

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

І. П. Рущенко

ІДЕОЛОГІЯ РАШИЗМУ

Монографія

Харків – 2023

Рецензенти:

В. С. Бакіров — доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

А. Л. Лобанова — доктор соціологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 10 від 26 червня 2023 року)

Рущенко І. П.

Р92 Ідеологія рашизму : монографія / І. П. Рущенко. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. — 276 с.

ISBN 978-966-285-678-1

Це третя книга автора, що присвячена російсько-українській війні, раніше було видано «Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога» (2015), «Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту» (2020). «Ідеологія рашизму» розкриває духовну складову російського імперіалізму. Автор розглядає рашизм як культурний код московсько-ординської цивілізації, що фактично не змінюється від моменту зародження Московії в лоні Монголосфери до епохи путінізму.

Книга розрахована на усіх, хто намагається глибше зрозуміти природу путінізму й причини російської агресії, вона може бути корисною академічній спільноті, викладачам військових навчальних закладів, аспірантам та студентам соціально-гуманітарних навчальних спеціальностей.

УДК 316.7 : 327.2

ISBN 978-966-285-678-1

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2023

© Рущенко І. П., 2023

© Пруднік Н. Є., макет обкладинки, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Рашизм протяжністю у 500 років	16
1.1. Рашизм як локальна форма ідеології	16
1.2. Зародження й розвиток рашизму: від старця Філофея до «чорної сотні»	27
1.3. Чи зберігся дух рашизму в радянській ідеологічній традиції?	55
1.4. Рашизм в сучасній Росії.....	69
1.5. Рашизм – форма фашизму?.....	88
РОЗДІЛ 2. Цивілізаційна основа ідеології рашизму	108
2.1. Чому цивілізаційний підхід?	109
2.2. Момент народження російської цивілізації.....	126
2.3. Дух рашизму в системі московсько-ординської цивілізації	146
РОЗДІЛ 3. Лакуни рашизму	170
3.1. Піднесення ідеології рашизму в межах право-радикальних рухів	170
3.2. «Інтелектуальний» рашизм	182
3.3. Ціннісний дискурс рашизму	194
3.4. Рашизм на платформі «русского міра»	209
3.5. Роспропаганда як транслятор ідеології рашизму.....	220
3.6. Лакуна «победобесіє»	239
3.7. Ідеологія рашизму і війна.....	249
ПІДСУМКИ	267

ВСТУП

Між 4-ю та 5-ю годинами ранку 24 лютого 2022 р. чергові офіцери сил протиповітряної оборони України побачили на своїх робочих моніторах зловісну картину: одночасно сотні точок наближалися з Півночі, Сходу, Півдня до кордонів України з боку Російської Федерації і Білорусі. Такої концентрації в небі ударної авіації, балістичних і крилатих ракет ніхто з українських військовослужбовців, а можливо, і в арміях світу, ще не бачили до того. Близько п'ятої години по всій території країни пролунали перші вибухи і одночасно прокинулися десятки мільйонів українців. Історія в цілому та біографії пересічних людей від того моменту поділилися на «до» і «після». Почалася велика, жорстока, немилосердна європейська континентальна війна, мета якої з боку Росії – знищення України і українців як суверенної держави і самобутнього етносу. У багатьох людей в Україні і за її межами виникла низка схожих запитань. Чому це трапилося? Що відбулося в головах росіян, еліти та військово-політичного керівництва, аби у XXI столітті вони наважилися на повномасштабну війну? Яка сила рухала думками росіян та штовхала на шлях крові та руйнування?

Подібні питання виникали не вперше. 2014 р., коли з анексії Криму, власне, розпочалася відкрита фаза гібридної війни РФ проти України, вони дискутувалися у середовищі політиків, вчених і громадськості. Автор цієї книги в монографії «Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога» (2015 р.) також ставив подібні питання. На той час нам здавалося, що основна причина – схиблена, девіантна особистість В. Путіна, а те, що він робить проти України, є його особистою війною, помстою, реалізацією трансгресивних нахилів та результатом хворої свідомості. У згаданій монографії доводилося: східний правитель демонструє кримінальний тип особистості, що вже

само по собі є девіацією для лідера країни з ядерною зброєю. Більш того, ми вважаємо його природженим політичним злочинцем в дусі класичного визначення цього кластеру людей, яке належить Ч. Ломброзо, хоча свідомі того, що гіпотеза італійського кримінолога стосовно існування «*Homo delinquens*» не є доведеною [1, с. 75–91].

Фахівці різних країн, у т.ч. аналітики розвідувальних співтовариств, зі свого боку намагалися проникнути у логіку та свідомість автократа Росії. Висловлювалися авторитетні думки щодо проблем ментального характеру, психічного розладу, наявності психопатії у президента найбільшої за розміром країни світу. Проблема недемократичних суспільств полягає в тому, що диктатор може існувати за межами контролю з боку політиків, журналістів, громадськості, і йому нічого не заважає у режимі вільного падіння за десятки років правління деградувати як особистості, чи поволі божеволіти. Параноїдальна свідомість національного лідера невірної країни може бути причиною зовнішньої експансії.

Підозри щодо неадекватності російського лідера виникли доволі давно. 2015 р. з публікації у «USA Today» стає відомим: 2008 р. група американських психологів на замовлення Пентагону склала закриту доповідь щодо психічного стану кремлівського диктатора. Зокрема, автор згаданої публікації посилався на Бренду Коннорс (Brenda Connors, an expert in movement pattern analysis at the U.S. Naval War College in Newport) – експертки з питань поведінки коледжу Військово-морських сил США в Нью-Порті, яка брала участь у заочній експертизі. Вчені нібито встановили синдром Аспергена й висловили припущення, що російський лідер мав травматичне дитинство, яке негативно відбилося на його психологічному профілі [2]. Проте офіційні представники військового відомства і розвідувальних служб завжди були обережні у висновках в присутності широкої публіки, посилаючись на те, що немає можливості оглянути «пацієнта».

У 2022 р. з приводу психічного здоров'я В. Путіна висловився американський психіатр Джеймс Феллон (James Fallon); він розглядає кремлівського диктатора як психопата з ознаками садизму, що має ознаки нарцистичного розладу особистості

[3]. Очевидно, психологічний стан В. Путіна регресував паралельно з прогресом соматичних захворювань; підозрюють, що він бореться з раком і хворобою Паркінсона. Прийом сильних ліків створює додаткові навантаження на психіку й може ініціювати, як вважають спеціалісти, шизофренію. Президент Франції Макрон був вражений тим, як змінився Путін, коли на початку лютого 2022 р. відбулася зустріч двох лідерів за 7-ми метровим столом, який став інтернет-мемом. Тепер, за інформацією Newsweek, з медичними проблемами В. Путіна намагаються розібратися спеціалісти з дистанційної діагностики, вивчаючи кадри телевізійних трансляцій його зустрічей з соратниками; експерти складають закриті звіти й направляють на адресу спецслужб [4]. Проте, чи є хвороби Путіна вирішальним чинником зміни курсу Російської Федерації та ініціації імперської військової експансії?

За роки російсько-української війни мої особисті погляди на причини російської агресії певним чином змінилися. З В. Путіна ніхто і ніколи не зніме відповідальності за його криваві авантюри в Чечні, Грузії, Сирії, Україні. Проте на «лаві звинувачених» має знайти своє місце й інший суб'єкт – народ Росії. На початку масштабного вторгнення дехто в Україні сподівався, що в громадській думці Росії відбудеться шторм: люди повстануть проти військових дій. Але нічого такого не відбулося. На другу половину лютого 2022 р. опозиція всередині РФ була остаточно зламаною, Олексій Навальний і його однодумці або сиділи по в'язницях, або перебували у вимушеній еміграції. Руки у диктатора були розв'язані, він добре розумів, що більшість населення сприйме новину про війну з піднесенням, більш того, його особистий рейтинг знову підскочить до гори, як це сталося на весні 2014 р., коли було анексовано Крим. В перші тижні нападу на Україну було зафіксовано кілька випадків, коли незгодні з війною громадяни виходили на поодинокі пікети (збиратися разом на протестні заходи в Росії заборонено законом), проте одинокі протестанти на вулицях зазнавали агресії з боку прихильників Путіна.

Росіяни підтримали напад на Україну. Про це красномовно свідчать дані опитувань Всеросійського центру вивчення суспільної думки (рос. - ВЦИОМ), що вважається найбільш авторитетною соціологічною службою в Росії (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на питання
«Чи Ви підтримуєте або не підтримуєте рішення щодо прове-
дження спеціальної військової операції?» (у %)

	12.IV	24.IV	12.V	26.V	12.VI	25.VI
Швидше підтримую	72	72	74	72	73	72
Швидше не підтримую	19	20	17	18	19	17
Важко відповісти	9	9	8	10	8	11

Складено за матеріалами: [5]

Отже, бачимо сталі результати: $\frac{3}{4}$ респондентів на боці В. Путіна. І яке тепер значення мають психіатричні діагнози вождя, якщо населення іде за ним, любить його, не прагне політичних змін і підтримує агресивні дії? Український журналіст Станіслав Асєєв, який провів 962 дні в полоні в м. Донецьк і потім написав книгу з промовистою назвою «Ізоляція», яка була перекладена англійською і вийшла друком у Великій Британії [6], в інтерв'ю висловився таким чином: «Путін – це просто маніфестація духу російського народу, те, чим вони всі живуть вже з часів, мабуть, Радянської Росії та ніяк не можуть вийти звідти» [7]. З С. Асєєвим можна сперечатися хіба щодо історичної рамки явища; на нашу думку, корені російської масової свідомості, які створюють міцний підмурівок для кремлівського вождя, заглиблюються ще далі у історичний простір Росії, і ми спробуємо це довести в даній монографії.

Думка щодо колективної вини народу Російської Федерації є доволі складною для європейців, які звикли сприймати вину у юридичних термінах і в рамках правових процедур, де відповідальними є не народи, а люди. В серпні 2022 р. відбулася заочна дискусія поміж канцлером ФРГ Олафом Шольцом і міністром іноземних справ України Дмитром Кулебою. Перший на пресовій конференції у відповідь на запитання щодо доцільності заборони надавати в'їзні візи в європейські країни росіянам, висловився в тому сенсі, що відповідальність за початок воєнних дій в Україні не на простих росіянах, а на керівництві країни; і що те, що відбувається в Україні, є «війною Путіна». Український посадовець написав у твітері з цього приводу таке: «Це війна Росії, а не лише Путіна. Не Путін, а справжні ро-

сійські солдати приїжджають із РФ, щоб вбивати, мучити і знищувати. Росіяни переважною більшістю підтримують війну, вітають ракетні удари по українських містах та вбивства українців» [8]. Дійсно, народи не несуть юридичної відповідальності, але для цілей наукового аналізу ситуації в Росії важливо розуміти стан колективної свідомості й причини більш ніж позитивної реакції народних мас стосовно запрошення на війну.

Якщо важко встановити діагнози В. Путіна, то можна знайти назву хвороби російської суспільної думки, це – РАШИЗМ. А сам Путін чи навіть те, що називають путінізм, – лише вираження рашизму в його найбільш агресивній і небезпечній для оточення формі. І нас буде цікавити відповідь на питання: чому росіяни так легко розпрощалися з ідеологією свободи та демократії, яка була у вжитку ще у 1990-ті рр., і з готовністю віддали свої думки, настрої, світогляд зловісному рашизмові? Термін «рашизм» є більш-менш новим, але відповідне явище, на нашу думку, простежуються протягом багатьох віків, фактично з моменту виникнення Москви і Московії як держави. І ми будемо намагатися простежити генезис рашизму якомога глибше у товщі віків. Але на початку зробимо огляд дефініцій та концепцій, які пропонують сучасні автори.

Першим, хто після розпаду СРСР визначив новий небезпечний тренд в ідеології так званої «нової Росії», мабуть, був президент республіки Ічкерія (Чечня) Джохар Дудаєв – легендарний ватажок боротьби чеченського народу за державну незалежність. В інтерв'ю 1995 р. він говорив, що русизм – людиноненависницька ідеологія, тяжка хронічна хвороба, яка страшніша за фашизм, нацизм, расизм [9]. Нагадаємо, Дж. Дудаєва було вбито 1996 р. за особистим наказом Б. Єльцина. Президент Ічкерії використовував трохи іншу лексичну форму – «русизм», хоча за змістом вона повністю відповідає «рашизму». А безпосередньо «рашизм» як певний неологізм вже існував з 1990 р. [10]. Термін «рашизм» починає своє окреме життя з початком ХХІст., а частота його вживання має циклічний характер. Простежується певна закономірність: звучання теми рашизму у суспільному дискурсі значно посилюється в моменти, коли Росія переходить від стану «мирної» імперської політики до чергової

колоніальної війни. Новий цикл почався у серпні 2008 р. під час атаки РФ на Грузію, потім – 2014–2015 рр. (анексія Криму і війна на Донбасі), нарешті з початком війни 2022 р. політики й громадськості з новою силою підняли тему рашизму.

Російських окупантів в ході повномасштабної війни українці почали називати «рашистами», також вживалися визначення – «російські фашисти» та «орки» (літературний образ відразливих створінь з низьким інтелектом, брудних, які вміють лише воювати і чинити зло, зокрема, використовував в своїх фантастичних творах англійський письменник Джон Толкін). Власне, спрацьовував закон інформаційного протиборства військового часу – розлюдження ворога силами пропаганди та ЗМІ. З іншого боку, приблизно на п'ятий день війни російські окупанти відкинули образ «визволителів» і почали вдаватися до брутальної тактики терору, руйнації житлових масивів в містах, розстрілів та катувань як цивільних, так і військовополонених. Нехтування законами і звичаями війни, відкидання росіянами норм міжнародного права, навіть, їх зовнішній вигляд і пересічно низький побутовий культурний рівень робило застосування фантастичної лексики виправданим і зрозумілим масам українців. Новозеландський актор та каскадер Сала Бейкер, який зіграв Саурана у «Володарі перснів», звернувся до українців зі словами підтримки нібито від світової діаспори орків, використавши кадри з фільму і прийом тролінгу. Він попросив не називати противників цим іменем, бо «Орки не будуть цілити в жінок і дітей, красти пральні машини й гадати на килими. Ми – воїни, а не якийсь непотріб» [11].

Термін «рашизм» будується на омофонії кількох слів: 1) англійська назва Росії (Russia), яка вживається російською мовою, імовірніше, як зневажливе згадування про Росію як таку; 2) похідне від слова «фашизм»; 3) а також за звучанням неологізм нагадує «расизм». В цілому нове слівце виявилось вдалим і, можна сказати, ефективним інструментом інформаційної війни. В самій Росії його або воліють не помічати (в офіційних засобах інформації), або вважають прикладом так званої «русофобії» і змови проти Росії. Є і екстравагантна точка зору. Російський актор Іван Охлобистін, прихильник Путіна, війни, радикальний націоналіст намагається надати слову позитивного

значення, він пише у соціальних мережах: *«Рашизм – це добре. Рашизм – це здатність вважати себе причетним до чогось глибоко правильного, духовного, того, що веде свій витік від розуміння, що Росія зараз – це останній бастион, який стри-мує чорну хвилю безликого індивідуалізму, цинічного споживацтва, звірячої похоті і байдужої жорстокості»* [12].

Українські парламентарії у травні 2022 р. висловилися за поширення цього терміна; зокрема, Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики підтримав ініціативу українських науковців, журналістів, політологів, усього громадянського суспільства щодо популяризації та визнання терміна «рашизм» на національному та міжнародному рівнях [13]. 23 квітня 2022 р. вже український президент В. Зеленський, зі свого боку, на пресконференції, яка проходила під землею на станції метрополітену, висловився з приводу нового терміна в тому сенсі, що поняття увійде в історичні книжки і буде вивчатися на уроках в різних країнах світу [14].

Термін «рашизм» знайшов відображення в аналітичних рефлексіях на події в Україні західних інтелектуалів. Так, Стефано Капріо, італійський фахівець з питань Росії та путінізму, вважає, що «рашизм» є новою світовою ідеологією, яка з'явилася після майже столітньої паузи (мається на увазі поява фашизму і нацизму в так звану «прекрасну епоху»), і становить апологію завоювань у постглобальному світі, коли війна виправдовується як інструмент попередження реальних або надуманих небезпек: *«Це нова форма фашизму і расизму, об'єднаних разом; не евгенічних, а «духовних» і теократичних»* [15].

Тімоті Снайдер вважає режим Путіна фашистським і підкреслює, що фашизм ніколи не був переможеним ідейно, він має усі шанси відроджуватися за тих або інших історичних обставин. Також американський історик в колонці для NYT використав поняття «шизофашизм» – привласнене Росією право визначати, хто є фашистом у сучасному світі; саме цей прийом використано в інформаційній війні проти України. *«Називати інших фашистами, коли сам є фашистом, – головна путінська практика. Американський філософ Джейсон Стенлі називав це «вибухом пропаганди» – пише Т. Снайдер. Він зазначає, що українці винайшли елегантне формулювання зазначеного*

явища, вони називають це «рашизмом» [16]. Для збереження істини варто додати, що термін «шизофашизм» або повністю «шизофренічний фашизм» щодо Росії увів професор університету Еморі Михайл Епштейн [17].

В «Urban Dictionary», в березні 2022 р., з'явилася стаття з таким визначенням: *«Рашизм є формою фашизму, яка включає зневагу до ліберальної демократії та західної парламентської системи... Він охоплює культ насильства щодо всіх, хто не ідентифікує себе як росіянин»* [18]. У Wikipedia після нападу РФ на Україну на різних мовах з'явилися статті про сутність «рашизму». Українська Вікіпедія у відповідній категорії дає розлоге визначення явища, яке, очевидно, має інтегрувати висловлювання різних авторів: *«Раши́зм (від «Росія» (англ. **Russia**, «Ра́ша») + «фашизм»), або російський фашизм, – термін, який використовується науковцями, політиками і публіцистами для позначення політичної ідеології та соціальної практики владного режиму Росії кінця XX – початку XXI століття, що базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшості братнього народу», нетерпимості до елементів культури інших народів; на тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу, використанні російського православ'я як моральної доктрини, на геополітичних інструментах впливу, насамперед енергоносіях для європейських країн, військовій силі, стосовно країн, що входять до сфери впливу Російської Федерації»* [19]. Отже, констатуємо появу нової термінологічної традиції: широке вживання терміна «рашизм» для позначення як ідеології так званого путінізму, так і агресивної політики, яку здійснює РФ щодо своїх сусідів і світу в цілому.

Звичайно, тему рашизму підхопили українські дослідники. Лариса Якубова, як історикиня, розглядає сучасний рашизм (або путінізм) як третю форму «русского» фашизму. Але якщо попередні – були маргінальними ідейними течіями (концепти Ільїна і Дугіна), то сучасний рашизм є державною теорією і практикою [20]. Володимир Огризко, міністр закордонних справ у 2007–2009 рр., аналізує низку питомих рис рашизму й дає розгорнуте визначення: *«... уособлення расистської, ксенофобської, шовіністичної, популістської ідеології, що, по-*

при свій очевидний антидемократизм, підтримується більшістю російського населення і реалізується в агресивній та злочинній зовнішньополітичній діяльності Росії» [21].

Як можлива війна у XXI столітті, коли вже стільки проговорено на тему збереження миру? І коли агресивна війна визначена як злочин, існує потужна міжнародна інституція (ООН), основне завдання якої є збереження миру й припинення конфліктів, що ведуть до війни? До речі, Росія перебрала на себе повноваження постійного члена Ради Безпеки ООН, що покладає на неї відповідальність за реалізацію цілей статуту ООН. І саме вона, незважаючи на міжнародну опінію та намагання західних політиків відмовити Путіна від агресивних дій, скоює масштабний міжнародний злочин агресії. На наш погляд, це було б неможливо, якби голови росіян не заповонила нова (?) ідеологія, яку визначено терміном «рашизм». Існують поважні причини зробити ідеологію рашизму об'єктом наукового дослідження з огляду на приховані сторони явища та гносеологічні складнощі, коли рашизм нібито не має канонічної теорії і єдиного центру, що продукує та поширює відповідні ідеї в самій Росії, а безпосередні носії ідеології зрікаються її назви. Не до кінця зрозумілими й дискусійними є відповіді на кілька питань. На якій основі і в який період часу виникла ідеологія рашизму? Хто є автором нового світогляду? З яких елементів та постулатів складається сучасна російська ідеологія? До якого класифікаційного кластеру може бути віднесений рашизм? Чому нова ідеологія так швидко заповнила свідомість широких прошарків російського населення? Яка небезпека для народів Європи та світу міститься в рашизмі? Ці та інші дослідницькі питання розглянуті в даній монографії. Ми сподіваємося, що наші відповіді не будуть банальними, а спосіб доведення істини буде знаходитися в межах наукової методології.

З методологічного боку ми прагнемо дотримуватися кількох вихідних принципів: соціологізм, функціоналізм, цивілізаціонізм, історицизм. По-перше, будемо триматися соціологічного дискурсу, використовувати як загальнонаукові, так і більш специфічні поняття та підходи, що властиві соціологічній науці. По-друге, вважаємо доцільним дотримуватися системно-

го й функціонального підходів, зокрема, ідеологія розглядається як підсистема соціальної системи, що виконує ті або інші важливі для суспільства функції. По-третє, вважаємо продуктивним цивілізаціонізм як наукову парадигму дослідження розлогих у часі соціальних одиниць, які несуть в собі незмінний соціокультурний код. По-четверте, вважаємо об'єкт дослідження рухливим, що вимагає розглядати його в рамках концепції соціальних змін, а для цього застосуємо історико-генетичний метод, який дозволить отримати більш-менш достовірну картину розвитку ідеології рашизму як у часі, так і у просторі. Поп'яте, використаємо специфічний критерій рашизму – ставлення росіян до «українського питання». Це саме так, якби ми розглядали ідеологію гітлеризму, і в аналіз включили «єврейське питання», як лакмусовий папірець німецького нацизму.

Додамо важливий етимологічний момент – написання українською слова, яке російською – «русский». Переклад досі не унормований, бо старе правило – писати «російський» – затинає важливу змістовну різницю. Будемо дотримуватися такого правила – етнічний прикметник писати з подвоєнням літери «с» – «русський»; відповідно «русские» у множині, «русский мір» тощо. Але там, де йдеться про Русь як Київську державу, відповідні похідні слова – пишемо з одним «с»: «руське населення», «руська мова», бо тут йдеться не про етнічних росіян, а про українців.

Отже, маємо сучасну актуальну проблему, сформульовані дослідницькі завдання, що визначають логіку та структуру книги; можна почати із загальних проблем, а потім переходити до більш конкретних питань.

Література:

1. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. Х.: ФОП Павленко О.Г., 2015. 268 с.
2. Ray Locker. Pentagon 2008 study claims Putin has Asperger's syndrome. *USA Today*. 2015. URL: <https://eu.usatoday.com/story/news/politics/2015/02/04/putin-aspergers-syndrome-study-pentagon/22855927/>
3. «Putin is a psychopath with sadistic traits; he is triggered by weakness»: Neuroscientist James Fallon on how the West can avert nu-

- clear war. *The Insider*, 20 July. 2022. URL: <https://theins.ru/en/society/253329>
4. William M. Arkin. Exclusive: Putin Treated for Cancer in April, U.S. *Intelligence Report Says. Newsweek*. 6.02.2022. URL: <https://www.newsweek.com/exclusive-putin-treated-cancer-april-us-intelligence-report-says-1710357>
 5. ВЦИОМ: отношение к спецоперации. URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/specialnaja-voennaja-operaciya-monitoring-20223006>
 6. Aseyev S. The Torture on Paradise street. Harvard: Harvard Library of Ukrainian Literature, 2022. 250 p.
 7. Станислав Асеев: «Путин – это манифестация духа российского народа» / Интервью Нане Плиевой. *Эхо Кавказа*. 26.03.2022. URL: <https://www.ekhokavkaza.com/a/31772122.html>
 8. У МЗС України відповіли Шольцу, який спробував виправдати росіян. *Політика*, 12 серпня 2022. URL: <https://dilo.net.ua/novyny/kuleba-vidpoviv-sholtzu-yakyj-sprobuвав-vypravdaty-rosiyan/>
 9. Кулеба відповів Шольцу: Це війна не тільки Путіна, росіяни переважно її підтримують. Українська правда. 11 серпня 2022 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/11/7362892/>
 10. Андреев Н. Обыкновенный рашизм: Заметки на полях милитаристского сочинения (по поводу статьи К. Раша «Армия и культура»). *«Огонёк»*, 1990, № 8. С. 8.
 11. «Не називайте росіян орками»: виконавець ролі Саурана та його темне військо звернулися до українців. *TABLOID*. 18.08.22. URL: <https://tabloid.pravda.com.ua/focus/62fe3e4159fc1/>
 12. Охлобыстин показал «клеймо рашиста». *NV News*. Додано 14.08.2014. URL: <https://nv-news.com/index.php?nma=news&f a=stat&nums=9264>
 13. Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики закликає журналістів та медіаорганізації до повноцінного і частого вживання слова «рашизм» та похідних від нього. *Сайт ВР України*. URL: www.rada.gov.ua.
 14. «Рашизм – це поняття, яке буде в історичних книжках, в умовних вікіпедіях, залишиться на уроках» – Зеленський. *TCH*. 23.04.2022. URL: <https://tsn.ua/ato/rashizm-ce-ponyattya-yake-bude-v-istorichnih-knizhkah-v-umovnih-vikipediyah-zalishitsya-na-urokah-zelelskiy-2044717.html>

15. Stefano Caprio. «Rushism», the ideology of the third millennium. URL: <https://www.asianews.it/news-en/'Rushism',-the-ideology-of-the-third-millennium-55748.html>
16. Timothy Snyder. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word. In a creative play on three different languages, Ukrainians identify an enemy: «ruscism». *NYT*, 22 april, 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html>
17. Проективный словарь гуманитарных наук / М. Эпштейн. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/1052218/432/Epshteyn_-_Proektivnyy_slovar_gumanitarnyh_nauk.html
18. Rushism. *Urban Dictionary*. URL: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Rushism>
19. Рашизм. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Рашизм#mw-head>
20. Що таке рашизм? Інтерв'ю голови Українського інституту національної пам'яті Антона Дробовича з історикинею Ларисою Якубовою. *Сайт Нац. ін-ту національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/istorykynya-larysa-yakubova-shcho-take-rashyzm>
21. Огризко: Дещо про «рашизм». *Укрінформ*. 30.08.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3560964-ogrizko-deso-pro-rasizm.html>

РОЗДІЛ I

РАШИЗМ ПРОТЯЖНІСТЮ У 500 РОКІВ

В першому розділі торкнемося теоретичних і історичних аспектів рашизму як специфічної ідеології. По-перше, намагатимемося знайти місце рашизму з точки зору теорії ідеології; по-друге, розглянемо історичні виитоки рашизму та його форми, що існували до епохи путінізму; по-третє, розкриємо основні риси сучасного рашизму.

1.1. РАШИЗМ ЯК ЛОКАЛЬНА ФОРМА ІДЕОЛОГІЇ

Перші світські ідеології з'явилася в епоху, коли релігійні сенси вже не задовольняли потреб суспільства раннього модерну. Об'єднавчі ідеї, грандіозні ідеальні моделі були потрібні як і раніше або, навіть, більшою мірою, бо соціальні зміни на європейському континенті стають після Французької революції більш швидкими, а майбутнє – непевним; руйнуються основи солідарності, які були скріплені релігійністю. Ідеологія мала б відігравати роль системоутворювального фактора у колективній свідомості, проте ідеологій стає багато, і вони часто мають взаємовиключний характер.

Перше значення терміна «ідеологія» було мало схожим на сучасне вживання цього слова. Неологізм, що буквально означає «наука про ідеї», запропонував французький інтелектуал Антуан Дестюд де Трасі (Antoine Destutt de Tracy, 1754–1836). Він і коло його однодумців, яких називали «ідеологи», вбачали своє покликання в тому, аби пришвидшити прихід освіченого, вільного й раціонально влаштованого суспільства, заснованого на правових засадах. Це була типова постава епохи Просвітни-

цтва, а шлях для оновлення «ідеологи» вбачали у впорядкуванні процесу мислення. Основна праця де Трасі – чотиритомна «Основи ідеології» (фр. *Éléments d'Idéologie*) [1]. Під ідеологією автор розумів «теорію теорій», він намагався розробити методологію, яка б пояснювала природу усіх наук, незалежно від їх предмету. Ідеологію він вбачав як теорію свідомості, що щільно пов'язана з семіотикою та теоретичною лінгвістикою. Автор терміна аж ніяк не пов'язував ідеологію з соціальною структурою, класами та соціальними інтересами, а звертався до людського розуму та загальних законів пізнання. Врешті-решт впливовий у Франції рух «ідеологів» зазнав удару від влади і згодом зійшов нанівець, коли його вшент розніс Наполеон Бонапарт. Критика мала принизливий і дошкульний характер, бо імператор, який виходив з практицизму, вказав на непотрібність метафізичних конструкцій для завдань суспільства. Він оприлюднив такий вирок: *«У всіх випробуваннях, що випали на долю нашої прекрасної Франції, варто звинувачувати ідеологію, цю туманну метафізику, котра замість того, аби пристосовувати закони згідно зі знанням людського серця та уроків історії, копірується в першопричинах, аби заснувати, ґрунтуючись на них, закони народів»* [2, р. 57].

Тема ідеології на деякий час була нібито закритою, аж поки за справу не взялися К. Маркс і Ф. Енгельс, які 1845 р. для утвердження своїх поглядів почали працювати над рукописом «Німецька ідеологія», який побачить світ тільки у 1932 р. в країні (СРСР), якої не було на момент праці над рукописом. Текст присвячено критиці новітніх філософських систем, які на той час були популярні в Німеччині і претендували на певний переворот у філософії (автори – Людвіг Фейєрбах, Бруно Бауер, Макс Штірнер). У визначенні німецьких філософських систем «ідеологіями» простежується тонкий тролінг, якщо розглядати назву рукопису в контексті критики вчення де Трасі, як відірваного від справжнього життя. К. Маркс і Ф. Енгельс, незважаючи на молодий вік (на момент закінчення роботи Марксу було – 28, Енгельсу – 26 років), вже твердо визначилися з основою власного вчення – постулатами історичного матеріалізму й принципом економічного детермінізму в соціологічному дискурсі. Незгода з німецькими філософами полягала у різних

відповідях на питання: як саме формується духовне життя; чи можуть ідеї самі по собі змінити світ; чи здатна «критика критики» рухати історію? В рукописі народжується нове розуміння ідеології як перевтіленої свідомості, що відображає економічні процеси і класові інтереси.

Ідеологія в новому широкому тлумаченні – це будь-які форми суспільної свідомості, що становлять так звану суспільну надбудову, у т.ч. до надбудови Маркс і Енгельс відносили право, філософію, релігію, мораль. А суспільний базис – економічні відносини, де, власне, і відбуваються справжні перевороти, які неминуче визначають рух надбудови. Щоправда, позитивну науку засновники марксизму не вносять до ідеології, бо вона має об'єктивний, а не ілюзорний характер. Усе інше лише віддзеркалює економічні відносини й класові інтереси, що визначаються положенням того або іншого класу в системі виробництва. Автори пишуть про виробництво свідомості так, якби мова йшла про матеріальне виробництво. І тут вирішальним є класовий чинник. *«Клас, який має у власному розпорядженні засоби масового виробництва, має і засоби духовного виробництва, і через цю обставину думки тих, у кого відсутні засоби духовного виробництва, потрапляють в загальну залежність від панівного класу»* [3]. Кожна епоха через ілюзорну свідомість панівних класів нав'язує суспільству ті або інші ідеї: у феодальному суспільстві – гонор, вірність тощо, а в капіталістичному – поняття свободи й рівності. Ідеологія є не тільки ілюзорною, але й хибною по суті свідомістю. Про це пише Ф. Енгельс 1893 р. у приватному листуванні з Францом Мерінгом: *«Ідеологія є процесом, який здійснює так званий мислитель, хоча і свідомо, але його свідомість є хибною. Справжні рушійні сили, які спонукають його до дії, залишаються йому самому невідомими, у протилежному випадку це б не було ідеологічним процесом»* [4, с. 97].

А як тоді Маркс ставився до власного вчення? Він вважав себе ідеологом робітничого класу, який, хоча і був інтелігентом-філософом, але свідомо став на класову позицію робітників і допомагає пролетаріям усвідомити власні інтереси. Отже, ілюзорність та хибність є також ознаками марксизму? Але оскільки за пролетаріями історична правда і цьому класу належатиме

майбутнє, то теорія марксизму нібито набуває легітимності як правдиве вчення. Остаточну крапку в цьому чутливому питанні проставив В. Ленін, який визначив марксизм **науковою ідеологією** [5]. Я чи такі ідеології бувають? Проте саме так трактувалися ідеї К. Маркса в Радянському Союзі та інших країнах, де марксизм-ленінізм було проголошено офіційною державною науковою ідеологією.

В подальшому дискурс ідеології тривав без пауз. Світ занурився у добу великих ідеологій – комунізму, соціалізму, націоналізму, фашизму, нацизму – які кардинально вплинули на історію XX століття. Поняття ідеології набуло більшої визначеності. Мораль, право, філософія, релігія тепер відокремлюються від цього поняття. Хоча кожна ідеологія може посилається до філософських вчень, релігійних переконань і будь-яких інтелектуальних дискурсів, аби посилити свої позиції. Під ідеологією розуміли окрему форму свідомості в такому: теоретичні конструкції, уявлення, ідеї, які виражають інтереси, цілі, ідеали певної спільноти людей. Отже, це окрема форма масової свідомості, до формування якої долучаються ідеологи; ідеологія має бути переконливою, аби захоплювати маси. Проте над ідеологіями як дамоклів меч висять звинувачення в ілюзорності й брехливості. Кожна ідеологія долає цей природний бар'єр, використовуючи ті або інші інструменти, які посилюють довіру до базових постулатів, догм і концептів. Пропаганда – простий і дієвий спосіб утвердження ідеології. Цінність ідеологій не в доказовій базі чи рівні теоретизування, а в тому, наскільки вони здатні відобразити інтереси окремих груп і набути поширення в суспільстві.

Найбільше до концепту ідеології завжди тяжіли неомарксистичні й теоретичні «нових лівих», які розглядають ідеологію як інструмент панування і боротьбу за владу; тобто ідеологія є важливим політичним чинником. Карл Мангайм поділяє ідеології на панівні, які підтримуються правлячими верствами, і утопії, що пропонуються революціонерами й представниками пригноблених мас. Утопічна свідомість намагається змінити реальний стан речей, а панівна ідеологія навпаки – консервує існуючий порядок. Ідеологія, згідно з К. Мангаймом, є похідною від соціальних умов і змінюється разом з трансформацією суспільства та положенням окремих класових груп. І завдання

соціології знання, одним із засновників якої був Мангайм, полягає у тому, аби «виявляти зв'язок поміж соціальним становищем і точкою зору, яка висловлюється» [6, р. 69].

Теоретики франкфуртської школи розвинули тезу щодо тотального проникнення ідеології у суспільні відносини. Завдяки їх зусиллям з'явився концепт «одномірної людини», яка є повністю зануреною в ідеологізовану реальність та піддається маніпуляції пропагандою [7].

Після Другої світової війни піднімається хвиля критики ідеології як провідного суспільного чинника. Р. Арон висловлювався в тому дусі, що усі великі ідеології ХХ ст. (націоналізм, лібералізм, марксизм) виявилися неспроможними й девальгували. В роботу «Опіум інтелектуалів» він вміщує главу «Кінець ідеологічного віку?» [8]. Критика ідеологій новою хвилею мислителів була заснована на інтелектуальному прогресі суспільства, поступі інститутів науки та освіти, які витісняють на маргінес концепції, що тримаються на сліпій вірі й не сприймають факти. Д. Белл продовжив критику ідеологій в сучасному західному суспільстві в книзі «Кінець ідеології» [9]. Щоправда, в подальшому Д. Белл коригував свою позицію, бо, по-перше, окрім Заходу є й інші частини світу, де тема ідеології себе не вичерпала, по-друге, припинення ідейних дискусій в розвинених країнах буде означати консервування сучасного капіталізму.

Кінець Холодної війни, завдяки відомій метафорі Ф. Фукуямі [10], частина західних інтелектуалів зустріла як «кінець історії», бо великі ідеологічні битви, які точилися між капіталізмом і комунізмом, перетворилися на музейні експонати. 1990-ті рр., дійсно, були періодом деідеологізації, особливо яскраво це спостерігалось в новоутворених державах на теренах колишнього СРСР і у так званих колишніх соціалістичних країнах, де раптово рухнули ідеологічні апарати й сотні тисяч так званих «ідеологів», «пропагандистів», «агітаторів», які були непогано працевлаштовані, втратили роботу й засоби існування. Проте світ є більшим, ніж ареали марксизму-ленінізму; історія продовжилася і дуже швидко стає зрозумілим, що виникають нові глобальні загрози, які мають ідеологічне забарвлення.

С. Гантінгтон у 1994 р. виступив із застереженнями, що не потрібно знаходитися в ейфорії від перемоги над комунізмом.

XXI ст. може виявитися ареною міжцивілізаційних битв [11]. Прірви між цивілізаціями мають культурні ознаки, кожна цивілізація оперує окремими соціокультурними ідентичностями, знаковими системами, емоційною прив'язаністю людей до певного середовища і традицій. Цивілізації виробляють власні макроемоції; поступатися ідентичністю, культурою, символами й цінностями ніхто не збирається; і на цій чутливій вісі можливі гострі зіткнення глобального масштабу. Американський вчений вважав, що для США і західного світу найбільшу небезпеку становить арабо-ісламський радикалізм і націоналізм. Частково це підтвердилося 11 вересні 2001 р. В терористичній атаці на США брала участь група молодих людей, голови яких були переповнені ідеологією ісламу та джихаду настільки, що перспектива гарантованої власної смерті не зупинила жодного з них на шляху злочину. Пізніше стає зрозумілим, що найбільш небезпечними конкурентами західної цивілізації стають Китай (сінська цивілізація) і Росія (євразійська цивілізація). Рашизм на початку нульових років стає ідеологією ненависті, яка заповнює спорожнілі після марксизму-ленінізму голови громадян Росії й штовхає їх на криваві війни. Таким чином, ідеології не вмерли. І якщо їх роль у вільних країнах в умовах плюралізму, свободи слова, дійсно, знизилася, то у невільних країнах на кшталт Росії, Китаю, Ірану, КНДР тощо – ідейні течії трансформуються і набирають нової сили. Як і попереджав С. Гантінгтон, неєвропейські культурні світи рано чи пізно кинуть виклик світовому порядку, який було встановлено після Другої світової війни за лекалами західно-християнських цінностей. Американський професор мав рацію. Рашизм у формі путінізму укладається у цю теорію, бо є маніфестом глобальної війни із Заходом.

Ідеологія – це завжди якась важлива для даної спільноти системотворча (стрижнева) ідея, дороговказ й інструмент ідентифікації. Це ідея або низка ідей, що можуть впорядкувати свідомість незалежно від того, чи є правдивою або хибною ідейна основа. Головне, аби люди її сприймали, вірили в ідею і довіряли тим, хто виступає в ролі ідеологів. Авторитет ідеологів є важливим фактором підтримки ідеології. Авторитет ідеології може підтримуватися штучно, так чинять в тоталітарних країнах, де народ не має вибору; його примушують, образно кажучи, схи-

лити голову перед ідеологією та її творцями. В СРСР жодне висловлювання Маркса, Енгельса, Леніна не було об'єктом критики, фрагменти усіх творів так званих класиків марксизму-ленінізму цитувалися саме так, як роблять християнські теологи, коли посилаються на Біблію. Про що б не писав сучасний автор або не говорив оратор, а почати треба було з відповідної цитати, які виціджувалися зі сторінок спадщини «класиків марксизму». Система ідеології в СРСР сягнула апогею з точки зору всебічного розвитку та системності.

Марксизм є зразковою або «нормативною» ідеологією в тому сенсі, що містить усі компоненти, властиві політичній ідеології. По-перше, є автор або група авторів, які буквально з нуля конструюють ідеологію як розвинену теорію, що претендує на науковість і має доволі велику переконливу силу. По-друге, ідеологія чітко кореспондується з соціальним класом – найманими працівниками, яких вона перетворює на суб'єктів всесвітньо-історичного процесу. По-третє, марксизм артикулює ворога (буржуазія, володарі капіталів, експлуататори тощо); і це є властивістю будь-якої ідеології: визначати ворогів, зовнішню загрозу і таким чином консолідувати власну групу. По-четверте, марксизм захоплює уяву залізною логікою «Капіталу», силогізмами й діалектичною логікою, історичною фактурою, модерним дискурсом й ми бачимо, що тисячі годин, які особисто Маркс провів у бібліотеці Британського музею, було витрачено з користю. По-п'яте, нове вчення набуває універсальної сили, стає глобальним явищем, шириться по усіх континентах; праці Маркса й інших ідеологів «наукового комунізму» видаються мільярдними накладками, пропагуються через партійні ЗМІ, стають предметом усної пропаганди армій агітаторів, що розносять «благую вість» в пролетарських масах. По-шосте, ідеологія починається як утопія, потім в низці країн перетворюється на панівну державну ідеологію; саме там створюються відповідні ідеологічні апарати, що мають промивати мізки й здійснювати ідеологічний контроль над суспільством. А потім настає закономірна фаза руйнації ідеології (формально відповідно до марксистського вчення): новий історичний етап й зміна соціального середовища більше не потребують старих ідеологій XIX ст.

Ідеології, а їх, можливо, сотні, варто поділити на три групи. Перша – універсальні або глобальні, на кшталт марксизму. Їх не багато – просвітницький раціоналізм, лібералізм, комунізм, соціалізм (ідеологія соціал-демократичного зразка), націоналізм, расизм, фашизм, націонал-соціалізм. Лібералізм, мабуть, був історично першою світською, тобто секуляризованою ідеологією, яка створювала утопію вільного ринку й переваг демократичної (республіканської) форми правління. Згодом вона стає панівною в країнах західної цивілізації й активно пропагується в інших регіонах світу з різними доповненнями й корекцією. Комунізм був певною реакцією на поширення капіталізму й досяг своєї вершини в конструкції, яку створили Маркс і Енгельс. Соціал-демократична ідеологія була частково реакцією незгоди на більшовизм, а частково продовжила марксизм в його гуманістичній трактовці. Націоналізм у XX ст. стає чи не найбільш масовою ідеологією, бо він в різних формах і під різними прапорами надихав борців за національну незалежність в Азії, Африці, на сході Європи і на Близькому Сході. Фашизм та нацизм є вираженням тенденції до тоталітаризму правого характеру. Ці ідеології вразили не тільки Італію часів Муссоліні і Німеччину за правління Гітлера, але проявилися в неочікуваних місцях під машкарою місцевих ідеологій та інших гасел. Нарешті, расизм як панівна ідеологія відкрито і легітимно мав місце у XX ст. хіба що на півдні Африки і півдні США, а також був невід'ємною частиною нацизму; латентно расизм продовжує існувати по різних куточках світу і не тільки як «білий», але і як «чорний» та «жовтий» різновиди ідеології расової нерівності.

Друга група – це перевтілені універсальні ідеології, які трансформовано з урахуванням історичного етапу й національної специфіки тих або інших країн. Європейські країни в цілому залишаються індиферентні щодо ідеологічного дискурсу, проте вони виробили консенсус з точки зору спільних цінностей, що можна розглядати як сучасний варіант ліберальної ідеології. Спільні цінності знайшли відображення у програмних документах Європейського Союзу. Ті західні країни, які перебувають за межами ЄС, фактично дотримуються тих самих цінностей. Їх покладено в основу конституцій, правових системи і національних систем виховання.

Широкий спектр партикулярних ідеологій утворив практичний комунізм. Марксизм у чистому вигляді не існував ніколи, і не існує сьогодні. В СРСР державна ідеологія називалася (з подачі Сталіна) – марксизм-ленінізм; в Китаї – маоїзм; в Північній Кореї – чучхе або кімерсинізм; а ще були – ходжаїзм, титоїзм, геварїзм (ідеологія революційної збройної боротьби в сільських районах країн третього світу, яку приписують соратнику Ф. Кастро Ернесто Чегеварі). Отже, що не так звана соціалістична країна – то й особлива форма комунізму з елементами марксизму. Роль ідеології у суспільному житті в тоталітарних і авторитарних країнах є визначною. В Північній Кореї всі дорослі громадяни кожного дня мають дві години присвятити політзаняттям, на яких відбувається ідеологічне накачування; в колишньому СРСР така радість очікувала робітників 1 годину на тиждень. Але цим, звичайно, ідеологічний вплив не обмежувався. Ідеологічну функцію виконували державні ЗМІ (інших і не було), безумовно, ідеологія була вживленою в структуру усіх провідних соціальних інституцій.

«Ізми» не є довговічними, разом зі зміною соціального середовища та завдань нації змінюється зміст ідеологій. Як тільки помер Мао-цзе-Дун і почалися реформи Ден Сяопіна, маоїзм в класичному форматі утратив своє значення; китайці почали шукати насагу у філософії Конфуція і схилилися до ідеології «Великого Китаю». Це доводить, що ідеології є гнучкими, пластичними і вторинними. Хоча не треба нехтувати їх мобілізуючою інструментальною силою, коли вони використовуються, аби підняти маси на великі справи.

Третя група ідеологій – це ті, що є унікальними, вони локальні по суті, бо міцно прив'язані до тої або іншої реальної соціальної одиниці. Існує точка зору, що кожна держава має власну ідеологію, вона зводиться до міфу, який допомагає громадянам миритися з державою та державним насильством. Проте по-справжньому унікальних ідеологій не багато. Наприклад, орбанізм з його ідеєю демократії без лібералізму – це що? Трансформація лібералізму чи, дійсно, щось суто національне угорське? Мікс націоналізму, консерватизму та європейської традиції, який породжує нову духовну субстанцію? Так само можна гадати стосовно трампізму – це суто американське, чи

більш широке явище? Народжується новий тип ідеологій, який заміщений на популізмі й цинізмі? І це, взагалі, нове явище, чи трансформація, наприклад, раннього фашизму, який апелював до почуттів народних мас і не цурався брехні, популізму й пошуку ворогів всередині й назовні? Прикладом локальних ідеологій можна вважати каханізм – ідеологія радикального іудаїстського націоналізму, яка жодним чином не може бути відірваною від Ізраїлю та історичної долі єврейського народу.

На наш погляд, рашизм належить до третьої групи і має певні унікальні особливості, хоча за змістом є близьким до фашизму. По-перше, ідеологія рашизму є суто національним руским явищем, його корені заглиблені в далекій історії виникнення окремої цивілізації на просторах Євразії. По-друге, він не має визнаного ідеолога й більш-менш логічно побудованої цілісної теорії, радше становить конгломерат різних ідей, теорій, почуттів та мистецьких образів. Рашизм існує як певна група ідеологем, які, на перший погляд, не пов'язані між собою, але насправді між ними є очевидний функціональний зв'язок. По-третє, рашизм схильний до мімікрії, він маскується й криється під нашаруваннями брехні, властивої росіянам. Згідно з конституцією Росії, жодна ідеологія не може бути панівною; проте рашизм існує й перемагає, а його ідеологічні апарати приховані в шкільних програмах, пропагандистських передачах на ТБ, у так званому патріотичному вихованні і багатьох суспільних практиках. Ідеологеми рашизму буквально виражають те, що є генетично закладеним в душі росіян, нібито гігантська передумована комп'ютерна програма.

Рашизм орієнтований здебільшого на емоційну сферу, ніж маніфестує раціональну теорію. І тут найбільш операціональною виглядає теорія ідеології Вільфредо Парето. Він вважав, що ідеологія (деривації) є розумовим відображенням того, що існує у підсвідомості людини у неявній формі. Ідеології, по-перше, надають індивідам міць й агресивність, по-друге, захоплюють маси саме тому, що вже існують в колективній свідомості у вигляді неясних і не артикульованих ідей. Рано чи пізно знаходиться персона, яка проголошує те, що вже тривалий час існувало у підсвідомості; і вона таким шляхом стає ідеологом і, можливо, політичним лідером, який цинічно маніпу-

лює масами. Парето поділяв ідеології на чотири класи: 1) твердження, що претендують на абсолютність та аксиматичність; 2) судження, що посиляються на авторитет; 3) тези, які відображають почуття й принципи більшості; 4) вербальні докази й софізми. Усі чотири різновиди ідеологій можна без зусиль простежити в рашистському дискурсі. І ми скористаємося методологією італійського соціолога-класика у наступному аналізі об'єкта дослідження.

Саме латентність, невизначеність, приховані сенси мотивують нас на поглиблене дослідження рашизму, яке варто почати з історії предмету. Загальна думка полягає в тому, що рашизм є породженням епохи Путіна. Ми маємо іншу точку зору. Рашизму, на наш погляд, пів тисячі років, а можливо, й більше. Він мав різні обличчя, змінював форми, іноді маскувався під інші ідеології, але зберігав ідейне ядро. На початку ХХІ ст. рашизм набув найбільш радикального і небезпечного вигляду.

Література:

1. Destutt de Tracy A.L.C. Elements d'ideologie: ideologie proprement dite. Partie I, Ideologie. – Paris: Courcier, 1997. 416 p.
2. Цитовано за: Raymond Wuliams Marxism and Literature. NY: Oxford University Press, 1977. 218 p. URL: <https://mykelandrada.files.wordpress.com/2011/06/raymond-williams-marxism-and-literature.pdf>
3. Marx K., Engels F. The German ideology. NY: Prometheus Books, 1998. 590 p. 67 p. URL: <https://kalamkopi.files.wordpress.com/2017/04/karl-marx-friedrich-engels-the-german-ideology.pdf>
4. Engels: Engels an Franz Mehring, 14 July 1893. MEW Bd. 785 S. 39. URL: https://marxwirklichstudieren.files.wordpress.com/2012/11/mew_band39.pdf
5. Ленин В. И. Письмо «Северному союзу РСДРП». Ленин В. И. Полное собрание сочинений; 5-е изд. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1963. Т. 6. С. 360–370.
6. Mannheim Karl. Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge. London. Routledge & Kegan Paul Ltd, 1997. 318 p. URL: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4621877/mod_resource/content/1/MANNHEIM%2C%20KARL.%20Ideology%20and%20Utopia.pdf

7. Horkheimer M. Traditionelle und kritische Theorie. *Zeitschrift fur Sozialforschung*. Paris. 1937. Jg. 6. H. 1. S. 27–46.
8. Aron R. The Opium of the Intellectuals. N.Y.: Bentam Books, 1962. 262 p.
9. Bell D. The end of ideology. On the exhaustion of politic ideas in the f fties. Boston: Harvard University Press, 1988. 564 p.
10. Francis Fukuyama The End of History and the Last Man. NY: The Free Press, 1992. 418 p. URL: <http://aps-ua.org/wp-content/uploads/2017/03/The-End-of-History-and-the-Last-Man-Francis-Fukuyama-1992.pdf>
11. Samuel P. Huntington. The Clash of Civilizations? Foreign Affairs. Vol. 72, No. 3 (Summer, 1993). P. 22–49 (28 pages).

1.2. Зародження й розвиток рашизму: від старця Філофея до «чорної сотні»

Наша концепція полягає в тому, що сучасний агресивний рашизм є до певної міри верхівкою айсбергу. Для того щоб зрозуміти ідеологічну мотивацію агресивних дій В. Путіна та його соратників, треба розглядати наскрізну історію Росії, і почати з того періоду, коли утворювалася держава і виник попит на державну ідеологію. Також гіпотеза полягає у тому, що усі ідеологічні течії в історії російського суспільства так чи інакше включали та розвивали постулати рашизму або були до них опозиційними.

Ми будемо керуватися методом розуміння, аби встановити причини формування локальної ідеології, яка функціонально сполучалася з московським соціумом, що, у свою чергу, мав неповторні відмінності від тих зразків суспільства, які спостерігалися в середньовічній Європі. Для розуміння свідомості москвитів важливим є визначення контексту епохи. Згідно з теорією Макса Вебера, важливо співставити предмет соціологічного дослідження з цінностями, які були притаманні суспільству в той або інший історичний період часу. Цим підходом будемо послуговуватися у наступному.

Почнемо з ситуації, яка складалася в Московському князівстві в другій половині XV ст., бо у цей період починає формуватися запит на державну ідеологію. Майже 250 р. років поспіль

землі, на яких було розташоване Московське князівство, належали до тієї частини великої імперії Чингізидів, яка мала назву улус Джучі (ім'я сина Чингісхана, який отримав ці землі після смерті великого хана в результаті угоди між найближчими родичами), або Золота Орда зі столицею Сарай на Волзі. Монголо-татари під командуванням Батия, онуки Чингісхана, увірвалися на ці землі 1237 р., а ознаки незалежності Московського улусу з'явилися не раніше 1470–1480 рр. Іван III, правитель Москви, 1472 р. відмовляється платити данину Великій Орді, а 1480 р. відбулося так зване стояння на річці Угрі, коли два війська – московське і ординське – не наважилися вступити у бій; і хан Ахмат відступив від Москви. Подібний сепаратизм провінцій є звичайною річчю, коли настає фінал імперії і кожна політична одиниця намагається утвердитися як самостійна держава. То був переломний момент, тепер московити мали обирати власний шлях і державну ідеологію. Хоча повної свободи московські правителі не мали аж до правління Петра I (приблизно до 1700-го року), бо мали сплачувати данину кримським ханам і були залежними в деяких питаннях державного будівництва (наприклад, право великого князя називатися царем). Таким чином, від початку існування Московія була улусом (тобто, народ і територія за монгольською традицією адміністративного поділу держави), який повністю підкорявся законам східної імперії. І тільки на кінець XV за правління Івана III уламок Великої Орди починає намацувати власний політичний шлях.

Схід більше не приваблює московитів, бо Сарай обрав собі за релігію іслам, стара імперія почала стрімко занепадати, а на заході відкривалися цікавіші перспективи. 1453 р. турки-османи взяли штурмом Константинополь і поставили останню крапку в історії Візантії. Константинопольська патріархія вціліла, проте християни в ісламській країні почувалися беззахисними і потребували допомоги. На західних кордонах виникла нова потужна держава – Велике Литовське Князівство, з яким московитам невдовзі доведеться воювати за монгольську спадщину. Повна назва – Велике князівство Литовське, Руське, Жемантійське; держава була чи не найбільшою у середньовічній Європі, посідала землі від Балтійського до Чорного морів (850 тис. км²), до якої належала більша частина сучасної

України, також місто Київ, що поміж православними вважався сакральним містом, бо з нього християнство почало ширитися на величезні простори сучасної України, Білорусі, Росії. Слово «Руське» в назві держави вказує на присутність у її складі України, а ніяк не Москви. Русь – це перша старовинна назва України і українців (русичі), ці назви на початку поширювалися лише на центральний регіон сучасної України і частково – на західні землі України.

Іван III робить такі політичні кроки: по-перше, бере за другу дружину племінницю останнього візантійського імператора Софію Палеолог (1472 р.), що теоретично робить його нащадків спадкоємцями візантійського престолу; по-друге, починає користуватися гербом Візантії у вигляді двоголового орла, на якому голови дивляться у різні боки – на схід і на захід. Аналогічний герб є офіційним символом сучасної Росії. Уводять у свій титул формулу «володар всія Руси», що означало претензію на Новгород, Білорусь, Україну. Ніякої політичної влади над цими землями московський правитель не мав, але намагався «застовпити» регіони на захід від Москви, окреслити своє державне право на експансію в західному напрямку. Якими підставами він користувався, аби легітимізувати свої імперські плани? Очевидно, він продовжував мислити монголоцентрично. Московські правителі мали велике бажання перебрати на себе управління старою імперією, пересунути її столицю до Москви, що вони згодом успішно зроблять – перенесуть ханську ставку з Сараю до Москви. Це можна сформулювати як афоризм: «Імперія вмерла. Віват імперія!» Усі землі, що колись знаходилися в управлінні Золотої Орди, на думку московських правителів, мали тепер відійти до Москви, у т.ч. західні (українські та білоруські) території як спадок Київської держави. Був ще і релігійний аспект: православ'я, яке починаючи з XI ст. поступово прийшло від Києва на Московію, в народі тривалий час іменувалося «Руська віра» (українська віра, за сучасною термінологією). Це зрозуміло, бо священики, монахи йшли у Залісся (так українці називали на той час землі на сході, де згодом постало Московське князівство) з Київської держави. Після зникнення Візантії московські правителі починають себе розглядати в ролі захисників

православ'я, отже, усіх, хто сповідував «Руську віру», вони во-
лали бачити своїми підданими.

Показовим є те, що минуло 500–550 років, а логіка москов-
ських правителів ані на краплю не змінилася. Вони вважають,
що Україна, Білорусь – це їх законні володіння; якщо людина
сповідує християнство у формі православ'я, то вона має бути
громадянином РФ і належати Російській Православній Церкві
(РПЦ), що, у свою чергу, є державною інституцією під опікою
верховного правителя Росії. З точки зору рашизму як ідеоло-
гії контроль над Києвом є екзистенційним питанням для Росії.
Ідеологія спонукає вирішити «українське питання» на користь
Росії «за будь-яку ціну», навіть якщо треба вщент зруйнувати
міста й села, вбити їх оборонців разом з цивільними. Що спіль-
ного поміж Новгородом і Маріуполем? Обидва міста в різні іс-
торичні епохи були стерті з лиця землі з ідеологічних причин.
Вони завинили тим, що були «західними містами», не бажали
коритися Москві. Повалення Великого Новгорода, який був
середньовічною республікою, входив до Ганзейського союзу
і мав слов'янське православне населення, відбулося за часів
правління Іванів – Третього і Четвертого; Маріуполь букваль-
но розіп'яли на очах всього світу у 2022 р. Новгород вже ніко-
ли (після 1570 р.) не було відбудовано в тому вигляді, яке місто
мало раніше; якісно змінився склад населення. Тривалий час
на його місці було згарище і ніхто там не жив, а потім життя
поволі відновилося, але населення було замінено на вихідців з
Московії: в подальшому то була вже звичайна московська про-
вінція. Щось подібне відбулося в Маріуполі у 2022 р. Сучасні
рашисти застосували саме таку технологію: вщент знищити
міську агломерацію, вивезти вцілілу частину населення до Ро-
сії, перетворити те, що залишилося, на московську провінцію і
почали заселяти пустку вихідцями з Росії. Власне з Новгорода
почався рух московитів на захід, і ця хибна «місія», відповідно
до ідеології рашизму, продовжується у XXI ст.

Центральне питання, яке розв'язувалося московитами,
що набули політичної незалежності, – форма й спосіб прав-
ління. Тут теж не обійшлося без ідеології, великі князі та їх
посіпаки використовували релігійне обґрунтування абсолю-
тизму. Церква їм допомагала, бо від початку вторгнення мон-

голів вона стала на бік сильнішого під гаслом: «усіляка влада від Бога». Попи й монахи вірно служили ординським правителям; потім – їх наступникам. Іван III, його син Василь III, онук – Іван IV (Грозний) починають боротися за титул царя. Російські історики здебільшого вважають, що вони прагнули скопіювати владу візантійських василевсів (з грецьк. *basileus*). Проте сучасні спостерігачі ігнорують той факт, що титул царя на Московії означав геть інше. З Візантією практичних зв'язків Московія не мала, хоча й зацікавлено слідкувала за подіями, зокрема, довкола Константинопольського Патріархату. Ані кордони, ані інтереси Московії практично не перехрещувалися з Візантією. Московське князівство було частиною Золотої Орди, тут треба шукати корені ідеології і політичної системи. В Золотій Орді великий хан як верховний правитель мав титул царя; і цар на великих просторах від Криму до Сибіру мав бути лише один. Його ще називали «білий цар». В Росії не дуже люблять пригадувати імена так званих старих царів, що правили з волзьких берегів і пильно стежили, аби усі місцеві правителі виконували закони імперії, а якщо хтось діяв по-іншому – жорстоко карали. Кілька разів орда спалювала або карала в інший спосіб Москву, і московити добре вивчили уроки раціонального і жорстокого східного правління. Їх вчителі були не в Константинополі, а в Сараї. Московські князі тривалий час намагалися перебрати на себе титул царя з обсягом прав і владних повноважень, характерних для східної деспотії. Іван III час від часу міг підписатися під листом титулом царя, але то були не більше як «пробні кроки» – вийде чи ні? Проте позиції великих князів на міжнародній арені були ще не певними, вони робили крок вперед, потім два назад. Навіть Іван Грозний нібито спочатку прийняв титул, а потім каявся і відмовлявся, бо кримський хан обіцяв помститися за свавілля. І це питання остаточно було вирішеним лише тоді, коли Москва відчула силу й фактичну незалежність.

Титул царя означав безмежну владу саме у східному трактуванні, чого і прагнули московські правителі. На Московії формувалася суспільно-економічна формація, яка відповідала типу східної деспотії (за термінологією К. Маркса). Ніякої виборності влади (як це робилося в Візантії, коли наступник

обирався вузьким синклітом) не могло бути у принципі. Князі прагнули абсолютної влади, їх дратували вічеві дзвони в Пскові й Новгороді. Під час війн з цими містами-республіками вони висували окремі ультиматуми – знищення вічового дзвона; абсолютизм не може миритися з існуванням громадянського суспільства й народною опозицією. Так само сучасна Москва істерично реагувала на українські Майдани (2004–2005 і 2013–2014 рр.), які нагадували стародавні традиції вічового права, тобто демократію прямої дії, коли народні збори могли примусити князя змінити політику або, навіть, позбутися влади.

Ідеологія московської держави мала бути на висоті вимог східної деспотії й включати місіоністські тези, як це було за часів монгольського правління. Треба було знайти ідею, яка б легітимізувала абсолютистське правління. Московські князі навіть теоретично не розглядали різні моделі європейського феодального правління, які засновані на васальних відносинах і лицарсько-дворянських правилах честі. До речі, форма правління в Київській державі до монгольської навали відповідала багатьом європейським феодальним традиціями; теж саме простежувалося і у межах Великого Князівства Литовського, де, наприклад, міста користувалися європейським магдебурзьким правом. Спільні політичні традиції відкривали широкі можливості для міжнародних відносин. Класичним прикладом є шлюбні союзи, які влаштовував своїм дітям київський князь Ярослав Мудрий (980–1054). Сам він був одружений з Інгігердою, дочкою шведського короля. Дочка Ярослава Єлизавета була дружиною Харальда Суворого, короля Норвегії; Анастасія – Андрія I Угорського; Анна – Анрі I Французького [1]. Такої політики дотримувалися і нащадки Ярослава Мудрого. Але подібного не можна уявити в Московії. Віддати принцесу заміж в іншу країну, особливо західну, вважалося принизливим з ідеологічних причин, бо, по-перше, немає нікого у світі рівним московському володарю, по-друге, Європа ідеологічно є ворожою. Наполеон Бонапарт свого часу намагався укласти шлюб з сестрою Олександра I, аби зняти напругу у відносинах між країнами, але отримав відмову, бо офіційний Петербург сприйняв пропозицію як образу.

В Московії була повністю скопійована модель ханського правління: абсолютна влада, яка не може бути обмеженою земними чинниками, – позитивним правом, громадською думкою, вищою аристократією і навіть точкою зору церковників. Правління царя – від Бога, перед ним звітує володар, а всі інші – його холопи, навіть якщо це стара родовита аристократія; винятки з правила не допускалися. Традицій лицарства, приватності, міських громад і професійних корпорацій зі своїми правами Московія не знала. Орда була заснована на інших принципах, саме вони транслиювалися в нову державу; спадковість ординської традиції тягнеться до наших днів. Таким чином, ми констатуємо, що в XV ст. в Московії почалися ідеологічні процеси, які були зумовлені потребами державного будівництва. Стрижневі ідеї були ані європейськими, ані візантійськими: в основу московської державницької моделі покладено східну політичну систему часів Золотої Орди. Рашизм у своїй основі – це ідеологія абсолютизму східного типу, можливо, з деякими елементами візантійщини. Проте кожна ідеологія має бути проголошеною, артикульованою. І така нагода, очевидно не випадково, трапилася у першій половині XVI ст. у вигляді теософської концепції «Москва – третій Рим».

Історія першої теоретично оформленої форми ідеології рашизму виглядає таким чином. У 1520-х рр. старець (монах) одного з псковських монастирів Філофей написав два листи двом адресатам; тексти дійшли до наших днів. Перший респондент – великий князь Василь III, другий – церковник, диякон Михайло Мунехен. Виглядає доволі дивним, що простий чернець може посилати листи великому князю. Що відомо про монаха? Практично нічого, хіба що орієнтовна дата народження – 1465 р., і дата смерті – 1542 р. Можливо, він належав до невеликого кола писемних інтелектуалів того часу (країна була майже суцільно темною), які мали привілей звертатися до великого князя? А той факт, що лист зберігався і дійшов до далеких нащадків, говорить про те, що документу було приділено значну увагу.

Листи були спрямовані на збереження моралі й чеснот православ'я. Автор виступає проти астрології, гомосексуалізму (содомського блуду) і торкається правил хресного знамення. Але справжньою родзинкою була відома формула: «два Рими

впали, третій – стоїть, а четвертому не бути». Філофей сміливо зв'язує правління великого князя і Московію як державу з Римською і Візантійською імперіями. Він називає їх «християнськими царствами» і тричі у стислому листі проголошує як зачаття: «усі християнські царства зійшлися у твоєму царстві» [2]. Рим і Візантія, за логікою Філофея, були зруйновані за волю Бога через їх гріхопадіння. Ось чому великий князь, який об'єктивно перебирає на себе піклування про усіх православних християн світу, має пильнувати мораль і бути безгрішним. Філофей наполегливо звертається до великого князя, аби він усвідомив драматизм моменту, свою власну відповідальність за долю християн, не нагромаджував багатств на землі, а підтримував церкви і монастирі, дбав про вічне.

Фактично Філофей починає імперський дискурс й підіймає тему транзиту імперій (лат. *translatio imperii*). Вважалося, що справжня імперія може бути лише одна у світі і, відповідно, «імператор» є виключним титулом. Наприклад, імператори Візантії бурхливо негативно реагували на те, що Карл Великий поклав на себе імператорську корону, цього титулу вони також не визнавали ні за Оттонами, ні за Гогенштауфенами. Самі ж візантійські правителі тривалий час йшли до корони імператора. Микола Данилевич стверджує: *«відповідно до менталітету епохи, на землі могла бути лише одна справжня імперія, то до тих пір, поки поряд існує інша (а в VII столітті це була Персидська імперія), Візантія не могла називатись справжньою імперією. Тому війна візантійського імператора Іраклія (610–641 рр.) з персами була священною війною за право називатись справжньою імперією, війною за божественну санкцію бути основою, центром світу. Саме з цієї причини тільки після остаточної перемоги над персами в 629 році, імператор Іраклій взяв титул василевса – тобто царя. До того ж він називався автократом – самодержцем [3].* Очевидно, Філофей був ознайомлений з подібними тонкощами, він наголошує на духовному зв'язку поміж першим, другим і третім Римом як осередками християнства. Титул імператора у подальшому привласнить Петро I. Це станеться через 200 років. Проте політичний та ідеологічний підтекст в листах є очевидним. Правитель Мос-

ковії в очах Філофея стає в один ряд з правителями Риму й Візантії. Йому, очевидно, бракує двох речей – власного патріарху й імператорської корони. Але це питання часу.

В інтелектуальному середовищі православ'я вже обговорювалася тема наступництва Візантії і перенесення релігійного центру в інший регіон. Сербі вважали майбутнім «третім Римом» Белград, а болгари – Велике Тирново. Проте і серби, і болгари вже були під п'ятою турків-османів, незалежною залишалася Московія. А ще раніше митрополит Зосима в трактаті про пасхалії (розрахунок святкування православної Пасхи) пише про Москву як про «новий Константинополь». Очевидно, на початку XVI ст. ідея вже була «розчиненою у повітрі», і Філофей концептуалізував її у формулі «Третього Риму». Філофей стверджує, що четвертого Риму не буде, бо якщо Московія впаде у гріх, а Господь її неодмінно знищить, як це він робив з попередніми імперіями, то це буде означати біблійний кінець світу. І монах пише: *«після цього ми очікуємо царство, якому не буде кінця»*. Отже, дослідники вважають, що теорія Третього Риму має релігійно-есхатологічний характер. Політичний й релігійний аспекти органічно переплелися в логічній конструкції Філофея, що робить першу ідеологію рашизму теоретично оформленою. Для посилення власних аргументів монах наводить імена відомих правителів, яких вважає духовними і, очевидно, генетичними предками Василя III: *«Не зраджуй цар заповіту, що склали твої предки – великий Костянтин і блаженний святий Володимир, і великий богообраний Ярослав та й інші блаженні святі, того ж кореню, що і ти»*. Чому він згадав ці імена? Тут є певна логіка. Костянтин I, імператор Риму з 306 р. до 337 р., зробив християнство офіційною релігією, і у 330 р. переніс власну столицю до Візантії, яку було перейменовано на Константинополь. Тобто передовий історичний персонаж в очах Філофея поєднує Рим і Візантію і забезпечує транзит імперії й столиці світового християнства. Але як Москві доєднатися до цього транзиту? І тут Філофей вимушений латентно увести в дискурс Україну й Київ, не згадуючи про цю зупинку християнства на шляху до Москви, бо згадка про Київ зруйнує божественну тріаду. Володимир Великий – це той київський правитель, який задовго до виникнення

Москви переніс грецьку віру (так тоді називали християнство) на береги Дніпра. Він 997 р. хрестив Русь, а згодом вже українські проповідники й монахи почали місіонерську діяльність в тих регіонах, які вважаються колискою сучасної Росії. Фундаментальною істиною є те, що язичників на землях майбутньої Росії хрестили переважно українські церковні діячі, а не візантійці. Філофей був обізнаний на цій послідовності, проте самостійної Київської держави на момент написання листів вже не існувало, і прапор християнства автор віддавав у руки московського князя, якого запопадливо величає царем (титулу царя Василь III не мав і на царстві не вінчався), аби підняти його статус до рівня імператорів Римської імперії. Ярослав Мудрий (983/987 – 1054 рр.), якого згадує Філофей, був сином Володимира, за його правління в XI ст. Русь-Україна набула могутності й вищого культурного розвитку, якого ще не мала Московія і на початку XVI ст.

Філофей робив, як він вважав, велику послугу своєму правителю та його нащадкам, давав їм у руки ідеологічну зброю для піднесення держави і статусу володарів Москви над усіма іншими країнами й народами. Щодо методу поєднання правителів у генетичні ланцюжки, аби довести право на престол і факт божественного помазання, то він був популярним у Середні віки й ґрунтувався на фантазії авторів й відвертих фальсифікаціях. В Московії цим методом користувалися за принципом «якщо дуже треба, то зробимо». Митрополит Спиридон (у чернецтві Савва) в трактаті «Про мономахові дарунки» (1510 р.) виводив родослівну московських князів від стародавніх царів та імператорів, починаючи з епохи Октавіана Августа, і навіть від біблійський часів, від самого Ноя. Так і треба конструювати справжню ідеологію, бо тут факти не потрібно доводити науково. Можна без докорів сумніння включити в доказову базу міф, який нібито має силу неспростовної істини. Філофей був не винятком і не єдиним, хто вирішував завдання творення нової ідеології в подібний спосіб.

Окремо треба обговорити тему «содомського гріха». Очевидно, гомосексуалізм в Московії був вельми поширеним, і не тільки в середовищі простого люду. Це дуже емоційна частина листа. Філофей буквально вибухає: *О третьей же заповеди*

пишу и с плачем горько говорю, чтобы искоренил ты в своем православном царстве сей горький плевел». Він наводить біблійні й навіть фізіологічні аргументи contra: «*Бог сотворил человека и семя в нем для рождения детей, а мы сами свое семя убиваем и отдаем в жертву дияволу*». І робить, очевидно, зрозумілий сторонам натяк: «*И мерзость такая преумножилась не только среди мирян, но и среди прочих, о коих я умолчу, но читающий да разумеет*» [2]. А хто б це міг бути? Чи не великий князь цим балувався? В історії російських монархів та їх родин тема нетрадиційних сексуальних орієнтацій з'являється постійно. Цим був прикметний цар Петро I. Є свідчення посвячених людей, що В. Путін схильний до педофілії, гомосексуалізму. Перед вбивством, Олександр Литвиненко прямо звинувачував Путіна у смертному гріху [4], також преса повідомляла про вбивство коханця диктатора у Швейцарії [5]. Але це – сувора державна таємниця. Минуло 500 років, а тема гомосексуалізму для Росії є актуальною саме у ідеологічному дискурсі. Однією з рис сучасного рашизму є критика Заходу за терпимість до гей-спільноти, з приводу одностатевих шлюбів і відкритих проявів гей-культури. В рашистському дискурсі Європу перейменовують на Гейропу, поширюють різноманітні чутки щодо ЛГБТ руху; наприклад, нібито дітей у європейських країнах насильно відривають від біологічних батьків і передають на виховання до одностатевих пар. РПЦ і офіційна пропаганда в цьому питанні є одностайними. Вони борються на ідеологічному фронті з гріхопадінням (як самі його розуміють) і правом осіб самостійно визначати свою сексуальну орієнтацію. Зазначимо, Росія не є виключенням із загальної картини розподілу популяції людей за сексуальною орієнтацією, але тема гомосексуальності, на думку рашистів, має бути прихованою і не мати публічних проявів.

Американський дослідник концепції Третього Риму Маршалл По звернув увагу на те, що сучасні автори появу концепції доволі часто трактують як ознаку «часової осі», «поворотного моменту». А чи це так насправді? М. По в цьому не переконаний, оскільки немає підтвердження, що у XVI ст. концепція була імплементованою у духовне або політичне життя Московії, а потім і Росії [6]. З цим не можна не погодитися. «Третій

Рим» тривалий час не згадувався в офіційних документах, але його ідеї почали власне життя щодо імперської величі, месіанізму росіян та захисту православних в усіх країнах. Можливо «Третій Рим» випав із офіційного дискурсу ще й тому, що цю тему підхопили розкольник-старообрядці, які були ідейними ворогами Кремля, і на яких буквально полював уряд. (Розкол в московському православ'ї відбувся у середині XVI ст.). Але зірковий час «Третього Риму» був ще попереду: концепція стає популярною під час правління імператорів Олександра II і Олександра III. Листи публікуються у другій половині XIX ст., на них посилаються, їх використовують прихильники імперської величі та особливого шляху Росії. Сплеск інтересу невідповідно співпав з війнами проти Османської імперії за Балкани і бажанням Російської імперії оволодіти протоками (Босфор і Дарданелли), узяти під контроль Стамбул. Концепт «Третього Риму» нібито містив легітимізацію російських претензій на візантійську спадщину. Микола I ганебно програв війну, яку почав за оволодіння протоками (Кримська війна 1853–1856), але до Першої світової війни ця тема (протоки) не тільки обговорюється в Росії, але й стає національним гаслом Великої війни. Таким чином, політичний рашизм щільно пов'язаний з ідеологією Філофея.

Історики, філософи, богослови присвятили чимало праць концепції Третього Риму, тема не була закритою для вивчення і в радянські часи. Навпаки, Сталіну імпонувала постановка питання про Москву як захисницю слов'ян, православних, що співпадало з його геополітичними планами. В сучасній Росії спостерігається справжній бум довкола ідеї Третього Риму, ця концепція включена у шкільні програми, існують численні публікації на цю тему [7]. Вона перетворилася на невід'ємну складову сучасного рашизму, якщо не буквально, то за духом точно.

Ми в цілому згодні з тим, що не листи монаха сформували колективну свідомість московитів, але Філофею вдалося правильно схопити тенденцію або, як зараз кажуть, тренд розвитку колективної свідомості. Він формулював те, що вже було в зародку у колективній свідомості, тобто у стадії «бродіння». Спробуємо узагальнити і відповісти на питання: які саме дери-

вати колективної свідомості знайшли теоретичне оформлення в «Третьому Римі»? На наш погляд, до них належать такі стрижневі ідеї:

Унікальність й окремішність Московії: «Ми не такі, як усі, нас обрав Бог, аби зберігати православ'я», бо ми – останнє істинне християнське царство на землі. Після нас вже нічого не буде.

Величність й сила: ми є рівними до Римської і Візантійської імперіям, більш того ми перевершуємо їх, бо вони впали у гріх і Бог їх покарав, а ми існуємо, приростаємо землями (успішно ведемо війни), отже, ми угодні Богу. Звідси логічно простежується шлях до ідеї імперії, бо московське царство не може поступитися Риму й Візантії.

Місія і месіанізм: Москві належить виключна місія спасіння світу від гріховності, це завдання від Бога, і ніякі земні закони й правила не можуть перешкоджати цій святій справі. Зокрема, на месіанський характер «Третього Риму» акцентував у найбільш розлогому дослідженні концепції Іван Кирилов [8].

Авторитаризм у політичній сфері: на абсолютній монархії лежить вантаж місії, від поведінки автократа залежить виконання місії, його влада має бути абсолютною, аби спрямувати усі духовні й матеріальні сили на захист православ'я в його останньому домі.

На нашу думку, Філофей висловив те, що вже було у свідомості і підсвідомості московитів. Але звідки мала узятися наляштованість колективної свідомості на грандіозну суспільно-політичну модель? Гіпотеза полягає в тому, що на просторах Московії успішно формувався особливий тип цивілізації, який ми розглянемо докладно у другій частині книги. Корені нової цивілізації треба шукати у Монголосфері й менталітеті місцевих племен. Інших джерел й контекстів рашизму не було. Москва як місто, держава, країна сформувалася в лоні держави Чингізидів. Це є історичним фактом. Звідси й відчуття імперської величі; ідея безмежності території країни, невичерпності ресурсів; усвідомлення права, нібито даного вищими силами, диктувати свої умови іншим; переконаність у необхідності мати імперський центр й автократа, які усім керують, панують над племенами й народами. В кінці XV ст. почалася державна

трансформація, були потрібні нові сенси, які на перевірку виявилися старими по суті і новими за формою. Новітній дискурс переорієнтовував масову свідомість з ординських сенсів на новий імперсько-православний дискурс, хоча підтекст залишався старим. Православні ідеологи наголошували на духовному зв'язку з далекою (географічно й історично) Візантією. Особливий зв'язок з Візантією потрохи входив у колективну свідомість саме ідеологічним шляхом під впливом теософського й політичного дискурсів. Нарешті, у другій половині XIX ст. Костянтин Леонтьєв, мислитель консервативного спрямування, в роботі «Візантизм і слов'янство» розгортає докладну концепцію стосовно того, що Росія і південні слов'яни є нащадками духу Візантії з її православними і монархічними цінностями [9]. Ця і подібні роботи є умоглядними і доктринерськими по суті, вони не спираються на об'єктивний науковий матеріал, дані історії та археології; з історіографії викидається логічна й обґрунтована теза про монгольське коріння Московії. Проте мусимо констатувати, що перший етап ідеології рашизму був таким, яким його конструювали церковні ортодокси й консервативні філософи на догоду імперським інтересам нових царів.

Ситуація в Московській державі суттєво змінилася у другій половині XVII – першій половині XVIII ст., коли завдяки низці воєнних дій і вмілій дипломатії західні кордони посунулися на територію України і Білорусі. Ідеологічні процеси пришвидшилися, коли Петро I проголосив себе імператором, а країну перейменував з Московської держави на Російську імперію (1721 р.); ще раніше столицю було перенесено з Москви до Санкт-Петербурга (1712 р.), і нова держава почала відкривати для себе Європу. Паралельно відбулася одна з найбільших за масштабом і наслідками геополітична крадіжка. Петро I перейменовує Московську державу на Росію, назва якої є грецьким варіантом написання «Русь». Стародавня і природна назва українців тепер використовувалася країною, яка колонізувала українські землі. Не усі погоджувалися з такими новаціями, українська шляхта, культурні прошарки намагалися зберігати історичну пам'ять й власну ідентичність. Але це було небезпечно й мало тяжкі наслідки для «націоналістів». Яскравим прикладом є історія появи рукопису «Історія Русів» [10]. Досі

існують дискусії стосовно автора, який не випадково волав залишитися невідомим. Це – перша модерна історія України, але автор вживає старий етнонім – «руси», і в тексті книги він ніколи не плутає русів з московитами. Поява рукопису, який потім було видано, датується кінцем XVIII – початком XIX ст. Обставинам появи «Історії Русів», її значенню присвятив спеціальну книгу Сергій Плохій [11]. Ідентичність українців під тиском рашизму була під загрозою, і згодом, коли почалася доба національного відродження, її академічний етап, в обіг було широко пущено заміник – самоназви «Україна» і «українці». Вони не були незнайомими для слуху українців. Ці слова вживалися паралельно зі словом «Русь» і «русичі» в Київській державі, перше документально підтверджене вживання – в літописі, який датується 1187 ст. [12, с. 343, 347]. Очевидно, факт геополітичної крадіжки можна вважати успішною операцією московської влади, яку надихав дух рашизму; це була технологія гібридної війни: зламати культурний опір сусіднього народу, привласнивши його історію, назву, культурні здобутки. З цього моменту рашизм набуває виразно агресивної імперської сутності, таким він існує і досі.

Після вдалих колоніальних завоювань на заході титул «цар всія Русі» набув практичного політичного й адміністративного змістів. Саме в цей момент народжується *соціологічна доктрина рашизму* – «триєдина Русь». Початок поклали українські релігійні діячі XVII–XVIII ст., які перейшли на службу до московського царя. Вони першими почали обґрунтовувати, що російський народ або «свята Русь» має три гілки: великоруси, малоросіяни, білоруси, які ще іменувалися народностями. Можливо, українські діячі сподівалися керувати ідеологічними процесами і таким чином намагалися відстоювати свою рівність московитам, яких з часів Катерини II починають офіційно іменувати «великороси». Проте сподівання на рівність трьох народностей були марними. Українців офіційна Москва перейменовує на малоросів, підкреслюючи їх залежний і вторинний характер. Варто зазначити, що слово «Малоросія» на початку вживалася греками в значенні Мала Русь за аналогією з Малою Грецією, тобто метрополія без колоній, серце держави. Згодом назва «Україна» і етнонім «українці» потрапили під цензурну

заборону, цензори не пропускали до друку книги, газети, журнали, театральні афіші, де вживалися ці назви. Як варіант, застосовувалися штучно сконструйовані терміни: «Південна Росія», «Південний край» «Південно-Західна Русь». Це ніби уявні англійські націоналісти заперечували існування Уельсу й Шотландії як самостійних етнічних та територіально-соціальних одиниць і офіційно іменували їх на кшталт «Південна Англія» або «Північна Англія». Але українські культурні діячі протягом XIX ст. і початку XX ст. вели постійну боротьбу з цензурою, зокрема використовувалася як національний плацдарм частина України, яка була під Австро-Угорщиною. Так, у Львові, більш-менш вільно друкувалися українські книжки і періодика. Такий стан речей тривав буквально до 1917 р. Більшовицькі уряди змінили риторику, з того моменту назви «Україна» і «українці» вживалися вільно, у т.ч. і в Росії. Але сучасні рашисти з цим не миряться, вони вперто відмовляються називати українців українцями і вживають застарілий імперський лексикон. Тим більше, що концепція війни Путіна полягає в тому, аби стерти Україну і українців з політичної мапи світу й змінити свідомість людей на захоплених територіях. В сучасній Росії є безліч текстів, де мова іде про Україну, її історію, культуру, хоча б і у викривленій манері, проте слова «Україна», «українці» не вживаються з ідеологічних причин. Це є яскравим і беззаперечним фактом, який характеризує імперський, колоніальний характер ідеології рашизму.

Ідеологічну картину Росії XIX – початку XX ст. (до захоплення влади більшовиками) можна формально представити як симетричний розподіл ідей на «ліво» і на «право» від умовного центру, який утворювала офіційна монархічна ідеологія (див табл. 1.1). В цілому правлячі кола намагалися тримати баланс, але праві ідеології були для них ближчими, бо там вони знаходили підтримку ідеї монархії й спротив революційним тенденціям. З соціологічної точки зору симетрії не було, в Росії завжди антизахідні настрої абсолютно переважали, бо вони жилися настроями так званого «глибинного народу», який не був освіченим, вірив у ворожість оточуючого світу, закордоння не бачив, жив у царині міфологем, ілюзій і пропаганди з боку реакційної православної церкви.

Таблиця 1.1

Ідеологічні течії Росії XIX ст.

Радикальні праві ідеології	Помірковано праві ідеології	Ідеологічний офіціоз	Помірковано ліві ідеології	Радикальні ліві ідеології
Ідеологія «чорної сотні»: беззастережна підтримка монархії, протонацизм, антисемітизм, агресивне православ'я.	Ідеї слов'янофілів і почвенників: особливий шлях Росії, критика Європи і західників, віра в особливі російські цінності.	Концепція «Триєдина Русь». Формула «Православ'я – Монархія – Народність» (теорія офіційної народності). Гасло «Росія є єдиною і неподільною». Доктрина православ'я як державної релігії, що беззастережно підтримує монархію.	Ідеї західників щодо культурної і політичної орієнтації на європейські країни, вимога реформ за європейськими зразками. Ідеологія лібералізму західного зразку.	Ідеологія народництва: ідея селянської революції та терору. Марксистська ідеологія; зародження більшовизму як радикальної версії марксизму.

Ми ставимо завдання зробити стислий огляд основних до-революційних ідеологій, аби підтвердити гіпотезу, що рашизм має глибоке й системне коріння в духовному житті Росії, навіть в ті етапи історії, які мали виразний європейський вектор (петербурзький період).

Отже, концепція триєдиного російського народу була офіційною доктриною імперії до моменту її падіння у 1917 р. Історіографія, етнографія були орієнтовані на доведення цієї ідеології. Пропонувалася така історична схема: існував єдиний загальноруський народ за часів Київської Русі, і нібито була спільна мова. Потім почалося феодальне роздрібнення, монголо-татарська навала і базова етнічна спільнота розпалася на три народності, які мають багато спільного і приречені існувати в єдиній державі. Підступні західні агенти роблять усе можливе і неможливе аби порушити цю природну єдність, вони таємно розробили проєкт «Україна», аби нав'язати малоросам відмінну від великоросів ідентичність. Цим займалися чи то поляки,

чи то австрійський генеральний штаб і, звичайно, жменька українських націоналістів. Нерозумні українці повелися на цю конспірологію й повірили в свою окремішність, висунули політичні гасла щодо незалежності.

Старі ідеологічні рашистські тези відродилися у сучасній Росії. В. Путін проголосив відому тезу, яка перетворилася на мем: *«Ленін створив Україну»* [13]. Отже, в Москві рішуче відмовляють українцям у самобутності й автохтоності. Логіка рашистів така: «цього не може бути, тому що не може бути ніколи». Концепція «триєдності» є типовою ідеологічною конструкцією, де чітко простежуються корпоративні інтереси й політичні цілі. Вона «не товаришує з наукою», що є типовою рисою будь-якої ідеології. Натомість історичні факти повністю спростовують тезу про існування базової давньоруської спільноти, тим більше, що предки росіян навіть не слов'янського походження. А існування імперської середньовічної держави зі столицею в Києві абсолютно не означає, що в її кордонах існувала загальна етнічна спільнота. В тій країні проживали десятки племен і народностей, які мали свої мови, звичаї, традиції тощо. А мова, дійсно, була спільною, але не для народного вжитку, а для релігійних потреб християн. Церковна мова була староболгарською, її вживали на службах по церквах, бо два болгарські мислителі Кирил та Мефодій спромоглися свого часу перекласти Святе Письмо на одну зі слов'янських мов, що з набуттям певних навичок читання й говоріння ставала доступною духовенству на відміну від грецької, з якої починалася християнізація Русі. В Києві оцінили старання Кирила і Мефодія і дали старт церковній мові, яка могла бути використана і як офіційна державна. В Києві так звана церковнослов'янська мова була згодом українізована, а в Москві – русифікована.

В радянські часи, коли ставлення до народів офіційно було толерантним, історики перекроїли свої погляди в тому сенсі, що припускалася поява трьох слов'янських етносів в XIV–XV ст. як рівноправних історичних суб'єктів. Слова «малорос» і «великорос» не вживалися, бо перше розглядалося як свідоме приниження українців, а друге – як прояв великодержавного шовінізму. Проте історично наука чітко слідувала за партійним курсом. І коли Сталін проголосив на кремлівській вечірці

свій знаменитий тост про особливу роль «русского» народу у перемозі над гітлерівською Німеччиною, тональність й оцінки змінилися. Тепер доволі часто руськіє трактувалися як старші брати в сім'ї слов'янських народів. Радянські ідеологи, за часів Брежнєва, врешті-решт знайшли геніальний вихід з цього етно-політичного тупика, вони зняли гостроту питання тим, що висунули концепцію «радянського народу». Це нівелювало стару етнічну приналежність і суперечки щодо генезису слов'янських народів на теренах СРСР. Немає різниці, хто ви були раніше, бо тепер формується «нова історична спільність», якої ще ніхто в історії не створював. Офіційно проголошувалося, що вона заснована на інтернаціоналізмі, рівності, цінностях соціалізму й радянському патріотизмові. На практиці концепція радянського народу виявилася латентною формою рашизму, бо центральну позицію, як і раніше, посідав російський народ: саме історія Росії, російська мова й культура де-факто утворювали основу нової історичної спільності. В останні роки існування СРСР русифікація не руських народів значно пришвидшилася. Ця доля спіткала і Україну. Концепція радянського народу була зруйнована разом з розпадом СРСР. Рашизму більше не було сенсу приховуватися за штучними конструкціями і він набуває нової зловісної фашистської і расистської форм.

Офіційна ідеологія мала одну головну мету – підтримати корону на голові імператорів, не допустити в країні революції, а для цього потрібно було дистанціюватися від революційної Франції та новітніх крамольних ідей. Офіційна політична доктрина рашизму XIX ст. була сформульована графом Сергієм Уваровим, президентом Російської академії наук і міністром народної освіти. Вона також включала тріаду, як і «Третій Рим», але іншого змісту: «Православ'я, Монархія, Народність». С. Уваров сформулював своє відоме гасло 19 листопада 1833 р. в доповіді імператору у зв'язку з вступом на посаду міністра народної освіти. То був консервативний маніфест як альтернатива девізу Французької революції – Свобода, Братерство, Рівність (фр. *Liberté, Égalité, Fraternité*). За правління Миколи I і його наступників, тріада «вищих цінностей» розглядалася як офіційна доктрина правлячої верстви і Російської імперії в цілому. Вона також мала назву «теорія офіційної народності». С. Ува-

ров давав собі звіт у тому, що міністерство має не тільки опікуватися освітою молоді, але й давати їй ідеологічні настанови. На основі тріади Уварова було сформульоване гасло російських збройних сил (рос. мовою): «За Веру, Царя и Отечество!», яке давало сенс участі у військових діях та «геройській» смерті (або каліцтву) під час чисельних війн.

Теорія офіційної народності набула значної популярності в колах консервативної інтелігенції. Вона трактувалася як ідея самобутнього вектору розвитку Росії на відміну від республіканських і атеїстичних тенденцій, що набували популярності в Європі. Костянтин Побєдоносцев (1827–1907) – відомий державний діяч, якого називали головним ідеологом контрреформ Олександра III – трактував теорію офіційної народності як єднання народних мас з православним царем, де офіційна церква відіграє роль містка між низами й верхами імперії, і є носієм корпоративної, тобто загальної, ідеї [14]. Теорія мала убезпечити Росію від проникнення західного лібералізму та демократії, які нібито ведуть країни до занепаду й розпаду. К. Побєдоносцев виступав за фактичне злиття церкви з державою і був противником будь-яких реформ, бо навіть невеликі зміни можуть призвести до руйнації імперії. Але соціальною основою країни були не тільки так звані триєдині православні «русскіє», в імперії існувало чимало католиків, іудеїв, ісламістів, шаманістів, яких офіційно називали інородцями. Стосовно євреїв вживалися різні обмеження, вони не мали права вільно обирати собі місця проживання, бо уряд встановив так звану «лінію осілості», яка проходила по українським і білоруським землям, а також влада запліщувала очі на єврейські погроми або навіть таємно їх ініціювала [15, р. 551]. Минуло майже 200 років, і тріада «православ'я, монархія, народність» знову є мейнстрімом в сучасній Росії. Теорія офіційної народності є складовою сучасного рашизму, бо виражає його дух – традиціоналізм, антизахідну спрямованість, провідну роль офіційного православ'я, яку репрезентує РПЦ. Щодо монархії, то її еквівалентом, за виразом сучасного російського консервативного ідеолога В. Суркова, є «довге правління Путіна». В Росії «глибинний народ» саме так і сприймає постать Путіна – як царя або імператора. В цьому і секрет «довгого правління».

Другим ідеологічним гаслом монархічної Росії було «Росія є єдиною і неподільною», воно було внесено у Звід законів Російської імперії 1906 р. Документ починався словами: «*Держава Російська єдина і неподільна*» [16]. Такий початок збірки російських законів у 1906 р. був не випадковим, бо настав час революції, в надрах імперії вже визрівали націоналістичні рухи й ширилися ідеї соціалістів щодо федерації. А саме гасло з'явилося раніше. Є підстави вважати, що заклик до неподільності був реакцією на Польське повстання (1863 р.) й початок українського національного руху в середині XIX ст. Частина Польщі з Варшавою з часів останнього поділу країни між трьома державами (1795 р.) знаходилися у складі Російської імперії, але поляки мріяли про воз'єднання та відродження країни. Російське гасло було нібито дзеркальним відображенням гасла польських повстанців «*Polska jedna i niepodzielna*». 1888 р. у Києві царська влада відкрила пам'ятник українському гетьману Богдану Хмельницькому (1595–1657), постать якого мала символізувати приєднання України до Росії. Напис на плиті під фігурою на коні був наступним: «Богдану Хмельницькому єдина неделимая Россия» [17]. Це була певна профілактика від українського сепаратизму і нагадування українцям про реальний стан речей. Напис прибрали у 1919 р., коли українці відновили державність у форматі Української Народної Республіки. На початку XX ст. російські націоналістичні й державницькі партії включали гасло неподільності у засадничі партійні документи. Гасло було підхоплено Білим рухом під час громадянської війни в Росії (1917–1920) і формулювалося таким чином: «За велику, єдину і неподільну Росію!». Сенс його полягав у незгоді з більшовицькою Берестейською угодою, укладеною з німцями та австрійцями, яка передбачала відчуження великої території на заході, з одного боку, а з іншого – протест проти проголошення низки незалежних держав на теренах імперії. Найбільш послідовним прихильником «єдиної і неподільної» був генерал Антін Денікін, який очолив збройні сили «Білого руху» на півдні колишньої імперії й отримував військово-технічну допомогу від європейських країн. В квітні 1919 р. уряд Денікіна звернувся з декларацією до країн Антанти, де чітко сказано, що кінцевою метою боротьби є відновлення «могутньої,

єдиної і неподільної Росії» [18]. Саме через великодержавницькі амбіції «Білий рух» не підтримали ані українці, ані поляки, ані кавказькі національні рухи, і прибічники «єдиної та неподільної» зазнали військової поразки. Лідери «Білого руху» на практиці відчували, що гасло не є популярним саме в регіонах їх операцій, і вони його намагалися корегувати, врешті-решт дехто з вождів погоджувався навіть на «федерацію». Але це їх не врятувало. Більшовики виставляли більш популістичні гасла і гнучко маніпулювали їх змістом відповідно до аудиторії: комуністи обіцяли селянам землю, інтелігенції – національне відродження, революційним романтикам – світову революцію, люмпенізованим масам – поділити статки багатих (грабуй на-грабоване!) тощо. Ортодоксальні представники «Білого руху» вважали власну позицію моральною і такою, що була заснована на багатовікових імперських принципах. Можна сказати, що імперський рашизм програв ідеологічно під час революційної бурі на початку XX ст., але він сповна реваншується на початку XXI ст. в країні, яка хоче наслідувати усі традиції російської держави незалежно від її назви і форми, беручи за основний критерій – велич та могутність, здійснення імперської програми. І з цієї точки зору Радянський Союз, Ленін, Сталін потрапляють у «гомологічний ряд», вони вітаються у путінській державі як еквіваленти «великої Росії». Більшовики зібрали докупи імперію і навіть розширили її фактичні кордони після Другої світової війни. Вони дали країні ядерну зброю і за це їх цінують у сучасній Москві.

Росія у петербурзький період історії країни (1712–1918) до певної міри орієнтувалася на Європу, імператори й вищі кола здебільшого були вихідцями з європейських королівських й аристократичних родин; дворяни у спілкуванні між собою вживали французьку мову, і доволі часто їм було важко користуватися російською; студенти із забезпечених прошарків воліли отримувати освіту в європейських університетах, вони володіли європейськими мовами і більш-менш вільно читали західну літературу. Ось чому офіційна ідеологія тримала баланс між більш радикальними позиціями з «права» і з «ліва», а прихильники цих позицій критикували уряд кожний зі свого боку. З «правого» флангу уряд атакували так звані почвен-

ники і слов'янофіли, з умовно «лівого» – західники, тобто ті, хто орієнтувався на Європу. Головним чином боротьба точилася на рівні інтелектуальної полеміки та була відображеною у літературних журналах. Підґрунтя для початку конфлікту між слов'янофілами та почвенниками, з одного боку, і західно-орієнтованою інтелігенцією – з іншого, з'явився після війни 1812–1815 рр. Перемога над Наполеоном підняла градус патріотичних настроїв, проте російське суспільство очима армії подивилося на умови життя й рівень свобод у європейських країнах, оцінило економічні і технічні досягнення Заходу. Порівняння було не на користь Росії, в офіцерських колах навіть склалася змова для усунення імператора від влади й проведення реформ за європейським зразком, що закінчилося невдалим заколотом в грудні 1825 р. Так званих «декабристів» було піддано репресіям, п'ятеро закінчили життя на шибениці, десятки офіцерів й сотні рядових були покарані висилкою на каторгу до Сибіру. Престол посів Микола I, правління якого вважається періодом реакції й перетворення Росії на великий військовий табір. Але декабристи посіяли революційні зерна і це визначить майбутнє Росії. Обидва напрями в позаофіційному ідеологічному дискурсі склалися остаточно на зламі 1830–1840 рр.

Самі слов'янофіли називали себе по-іншому – «московська партія», навіть «самобутники», «туземники». Вони критикували західний ухил, європейські культурні запозичення і відстоювали самобутність Росії, вказували на принципову різницю поміж раціоналістичною Європою і малозрозумілою для заходу Росією. Поет-слов'янофіл Федір Тютчев зумів висловити ідею незбагненності Росії в чотирьох рядках відомого вірша:

Умом – Россию не понять,
Аршином общим не измерить:
У ней особенная стать –
В Россию можно только верить.

Слов'янофіли шукали особливий суто російський шлях розвитку і вважали, що він пов'язаний з духовною силою православ'я і російського селянства. В цілому вони сприяли пробудженню національної свідомості й надихали культурних діячів на створення російських за духом творів літератури, музики, опери. Західники гостро і дотепно критикували

слов'янофілів як заскоружлих і відсталих консерваторів, які гальмують прогрес і блокують реформи. Найбільш радикальним представником західників став філософ Петро Чаадаєв (1794–1856). Західники виступали за реформи, скасування кріпацтва, критикували уряд.

Слов'янофіли не переслідувалися, бо, по-перше, були «патріотами», по-друге, мали прихильників в урядових колах. Західники були завжди під підозрою як потенційні ворожі агенти й транслятори небезпечних підривних ідей. Чимало з них закінчували свій життєвий шлях за кордоном, де було більш безпечно існувати. Після публікації «філософських листів» в журналі «Телескоп» у 1836 р. Чаадаєва було оголошено божевільним, а видавця влада відправила у заслання. Інтелектуальний рух західників врешті-решт призведе до формування ліберальної ідеології, яку підхопить партія Конституційних демократів (кадети) на початку ХХ ст. Вона буде помітною між двома російськими революціями, а потім – знищеною більшовиками.

Слов'янофілів і західників єднало загальне ставлення до «українського питання»: ніхто з них не припускав незалежності українців і засуджував український сепаратизм. В українських колах здавна була приказка: український інтелігент закінчується там, де починається українське питання. І в цьому проявляється питома риса рашизму: імперіалізм для абсолютної більшості росіян незалежно від рівня освіти й інтелектуального розвитку – це щось набагато більше, ніж політична реальність або партійна програма, він гніздиться у підкорці головного мозку, є архетипом колективної свідомості. Імперський архетип може спати або дрімати до моменту алярму, а сигнальна точка настає тоді, коли українці починають заявляти про своє природне право на ідентичність та демонструвати волю до незалежного існування.

Британський політолог В. Пастухов з посиланням на Арнольда Тойнбі вважає, що ситуація ХІХ ст. в Росії є типовою для відсталих країн, тобто подібний конфлікт не є унікальним і мав місце також в інших країнах [19]. Але в Росії цей спір мав геополітичну складову: чи буде Росія існувати у стані миру з європейськими країнами, або це буде перманентна війна, коли після нетривалого перемир'я військовий конфлікт вибухає з новою силою? Західники, безумовно, були за політичне зближення

з європейськими країнами, послаблення бар'єрів на кордонах, культурний обмін, освіту та виховання за європейськими зразками. Радикальне крило слов'янофілів намагалося розігрувати слов'янську карту на сході Європи, на Балканах, в Греції і скрізь, де були православні люди. Ідея полягала в тому, щоб вести в середовищі слов'ян за межами Росії пропагандистську роботу, а у потрібний момент почати військову експансію, спираючись на п'яту колону в тилу супротивника. Цю точку зору відстоював Микола Данилевський, який виклав її в книзі «Росія і Європа» [20]. Вона і зараз є Біблією слов'янофілів, російських націоналістів та імперців. Росія і Європа в книзі позиціонуються як одвічні і непримиримі вороги, а війна – це шлях відстояти російські інтереси, отримати території й змусити себе «поважати». Власне, це і є військово-політична програма В. Путіна. Ось чому витoki рашизму ми шукаємо в ідеологічних процесах минулого і пересвідчуємося – рашизм є вічним чинником російського суспільства.

Почвенники (оперті-наґрунт, ґрунтівці) ідейно були близькими до слов'янофілів, хоча намагалися розмежуватися і бути віддаленими як від слов'янофілів, так і західників. «Почва» або укр. «ґрунт» мало два значення – пряме, бо це основа сільськогосподарської селянської праці, на якій стояла Росія XIX ст., і переносне – в значенні народної основи, народного соціального ґрунту, на який треба опиратися. Почвенником, наприклад, був Федір Достоєвський, він критикував слов'янофілів і західників за ідеологічну заангажованість й поділ людей на «наших» і «не наших» [21]. Але об'єктивно вони були близькими до слов'янофілів, бо відстоювали ідею самотності Росії, а до Заходу ставилися з підозрою.

Ідейне суперництво слов'янофілів і західників продовжувалося до більшовицького перевороту і було відроджено у сучасній Росії. Країна знову опинилася перед вибором і цього разу консерватори отримали перемогу. А чи вона стратегічна чи тактична – покаже час. Сучасний рашизм, образно кажучи, всмоктав в себе консервативну традицію і живиться соками слов'янофільства й почвенництва XIX ст.

На політико-ідеологічній мапі царської Росії, на її крайніх полюсах, у другій половині XIX ст. з'явилися радикальні рухи.

З Європи прийшли соціалістичні та комуністичні ідеї, які було трансформовано у суто російські радикальні ідеологічні й політичні течії. Також в ідеологічні процеси XIX – початку XX ст. увірвався радикальний націоналізм імперського типу, який дуже нагадував європейський фашизм і нацизм, проте, скоріше, був предтечею, ніж епігоном європейського фашизму. В Росії ця течія матеріалізувалася у русі так званих «чорносотенців», що було узагальненою назвою членів кількох радикально правих організацій (Русські збори, Союз русского народу, Союз Михаїла Архангела, Русская монархічна партія), які були помітними у 1905–1914 рр. Вони висували програму активного захисту монархії, агресивного православ'я і дієвого антисемітизму [22]. Їх активісти здебільшого не репрезентували прошарки інтелігенції, то були дрібні буржуа, робітники, міські низи. Ідеологія «чорної сотні» була добре зрозумілою широким верствам «істино русских» і «патріотів». Активізація протонацистського руху відбулася в момент, коли під час першої російської революції 1905–1907 р. захитався престол, імператор був змушений піти на часткові поступки й зібрав парламент (Державна Дума). В ідеології «чорної сотні» чітко простежується збірний образ ворога: це – євреї, поляки, революціонери, західники, ліберали, усі «не наші», хто загрожує короні й Росії. Чорносотенці створювали бойові дружини, озброювалися, і першими їх жертвами ставали єврейські громади, бо згідно з конспірологічною версією російської кризи – винуватцями революції були євреї. Також антисемітизм був гарним тактичним прийомом, аби переключити увагу на інший інформаційний об'єкт. Найбільш активно бойові організації діяли на території України і Білорусі, тобто в межах лінії осілості, де скупчено проживали євреї. Гаслами «чорної сотні» могло бути, наприклад, «Смерть заколотникам і євреям!», як це сформулював в Одесі голова Союзу русского народу [23, р. 224]. Чорносотенці увійшли в історію як організатори єврейських погромів і публічних вуличних акцій, і таким чином вони випередили тактику нацистського руху в Німеччині [24]. Ці організації будуть заборонені після Лютневої революції 1917 р., проте дух «чорної сотні» не зник і відродився у сучасні Росії.

Таким чином, в царській Росії рашизм приймав різні ідеологічні форми, але незмінно зберігався внутрішній зміст: націоналізм, імперіалізм, монархізм, російський месіанізм, антизахідна спрямованість й несприйняття українців як окремого народу, що має власну гідність і право на власну історію. Опоненти рашистської ідеології намагалися побудувати альтернативні ідеологічні й політичні програми, але програвали чисельно і з точки зору впливу на владу, бо за слов'янофілами, почвенниками, «чорною сотнею», ідеологічним офіціозом правлячого класу стояв «глибинний народ» як носій рашистської свідомості.

Література:

1. Династійні шлюби дочок Ярослава Мудрого. URL: <http://belle5.narod.ru/dynshluby.htm>
2. Послание великому князю Василию, в котором об исправлении крестного знамення и о содомском блуде. *Библиотека литературы Древней Руси*. Т. 9. Конец XV – первая половина XVI века. Санкт-Петербург: Наука, 2006. С. 301–305. URL: <https://www.klex.ru/uu7>. PDF
3. Данилевич М. Генезис ідеї «Москва – Третій Рим». Ідея Риму в історії східнослов'янського світу: доповідь на міжнародній науково-практичній конференції «Греція і слов'янський світ: національна своєрідність і взаємовплив культур». URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Danylevych_Mykola/Henezys_idei_Moskva-Tretii-Rym_Ideia_Rymu_vistorii_skhidnoslovianskoho_svitu.pdf?
4. Отруєний полонієм Литвиненко перед смертю звинувачував путіна у педофільії – ЗМІ. *5tv*. 28.01.15. URL: <https://www.5.ua/svit/otruyenii-poloniyem-litvinenko-pered-smertu-zvinyvachyvav-putina-y-pedof-lij-zmi-68628.html>
5. В Швейцарии найден мертвым предполагаемый любовник Путина: что известно. *Інформаційний спротив*. 18.10.2019. URL: <https://sprotiv.info/news/v-shvejcarii-najden-mertvym-predpolagayemyj-ljubovnik-putina-hto-izvestno/>
6. Poe T. M. Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a «Pivotal Moment». *Jahrbucher fur Geschihle Osteuropas Neue Folge*. 49. H. 3. 2001. P. 412–429. URL: <https://www.jstor.org/stable/41050783>
7. Бауэр Е. А. Идея «Москва – третий Рим» в русской общественной мысли конца XV – начала XVII вв.: отечественная историография XX столетия : монография. Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гуманитар. ун-та, 2011. 127 с.

8. Кириллов И. Третий Рим. Очерк истории развития русского мессионизма. Москва, 1914. 100 с. URL: https://www.academia.edu/42989423/Кириллов_И_А_Третий_Рим_Очерк_исторического_развития_идеи_русского_мессианизма_1914_
9. Леонтьев К. Византизм и славянство. Москва, 1876. 132 с. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003589528/
10. Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. Київ : Радянський письменник, 1991. 318 с.
11. Плохій С. Козацький міф / авториз. перекл. з англ. Миколи Климчука. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 400 с.
12. Літопис руський / пер. з давньоруськ. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. 591 с. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>
13. Путин заявил, что Украину создал Ленин. *ТСН*. 23. 12. 21. URL: <https://tsn.ua/ru/svit/putin-zayavil-chto-ukrainu-sozdal-lenin-1939117.html>
14. GAJDA “ORTHODOXY” IN THE TRIAD OF S. S. UVAROV. Vestnik Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo humanitarnogo universiteta. Seriya II: Istorii. Istorii Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi. URL: <https://periodical.pstgu.ru/ru/pdf/article/7548>
15. John D. Klier. Pobedonostsev, Konstantin (1827–1907) *Antisemitism: A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution. ABC-CLIO*, 2005. URL: <https://epdf.tips/antisemitism-a-historical-encyclopedia-of-prejudice-and-persecution-two-vol-set.html>
16. Свод основных государственных законов Российской Империи (1906). URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Основные_Законы_Российской_Империи/Часть_первая
17. Емельянов Е. Единая и неделимая Россия. URL: https://www.academia.edu/37718673/Единая_и_неделимая_Россия.docx
18. Абинякин Р. М. Офицерский корпус Добровольческой армии: социальный состав, мировоззрение 1917–1920 гг : монография. Орёл. Издатель А. Воробьёв, 2005. 204 с.
19. Пастухов В. Б. «Третье пришествие большевизма». BBC News. Русская служба. 27.10.2014. URL: https://www.bbc.com/russian/blogs/2014/10/141027_blog_pastoukhov_bolshevism_third_round
20. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / сост. и коммент. А. В. Белова; отв. ред. О. А. Платонов. 2-е изд. Москва : Ин-т русской цивилизации, Благословение, 2011. 816 с.
21. Достоевский Ф. М. Два лагеря теоретиков (по поводу «Дня» и кой-чего другого). *«Время» : Литературно-политический журнал* / под ред. М. Достоевского. Санкт-Петербург: Типография

- Э. Праца, 1862. Т. VII, вып. 2 (февраль). Доступно на сайті «Русская классика». URL : <http://classica.rhga.ru/section/rro-et-contra/dva-lagerya-teoretikov-po-povodu-dnya-i-koy-chego-drugogo.html>
22. Шарова В. Л. Праворадикальная идеология в России: истоки и преемственность. Ин-т философии РАН. Политико-философский ежегодник. 2008. Вып. 1. С. 120–135. Доступно на сайті «Интелпрос». URL: <http://www.intelros.ru/readroom/politiko-filosofskij-ezhegodnik/pfe-1-2008/7261-pravoradikalnaya-ideologiya-v-rossii-istoki-i-preemstvennost.html>
23. John Doyle Klier, Shlomo Lambroza. Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History. Cambridge University Press, 1992. 416 p.
24. Langer Jacob. Corruption and the counterrevolution: the rise and fall of the black hundred. Dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of History in the Graduate School of Duke University, 2007. 281 p. URL: https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/bitstream/handle/10161/438/D_Langer_Jacob_a_200712.pdf?sequence=1

1.3. ЧИ ЗБЕРІГСЯ ДУХ РАШИЗМУ В РАДЯНСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ?

На краю лівого флангу в другій половині XIX ст. з'явилися революційні ідеології соціалізму й комунізму, які на початку були запозичені в західній Європі, але згодом трансформовані й адаптовані відповідно до російського світогляду й менталітету. Соціалістичний рух у Росії прийняв форму народництва, його ідеологи розробили програму російського селянського соціалізму, шлях до якого, на думку ідеологів народництва, лежав через криваву й нищівну для правлячого класу революцію. Адепти народництва намагалися агітувати «у низах». Стикнувшись з реальністю й політичною пасивністю селян, яких було не можливо розгойдати й спрямувати на революційні подвиги, ідеологи народництва висунули більш радикальні ідеї. Росія перетворилася на колыску європейського тероризму, коли 1879 р. відбувся розкол в русі народників і більш радикальна «Народна воля» проголосила програму політичного терору; в подальшому тактику терору підхопили соціалісти-революціонери (партія есерів) і анархісти. Терор тривав чотири десятиліття. Було

вбито після серії невдалих замахів імператора (1881 р.), а потім і низку топ-чиновників: міністрів, губернаторів, начальників поліцейських управлінь тощо; загинув прем'єр-міністр Петро Столипін. Останнього 1911 р. вбив терорист Богров в київському міському театрі під час антракту [1]. Гасло «до сокири кличте Русь!», яке ще на початку висунули ідеологи народництва, набуло кривавого виміру, і це неабияк впливало на громадську думку. Терор має важливу інформаційну складову: відомості про інциденти транслюються всіма медіа: від чуток до офіційної преси. Тобто акції мали максимальний розголос і суспільний резонанс. Громадська думка ставала більш радикальною, ідея революційного насильства захоплювала свідомість, багато цивільних таємно або відкрито симпатизували терористам. Навіть суди присяжних іноді ставали на бік терористів, як це було у справі Віри Засулич (1849–1919). Вона 1877 р. стріляла з револьвера і поранила градоначальника Санкт-Петербурга Трепова, а суд присяжних її виправдав, і молода терористка була звільнена з-під варті у залі суду.

Анархісти також влаштовували замаху, хоча і з меншим розмахом, ніж есери. Революція визрівала, як кривавий плід, на імперському дереві, але толерантне ставлення в суспільстві до вбивць можна спробувати пояснити з точки зору нашої теорії рашизму. Терористи, очевидно, виражали глибинні настрої народу, схильного до насильства й агресії. Тобто дериват ідеології терору мав коріння у соціальній психології та колективних архетипах. Російське суспільство внутрішньо схильне до кровопускання, й колективне несвідоме знаходить певну розрядку у кривавих переживаннях. Таку гіпотезу не варто відкидати, бо полювання підпільників (нелегалів) на начальників та лідерів імперії згодом практично без паузи переросте у державний або «червоний» терор, який 1918 р. оголосили більшовики, що захопили владу в країні; а їх опоненти відповіли симетрично «білим терором». Країну доволі легко було занурено у криваву різанину. Керівництво СРСР фактично проводило політику терору всі роки існування країни. Криваве насильство для Росії є, імовірно, правилом, ніж винятком. В. Путін знайшов вихід із російського замкненого кола насильства, спрямувавши терористичну діяльність на ззовні, він переніс її на терена інших

країн. Це влаштовує маси: «глибинний народ» Росії готовий підтримати таку політику. Подібні настрої й ідеологічні прояви ми вправі розглядати як складову рашизму. Терор знецінює людське життя, і тоді населенню більш зручно продавати політику фашистського штибу.

Царський уряд відповідав репресіями, було чимало страт, у т.ч. за вироком суду повісили брата Леніна – Олександра Ульянова (1887 р.). Усе це створювало культуру революційного насильства і романтизувало смерть за ідею. Росія згодом ще захлинеться у справжньому кривавому потоці, коли розгорнеться громадянська війна. Ленін дав обіцянку помститися за брата, якого особливо любив, і вважав прикладом незламності й революційної стійкості. Він це зробив, коли особисто наказав розстріляти усю царську родину. Проте ставлення Леніна до терору було подвійне. Більшовики під керівництвом Леніна відкинули тактику терору на шляху до революції з причин доцільності. Вони критикували есерів через неефективність тактики, а не з принципових та моральних мотивів. Терор не вів партію до влади, а для Леніна саме влада була критерієм успіху революційного процесу. Хоча, без сумніву, Ленін був екстремістом. Він відтіснив від керівництва російської соціал-демократичної партії поміркованих марксистів і створив більшовицьку партію як загін фанатиків-революціонерів, що мають виконувати волю вождя. Якщо для справи революції було необхідним безжалісно вбивати ворогів, то Ленін і більшовики ніколи перед цим не зупинялися. Після захоплення влади Ленін і більшовики це продемонстрували в повній мірі. Отже, в Росії ідеологія марксизму набула суто російського виміру: зловісного, фанатичного, кривавого. Філософ Микола Бердяєв в книзі «Истоки и смысл русского коммунизма» писав, що ленінізм є суто російським явищем, а сам лідер більшовиків – «типичный русский человек» [2, с. 99]. В державі диктатури пролетаріату, яку створили Ленін, Троцький, Сталін і Ко, простежується, імовірно, азійська, монгольська традиція абсолютизму, служіння державі, особистого холопства і рабства як соціологічного принципу.

Чи визнав би Карл Маркс Леніна за свого учня, якби власними очима побачив його звершення? Мабуть, що ні. Побіжно про це свідчить дискусія поміж Леніним і Карлом Каутським,

лідером німецьких соціал-демократів, після того, як більшовикам вдалося захопити владу в Росії. Формальним приводом було вчення К. Маркса про диктатуру пролетаріату. Ленін підняв цей вираз Маркса з «Критики Готської програми» до висоти мейнстріму його внутрішньої політики. Він вбачав у диктатурі пролетаріату право на всеосяжне насильство в інтересах революції без огляду на будь-які закони. Революційна доцільність мала перемагати закони, мораль, звичаї. К. Каутський вважав, що у Маркса поняття диктатури пролетаріату було вжито випадково й думки учителя щодо пролетарської революції мали інший зміст. В роботі «Диктатура пролетаріату» (1918 р.) він проводив думку, що демократія є самоцінністю у боротьбі за визволення людства і ніякий соціалізм без неї стає неможливим [3]. Ленін відповів полемічною працею «Пролетарська революція і ренегат Каутський» [4]. Лідер більшовиків не міг не відповідати, бо якраз ставилося питання щодо створення III Комуністичного Інтернаціоналу, і для ідеологічно заангажованої публіки в різних країнах світу такі дискусії мали визначальний характер. Для більшовиків демократія була тим самим, що згодом для нацистів в Німеччині – тактичний хід для пропаганди ідей і не більше; якщо можна скористатися буржуазними свободами на шляху до влади, то треба брати участь в демократичному процесі. Потім демократичні принципи можна викинути як використаний носовик або переробити їх на сурогат у вигляді «народної демократії», «соціалістичної демократії», «радянської демократії» або «суверенної демократії» (сучасна російська концепція). 1919 р. Каутський продовжив заочну дискусію в книзі «Тероризм і комунізм», де рішуче засуджував більшовиків за державний терор, відсутність свободи слова, знищення демократичних інституцій, демагогію і потакання інстинктам темної маси. Він переймався тим, аби крах однієї моделі соціалізму не перетворився на руйнацію соціалізму в цілому [5]. Наступним до дискусії доєднався Лев Троцький, який на той час був № 2 в ієрархії більшовиків. Він випустив книгу з такою самою назвою, як у Каутського, що починалася словами (мов. оригіналу): *«Поводом к этой книге послужил ученый пасквиль Каутского того же наименования»* [6]. Ленін і Троцький визнавали

демократію як можливість лише для пролетарських мас, в демагогічній манері вони доводили: їм нібито вдалося створити в тисячу разів більш демократичніші революційні політичні інституції, ніж буржуазна парламентська демократія.

Ця полеміка може видатися архаїчною, але вона де-факто продовжується і в наші дні. Після падіння старої Російської імперії з її європейськими орієнтирами, на її теренах зіштовхнулися два культурні світи – європейська цивілізація і російська середньовічна традиція. Демократія була чужою для широких мас в Росії, Ленін це добре розумів; а батіг в руках начальника – самоочевидна цінність. Ленін відкинув гуманістичну складову марксизму й на його місце поставив теорію політичного прагматизму, позбавлену «буржуазної моралі». Шляхи російських комуністів і європейських соціалістів розійшлися навічно. Така сама ситуація спостерігається і в сучасну епоху: Путін і його клеврети відверто кепкують з демократичних цінностей, займаються демагогією і політичним шахрайством, а «глибинний народ», як сформулював поет, «безмолвствует», бо його влаштовує усе, що відповідає внутрішнім інстинктам та настановам.

Ленін і його соратники, отримавши усю повноту влади, відкрили новий етап в історії державної ідеології Росії. Офіційно це називалося «марксистсько-ленінська ідеологія» або «радянська ідеологія». Усі інші конкуруючі ідеї підпали під заборону, їх носії у різні роки були репресовані, відповідні книги вилучені з бібліотек; існували жорсткі цензурні обмеження щодо книгодруку, а зберігання забороненої літератури вдома вважалося кримінальним злочином. Більшовики були не першими, хто вдавався до подібних дій на ідеологічному фронті. Цензурування видань запровадила своїм указом Катерина II ще 1796 р. у відповідь на вільнодумство Французької революції; цензурні комітети в Російській імперії безперервно функціонували до 1917 р. Буквально кілька місяців (березень – жовтень) в Росії після демократичної революції існувала фактична свобода слова. Проте після більшовицького Жовтневого перевороту революційна влада заборонила так звану «буржуазну пресу». У подальшому цензурування було інституціоналізовано та здійснювалося фактично до кінця існування СРСР.

Практика заборон друкованої продукції й інших медіа знову повернулася при Путіні. Більше того, небезпечні книжки спалюються. Така традиція була перенесена і на терени України, коли у 2022 р. після захоплення українських міст і сіл окупанти палили українські видання. В Росії створено великий за обсягом Федеральний список так званих «екстремістських матеріалів» – близько 4000 найменувань. До нього включено і українських авторів. Він постійно поповнюється, нові номінації з'являються за рішеннями низової ланки судових інстанцій. Керівників бібліотек постійно притягують до адміністративної відповідальності за зберігання книг «екстремістської спрямованості», а книги вилучаються [7]. Рашизм і свобода слова – речі несумісні.

Європоцентричні тенденції в Росії до революційного перевороту більшовиків підтримували не значні за чисельністю прошарки старої еліти, інтелігенції, буржуазії. Масове знищення цих прошарків під час російської революції і громадянської війни погіршило ідеологічний баланс на користь новітніх «почвенників». Питома доля рашизму збільшилася і після знищення більш освіченої частини комуністичних вождів, які мали європейський досвід (Лев Троцький, Микола Бухарін, Лев Каменєв та ін.), на Московських процесах 1930-х рр. Нові володарі Кремля воліли жити за залізною завісою, вони панічно боялися розкрити і фізичні, і інформаційні кордони: радянські люди мали споживати лише державну ідеологію.

Яка ідеологія реально перетворилася на панівну на просторі одної шостої частини земної суші? Ми ставимо під сумнів обґрунтованість вживання терміна «марксизм-ленінізм» (термін запропонував І. Сталін). На наше переконання, вчення К. Маркса, його утопія, були дуже далекими від практики ленінізму та його стрижневої ідеї – диктатури пролетаріату. Так само ідеї Маркса не є основою маоїзму, кімерсенізму, інших комуністичних «ізмів» ХХ ст. Більш точним є термін «ленінізм-сталінізм»; він виражає ідеологію тоталітарної суспільно-політичної системи, де маркерами слугують відомі тези й висловлювання з лексики непримиримої, жорстокої, перманентної боротьби, на кшталт: «мир хижам, війна палацам», «світова революція», «ліквідація буржуазії як класу», «збройне повстання», «диктатура пролетаріату», «якщо ворог не здається, його

знищують», «загострення класової боротьби на шляху побудови соціалізму», «вороги народу», «ГУЛАГ» тощо.

Радянські ідеологи після того, як скинули Сталіна з п'єдесталу вождя наприкінці 1950-х рр., намагалися провести ідеологічний ребрендинг і підновити радянську ідеологію, але вона від того не стала марксистською. Було намагання додати до ідеології гуманістичних сенсів, нове покоління радянських філософів зверталося до молодого Маркса, його теорії відчуження, багато обговорювалася, наприклад, ідея всебічного гармонічного розвитку особистості як ціль комунізму тощо. Але владі було потрібно інше: зберегти за Москвою роль світового лідера революційних процесів, не дати розповзтися союзним республікам, підвищити ефективність державного управління в умовах централізованої економіки тощо. Рашизм знову почав вилазити з усіх щпаринок ідеологічної стіни, якою радянських людей відгороджували від світу. На нашу думку, ідеологічна формула мала такий вигляд: ленінізм-сталінізм = комунізм + рашизм.

Що означали 70 років радянської влади для існування рашизму? Чи потрібно цей період викреслити з хронології генезису явища? З одного боку, російський націоналізм і шовінізм було оголошено класово чужими явищами (буржуазними); принаймні, до кінця 1930-х рр. радянські керівники пильнували, аби стримувати прояви рашизму. В їх пам'яті ще був стрімкий розпад Російської імперії, коли на її теренах виникли більше десяти національних держав й існувало потужне бажання не російських народів дистанціюватися від імперського центру. У вождів в Кремлі існувало обґрунтоване побоювання, що прояви великодержавної ідеології зруйнують конструкцію федеративної держави, яку вони започаткували у грудні 1922 р. після напружених дебатів й конфліктів. Важливо було не зіпсувати ілюзію «рівності» й «братерства» народів СРСР, яких нараховувалося близько 200 етнічних одиниць. Ніхто тоді не казав, що СРСР – це така собі модерна форма Російської імперії. Більше того, за такі слова можна було б отримати звинувачення у антирадянській пропаганді і кримінальне покарання. «Державну таємницю», що СРСР – це і була Росія, розкрив В. Путін. 17 червня 2022 р. у Санкт-Петербурзі на Міжнародному економічному форумі він вже не вперше заявив (мов. оригіналу): *«Я публично*

говорил и без всякого стеснения, Советский Союз – это что такое? Это историческая Россия [8].

Ми бачимо наскрізні лінії рашизму від старця Філофея до радянської ідеології, яка абсолютно органічно включала рашистські константи. Вони прокладали собі дорогу через нігілізм перших років революції і бажання комуністів побороти старий світ. До цих незламних ідеологем, які вже присутні у «Третньому Римі», можна віднести таке.

Велич СРСР (Росії) Москви як символічного й духовно-го центру світу, бо усі «люди праці» і так зване «прогресивне людство» з надією дивляться в бік Кремля, чекають на визволення, сподіваються на захист від імперіалістів й підпалювачів війни, мріють про соціалізм, який вже упав у руки щасливому радянському народові. Жодна країна світу не мала такого гербу, як СРСР: серп і молот на фоні мапи світу. Символіка полягала в тому, що капіталізму залишилося існувати короткий час, скоро виникне світова федерація пролетарських націй зі столицею у Москві. СРСР є найбільшою за розміром й наймогутнішою у військовому відношенні країною, яка виграє фінальний апокаліптичний бій з темними силами й комунізм остаточно запанує на планеті. Саме так мали думати радянські люди про країну, і радянська ідеологія потужно промивала мізки в цьому напрямку. Таким чином, якщо велич «Третього Риму» вимірювалася лише кордонами православного світу, де Москва мала відігравати роль чи то Риму, чи то Константинополя, то Москва ХХ ст. – явище глобальне, центр, до якого нібито тягнуться пролетарські маси, національно-визвольні рухи, комуністи всього світу, наче діти до батька або матері. З цієї ідеологеми виходила практична державна політика СРСР, який намагався фінансувати комуністичні партії по всьому світу, підтримувати революційні рухи, озброювати національні уряди тих країн, що заявили про орієнтацію на Москву, марксизм-ленінізм тощо. Більшовики зробили навіть більше, ніж царські чиновники для реальної й удаваної величності Росії (СРСР), бо, дійсно, перетворили її на світову державу, примусили ворогів боятися ядерного удару, отримали плацдарми в Азії, Африці, Латинській Америці, тобто зробили саме те, чого очікували народні маси. За ці досягнення «глибинний народ» був готовий багато

чого вибачити владі. Навіть старіючі вожді Білого руху в еміграції змушені були визнати досягнення більшовиків там, де вони програли. Є інформація, що Антон Денікін, вождь білого руху півдня колишньої імперії, в кінці життя визнав у персоні Сталіна російського імператора, бо той зберіг імперію, зробив її по-справжньому великою, примножив території і поставив інші народи під контроль Москви. Філософ М. Бердяєв в еміграції констатував (мов. оригіналу): *«Как это парадоксально ни звучит, но большевизм есть третье явление русской великодержавности, русского империализма, – первым явлением было Московское царство, вторым явлением – петровская империя. Большевизм – за сильное, централизованное государство. Произошло соединение воли к социальной правде с волей к государственному могуществу, и вторая воля оказалась сильнее»* [9].

Місія нової комуністичної Росії. Згідно з постулатами радянської ідеології в світі почався революційний процес (з моменту більшовицької революції), природним лідером якого є СРСР (Росія). Місія країни (і російського народу) полягає в тому, щоб привести увесь світ до перемоги комунізму. Москва нібито виконувала роль месії, який прийшов у цей світ, аби вразити ворога і врятувати вірних. Таким чином, ця ідеологічна модель була щось більш грандіозне, ніж стара ідея останньої православної держави, яка є відповідальною за спасіння грішних душ та підготовку до нового приходу Христа. Мессіонізм був властивий і марксизму, але там роль месії, який приносить себе у жертву боротьби за світле майбутнє людства, належала пролетаріату. В радянській Росії відбувся зсув до традиційного рашистського прочитання ролі Москви і Росії; як писав М. Бердяєв в роботі *«Правда и ложь коммунизма»* (мов. оригіналу): *«В русской революции произошла встреча и соединение двух мессианских сознаний – мессианства пролетариата с мессианством русского народа»* [10].

Ідея «червоного абсолютизму». Формально монархія в Росії була скасованою, царська родина знищена фізично, в конституції записано, що СРСР і суб'єкти федерації є республіками. Проте статус вождя, який веде за собою народні маси і має необмежену владу, не тільки дорівнював соціальним позиціям

імператорів, але й перевершував, бо монархи не користалися необмеженою владою над підданими, економікою, соціальним і культурним життям країни. Генеральні секретарі мали таку владу, єдине, що їх відрізняло, так це інший порядок престолонаслідування. До практики Північної Кореї – передавати владу від батька до сина – справа не дійшла. В СРСР, імовірно, працювала формально не визначена візантійська модель, коли вузьке коло топ-чиновників мало обрати наступника або владу можна було захопити через заколот. Були спроби понизити виключний статус генерального секретаря комуністичної партії, коли в кінці 1950-х рр. в СРСР розгорнулася кампанія критики «культу особи». Малося на увазі возвеличення до рівня божественної особи постаті І. Сталіна. Культ на практиці створювала пропаганда, ЗМІ, освітні заклади, діяльність яких була певним чином скорегована. Але запобіжників вистачило не на довго, і вже при М. Хрущові, який був ініціатором десталінізації, почалася звичайна для країни сакралізація постаті першої особи. Її не можна було критикувати, усі внутрішні та зовнішні досягнення так чи інакше зв'язувалися з постаттю генерального секретаря. Так працювала радянська ідеологічна система до останніх своїх днів.

Особливий статус «русского» народу. Ідеї офіційної народності й триєдиної Русі не були забуті. Вони трансформувалися у теорію рівності соціалістичних націй з провідною роллю «русского» народу. Хоча рівності де-факто не було. Євреї, кримські татари або чеченці негласно обмежувалися в своїх правах до останніх років існування СРСР. Українці вважалися чи то зіпсованими, чи то неповноцінними руськими. Перші двадцять років більшовицької влади руський партикуляризм, російський націоналізм, прояви великодержавного шовінізму максимально придушувалися. Офіційно засуджувалася колоніальна політика стосовно національних окраїн колишньої Російської імперії, а відомі російські історичні діячі, військові начальники, герої імперської історії розглядалися як феодалі, кріпосники, гнобителі і негативні персонажі історії на відміну від позитивної ролі «народних мас» та ватажків різних заколотів та повстань. Це називалося класовим підходом до історії. Усе почало змінюватися перед Другою світовою війною. 1936 р., в кінці грудня,

у «Ленінградській правді» з'явилася стаття під красномовним заголовком – «Старший серед рівних». В ній автор наголошував на особливій ролі «русского» народу, який наділений позитивними чеснотами, і нібито його провідну роль вже визнали інші народи СРСР [11]. Ця і аналогічні публікації, звичайно, не могли побачити світ без схвалення з боку І. Сталіна, який вважався у більшовицьких колах теоретиком національного питання. Сталін – грузин, але одночасно і новітній російський імператор. Він свідомо обрав найбільш чисельний народ, який мав досвід імперського будівництва і відповідну свідомість як фундамент нової суспільно-політичної конструкції. Відомий комуністичний діяч, радянська амбасадорка у Швеції Олександра Коллонтай (1872–1952) залишала щоденниковий запис під впливом двогодинної бесіди зі Сталіним у його кремлівському кабінеті восени 1939 р. Там є така сентенція вождя стосовно ролі «русского» народу у війні, що наближалася (мов. оригіналу): *«Все это ляжет на плечи русского народа. Ибо русский народ – великий народ. Русский народ – это добрый народ. У русского народа – ясный ум. Он как бы рожден помогать другим нациям. Русскому народу присуща великая смелость, особенно в трудные времена, в опасные времена. Он инициативен. У него – стойкий характер. Он мечтательный народ. У него есть цель. Потому ему и тяжелее, чем другим нациям. На него можно положиться в любую беду. Русский народ – неодолим, неисчерпаем»* [12]. Сталін також офіційно висловлювався у подібному дусі. Широко відомим фактом є його тост за здоров'я «русского» народу, який він виголосив у травні 1945 р. на офіційному прийомі в Кремлі на честь перемоги над Німеччиною (вперше опубліковано в газеті «Правда» 25 травня 1945 р.). Він починався таким чином (мов. оригіналу): *«Я, как представитель нашего Советского правительства, хотел бы поднять тост за здоровье нашего советского народа и, прежде всего, русского народа (бурные, продолжительные аплодисменты, крики ура). Я пью, прежде всего, за здоровье русского народа, потому что он является наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в состав Советского Союза. Я поднимаю тост за здоровье русского народа, потому что он заслужил в этой войне и раньше заслужил звание, если хотите, руководящей силы нашего Совет-*

ского Союза среди всех народов нашей страны» [13]. Врешті-решт російський народ отримав неофіційний титул старшого брата. Є гіпотеза американського історика Давіда Бранденберга щодо причин відмови Сталіна від концепції тотальної рівності націй й надання преференцій «росському» народу. Це була прагматична політика, пов'язана з соціальною мобілізацією у воєнний період історії. Руссоцентризм був покликаний зміцнити соціальну основу держави в момент критичного протистояння з капіталістичними країнами. Водночас Сталін ініціював прославлення низки історичних постатей царської Росії – полководців, літераторів, вчених, які були етнічними росіянами. Історія СРСР тепер викладалася як історія Росії [14]. Титулований радянський письменник Олексій Толстой (1882–1945) під час війни пише оповідь «Русский характер» (1944). Це сприймалося у позитивному контексті, а от аналогічне формулювання на кшталт «український характер» мало усі шанси викликати звинувачення у сепаратизмі й націоналізмі. «Російське» перетворилося на синонім «радянського». Прояви любові до Росії, її землі, берізок, ланів і т.ін. віталось у піснях і літературних творах, те ж саме з українського боку сприймалося з підозрою, як прояви націоналізму. Терміни «російський націоналізм» або «російський великодержавний націоналізм» тепер не вживалися, бо «націоналізми» могли бути лише інших народів СРСР. Росіяни були як дружина цезаря – поза підозрою.

Релігійність. У старій ідеології рашизму православна релігія займала чинне місце як суто російська духовна риса, яка скріплює монархічну конструкцію, дає людям сенси існування й заповнює голови простих смертних, не даючи туди проникнути ворожій ідеології, латинству або революційним ідеям. Радянська влада почала системний наступ на релігію, нова країна визначила себе як першу в історії людства атеїстичну державу. Більше того, внутрішня політика визначалася як агресивний (войовничий) атеїзм: релігійні громади розпускалися, храми закривалися і руйнувалися, священиків репресували, в школах і університетах проводилося атеїстичне виховання молоді. То невже цей неодмінний дериват рашизму було втрачено? Це не зовсім так. З'ясувалося, що релігійність відіграє важливі соціальні функції і нова влада починає експериментувати, аби знайти еквівалент

старій релігій. Виникли нові об'єкти поклоніння: комуністична ідеологія, яка була проголошена безсмертним вченням, і яку потрібно було вивчати, цінувати, пишатися; пантеон вождів пролетаріату, де були основні святі (Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін) і сонм святих нижчих рівнів; герої, які віддали життя за світле майбутнє і яких треба постійно згадувати і шанувати; нові знаки і символи, що набували значення релігійних атрибутів, – певні кольори прапорів, пролетарські символи, комуністичні свята, монументи, нова геральдика і т.ін. Отже, виникла і набула сили комуністична квазірелігія, вона заповнювала голови людей саме так, як і старі релігії, ортодоксальним контентом. Виник комуністичний фанатизм, люди з таким типом свідомості ще й досі доживають свого віку. Ніякі викриття злочинів сталінізму чи критика радянщини не можуть змінити їх свідомість. Це так само, як вести атеїстичну пропаганду у колі традиційних релігійних фанатиків, на кожний сумнів та закид вони мають переконливі відповіді в рамках їх світогляду. Але Сталін під час Другої світової війни пішов на не тривіальний крок – дав дозвіл відродити діяльність Російської Православної Церкви (1943 р.). Отже, РПЦ знову посіла своє місце в державі і виконувала корисну функцію, пом'якшуючи страждання народних мас. Після завершення війни ієрархи РПЦ виконали важливе завдання Кремля, вони взяли участь у знищенні незалежної Української Греко-Католицької церкви (весна 1946 р.). А з моменту краху старої комуністичної системи в Росії відбувся справжній церковний бум, який активно підтримала влада, бізнес, військові; і православна складова знову надійно скріплює будівлю рашизму.

Комуністи, за часів правління, нібито завдали удару по основах рашизму, але паралельно радянська ідеологія підняла на щит його центральні тези щодо особливої ролі, історичної місії й надзавдання СРСР перемогти капіталістичний Захід. Якщо назву СРСР замінити словом Росія, то усі пазли зійдуться – рашизм у ХХ ст. не загинув, масова свідомість росіян була засіяна насінням, яке дало багатий врожай за часів В. Путіна. Отже, ми не будемо нехтувати цим епічним періодом, коли ідеологічне надбання старої Росії було формально виключено з обігу, проте в реальному житті рашизм відродився як птиця фенікс в нових формах, зберігаючи старий зміст. Імперіалізм,

мілітаризм, автократизм, російський націоналізм були частиною радянської колективної свідомості, хоча про це не мовилося вголос. І ця свідомість не зникла разом з падінням СРСР. Чи не варто вводити поняття «вічний рашизм» як відображення сталості ідеології російського суспільства на усіх етапах його існування? Тепер перейдемо до сучасності, коли рашизм підняв голову і набув екстремістських форм.

Література:

1. Серебренников А. Убийство Столыпина. Свидетельства и документы. Нью-Йорк: Телекс, 1989. 333 с.
2. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж: YMCA-Press. 1937. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/berdyaev_istoki_i_smysl_russkogo_kommunizma_1955__ocr.pdf
3. K. Kautsky. Die Diktatur des Proletariats, Wien, 1918.
4. Vladimir Lenin. The Proletarian Revolution And The Renegade Kautsky. 1918. URL: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/prrk/index.htm>
5. Каутский К. Терроризм и коммунизм. Берлин, 1919. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_002457435/
6. Троцкий Л. (1920) Тероризм и коммунизм. URL: <https://www.marxists.org/russkij/trotsky/1920/terr.htm>
7. Библиотеки вынуждены избавляться от книг. Как и почему это происходит. URL: <https://ovdinfo.org/articles/2017/05/31/biblioteki-vynuzhdeny-izbavlyatsya-ot-knig-kak-i-pochemu-eto-proishodit>
8. Советский Союз – это историческая Россия, заявил Путин. *РИА Новости*. 17. 06. 2022. URL: <https://ria.ru/20220617/sssr-1796292184.html>
9. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж: YMCA-Press. 1937 С.99. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/berdyaev_istoki_i_smysl_russkogo_kommunizma_1955__ocr.pdf
10. Бердяев Н. Правда и ложь коммунизма. *Путь*. 1930. № 31. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Правда_и_ложь_коммунизма_\(Бердяев\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Правда_и_ложь_коммунизма_(Бердяев))
11. Вдовин А. Для чего понадобился титул «старший брат» для русского народа. URL: <https://document.wikireading.ru/11860>
12. Беседа Сталина с А. М. Коллонтай (ноябрь 1939 года). *Сталин И. В. Сочинения*. Т. 18. Тверь: Информационно-издательский центр «Союз», 2006. С. 606–611. URL: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t18/t18_267.htm

13. Мединский опубликовал полную версию тоста Сталина за русский народ. *Взгляд. Деловая газета*. 28.08.2022. URL: <https://vz.ru/news/2022/5/24/1160000.html>
14. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956 ; by David Brandenberger. Russian Research Center Studies, volume 93. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002. Pp. xv+378.

1.4. РАШИЗМ В СУЧАСНІЙ РОСІЇ

Крах комунізму відбувся у Східній Європі, на просторах СРСР та в Москві за історичними мірками майже раптово і нагадував каменепад у горах. Він поховав радянську ідеологію. Комуністична оболонка луснула як шкаралупа горіха, залишивши масову свідомість росіян у стані хаосу, бродіння, розгубленості та невизначеності. Радянська ідеологія була щільно пов'язана з виключними статусом Комуністичної партії, яка продукувала ідеологеми, тримала в своїх руках ідеологічний апарат (не дешевий і багатолюдний), контролювала медіа і слідувала за громадською думкою за допомогою Комітету Держбезпеки (КДБ СРСР). На другу половину 1980-х років Комуністична партія нараховувала близько 19 млн членів, що мали нести в маси ідеї комунізму. Але це теоретично, бо за часів «брежньовського застою» авторитет партії і її керівництва невпинно падав, ставлення до радянської ідеології було формальним, де-факто відбувалася деідеологізація, що особливо було помітним у молодіжному середовищі. Ідеологічна дуель зі світом капіталізму була програною і не через брак комуністичної літератури чи погіршення шкільних та університетських програм. Молодь обирала джинси, західну поп-культуру й не вірила в ідеали комунізму. Проте до останнього абсолютна більшість населення дотримувалася ідеологічних ритуалів і відкрито не виступала проти системи.

М. Горбачов, який розпочав свої реформи у 1985 р., не розумів усіх можливих наслідків власних новацій. Він бажав покращити соціалізм і не відкидав ленінізм, а насправді спричинив умовний каменепад, покотивши згори перші камінчики соці-

альних змін. Гласність і демократизація дуже швидко розірвали комуністичну систему на шматки. 14 березня 1990 року З'їзд народних депутатів СРСР у Москві ухвалив конституційні зміни, що позбавили Компартію монополії на політичну владу в країні, і дозволив долучатися до управління країною іншим політичним силам. З'їзд народних депутатів СРСР вилючив зі старої Конституції (1977 р.) одіозну 6-ту статтю, де КПРС визначалася «керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій». 24 жовтня 1990 року Верховна рада УРСР (Українська Радянська Соціалістична Республіка) і собі скасувала шосту статтю конституції, яка закріплювала всю владу в Україні за Комуністичною партією, бо усі конституції союзних республік мали спільну структуру з Конституцією СРСР [1]. Інші республіки вчинили так само. До цього моменту партія вже фактично втратила свої позиції як авторитетна і моральна політична сила. Отже, в умовах багатопартійності жодна політична сила не мала юридичного права на ідеологічну монополію в суспільстві. Це положення потім було закріплено у ст. 13 Конституції РФ.

Населення було, як кажуть, «сите по горло» ідеологією, а еліти ще не зорієнтувалися в новій ситуації і піддавалися загальній течії до «торжества капіталізму». Первинне накопичення капіталу в атеїстичній країні без будь-яких традицій й моральних обмежень швидко відкинуло суспільство на рейки кримінального капіталізму. В головах людей після обвалу старої системи домінували егоїстичні ідеологеми вітального типу: «збагачення за будь-яку ціну», «консюмеризм», «просто вижити і не вмерти з голоду». З'ясувалося, що в нових умовах, коли зруйновано старі стратегії соціальної адаптації, найбільш зручним і легкими виявився кримінальний шлях виживання та збагачення. Неправедні гроші робилися на розкраданні державних підприємств, які припиняли свою роботу і закривалися; на дрібній контрабанді через нові кордони, що тільки-но з'явилися; на незаконному обігу наркотичних речовин і вирощуванні марихуани тощо. На початку 1990-х рр. виникали, як гриби після дощу, бандитські угруповання, з'явився кримінальний рекет, організована проституція, виготовлення контрафактного алкоголю, вже не кажучи про піднесення традиційних

видів злочинності. На середину 1990-х рр. припав аномальний злет показників офіційної кримінальної статистики, хоча вона фіксувала чи не десяту частину реальної кількості деліктів.

Особливістю російського кримінального світу є те, що він має власну ідеологію [2]. Вона сформувалася ще у сталінських таборах ГУЛАГу і несла в собі (як центральну ланку) так звану «зłodійську (воровську) ідею» та «зłodійський закон». Вони були, по-перше, неформальними регуляторами поведінки так званих «зłodіїв у законі» і «блатних»; по-друге, давали кримінальникам сенс власного існування. Органічним доповненням до норм поведінки у кримінальному світі є розвинена кримінальна субкультура – кримінальний сленг (блатна мова); тюремні правила, звички, фольклор; кримінальні татуювання; неформальні назви тощо. Наша гіпотеза полягає в тому, що ідеологія злочинного світу мала суттєвий вплив на масову свідомість у 1990-х рр. і залишилася надалі як доповнення рашизму.

В СРСР наступ кримінальної ідеології стримувався штучно за допомогою цензури й системи державного виховання. Цензура слідувала, аби кримінальний сленг, який в Росії становить окрему доволі розвинену знакову систему соціальних комунікацій, не виплескувався в художні твори, передусім, найбільш масову кінопродукцію. Система виховання, зі свого боку, контролювала мову та поведінку дітей та молоді. Усі ці запобіжники зникли майже одночасно і країну в умовах нових «ринкових відносин» буквально заповнили справжні і підроблені зразки кримінальної субкультури (як предмет бізнесу). Цивільні громадяни через кіно і літературу познайомилися з усіма аспектами тюремного життя, нормами «зłodійського закону»; в радіоефірах звучали блатні пісні; лексику спілкування просочували жаргонні слівця. Останніми не гребували навіть політики, парламентарії, знакові особи. Спрацював ефект забороненого плоду, який нарешті став доступним, і маси прагнули й собі долучитися до кримінальної романтики. Кримінальна ідеологія рефлексувалася в головах простих людей, формувала цинічне і нігілістичне ставлення до соціальної реальності. Ціле покоління людей виявилось зануреним у світ кримінальних понять, образів, фантазій. Багатьом це зламало долю, бо поруч зі злочином завжди є покарання, навіть, якщо воно приходить

і не від органів правопорядку. У 1990-ті рр. майже кожного дня інформаційні канали приносили звістки про вбивства політиків, бізнесменів, кримінальних авторитетів, бо то були часи біологічного дарвінізму.

Кримінальна ідеологія, яка виплеснулася з маргінальних груп суспільства на широкий соціальний простір, мала рашистське забарвлення. По-перше, кримінальна субкультура переважно формувалася на території Росії, кримінальні лідери (злочинці у законі) були вихідцями з внутрішніх регіонів Росії або з Кавказу. Світогляд злочинців історично формувався на базі російських архетипів свідомості, таких як артільна праця, принципи функціонування сільської громади, сільський сход, тобто усі ці «сходки» й «общаки», ідея кримінального братства були щільно занурені у російські традиційні сільські практики [3]. По-друге, кримінальна субкультура становить унікальне національне явище, її патерни не копіювали закордонні зразки, бо італійська, китайська, латиноамериканська, японська кримінальні традиції мали власні архетипічні основи.

Що споріднює кримінальну ідеологію російських злочинців з рашизмом по суті? По-перше, ідея виключності прошарку професійних злочинців, їх зверхність стосовно інших в'язнів або цивільних на свободі, що відображає ієрархічні уявлення росіян в цілому; по-друге, ізольованість від великого соціуму, замкненість кримінального середовища, яке є проєкцією ізольованості Росії від зовнішнього світу; по-третє, авторитарність відносин, жорстка дисципліна і можливість швидкого покарання без зайвих формальностей; по-четверте, російська доля як фатум; по-п'яте, наявність місії – захищати злочинський закон і «підтягувати» до справи молодь, продовжувати кримінальну традицію, що світоглядно є близьким до ідеї рашистського месіанізму. Злочинська ідея побіжно підтримувала рашистське бачення Росії як виключного агенту світового порядку, який закритий для світу і несе якусь особливу «правду».

Між рашистським світоглядом і кримінальним світом завжди існували компліментарні відносини. Цю спорідненість доносив у своїх відомих творах традиціоналіст і почвенник Федір Достоевський. Російська доля завжди передбачала на життєвому шляху можливість злочину та покарання, а відоме

прислів'я дає відповідну формулу: від суми і тюрми не зарікайся. Православна церква, зі свого боку, додавала сенсів такому не зовсім природному симбіозу. Згідно з поглядом православних попів, кожна душа має надію на спасіння; отже, після жорстокого вбивства, навіть групового, у т.ч. жінок та дітей, саме час прийти до церкви, помолитися, і батюшка за чималі гроші ладен відпустити гріхи. Так це працює в Росії. Не випадково російський лідер та ідеолог рашизму В. Путін має пряме відношення до кримінального світу й кримінальних об'єктів і часто вживає блатну лексику. Кримінальна кар'єра В. Путіна є унікальною і безпрецедентною, бо він примірював на себе шати усіх основних типажів кримінального світу. В дитинстві він був залучений до світу вуличної злочинності й кримінальних авторитетів Ленінграду; дорослим проходив службу в кримінальній по суті організації – КДБ СРСР; потім були роки масштабної економічної злочинності в ранзі чиновника петербурзької мерії; нарешті, він проявив себе як політичний злочинець і реалізує свій кримінальний талант на вищому щаблі державної ієрархії (війна – це тяжкий міжнародний злочин).

У своїх гібридних операціях В. Путін не випадково зробив ставку на представників кримінального світу; людей з таким минулим він призначав на керівні посади на окупованих територіях. Кремлівський диктатор розуміє їх душу, і вони відповідають йому вірністю, бо добре усвідомлюють неформальні закони (поняття), за якими діє лідер Росії. У 2014 р. він зробив ставку на цей контингент, коли захоплював райони Донбасу. Сприяло те, що в цьому регіоні України традиційно існує аномально високий відсоток чоловіків, які мають кримінальну біографію. Раніше на Донбас стікалися кримінальні елементи з усього СРСР, там дозволялося облаштовуватися звільненим з таборів, якщо вони погоджувалися на нелегку шахтарську працю. Путін та його помічники добре розумілися на соціальній специфіці регіону й перетягнули на свій бік місцеві кримінальні елементи, які відчували свій зірковий час, отримавши зброю, доступ до алкоголю та наркотиків [4].

Зв'язок путінського режиму з кримінальним світом є унікальним явищем. Влітку 2022 р., коли російська армія, яка намагалася наступати на території України, втратила більш-

менш професійну піхоту, і виник великий дефіцит живої сили. Саме тоді Путін вирішив: настав час використати ув'язнених. Він відрядив на рекрутинг по в'язницям свою праву руку і довірену особу Євгена Пригожина, який є керівником приватної військової компанії «Вагнер», а свого часу в Санкт-Петербурзі організував так звану фабрику тролей «Ольгіно» для ведення інформаційної війни. Є. Пригожин особисто літав на гвинтокрилі по місцях позбавлення волі, де рекламував вступ до ПВК «Вагнер», обіцяючи високий заробіток і амністію через пів року (звичайно, і перше, і друге для тих, кому поталанить вижити). Помічник Путіна свого часу мав видатний кримінальний і тюремний досвід, це піднімало його статус в очах ув'язнених. 1979 р. Куйбишевський суд м. Ленінград визнав Пригожина винним у крадіжці, але обмежився покаранням без позбавлення волі, а от у 1981 р. Ждановський суд позбавив його волі на 13 років за статтями КК РФ «крадіжка», «розбій», «шахрайство», «втягування неповнолітніх у злочинну діяльність» [5].

По в'язницях Росії він, як довірена особа Путіна, звертався до ув'язнених у манері «рівний до рівних», і на подив аудиторії казав, що в Росії при владі злочинне угруповання (тобто, свої люди). Перевагу віддавав особам, кого засудили за вбивство, розбій, тобто схильним до насильства. Ось пряма мова одного із засуджених, з яким велася вербувальна робота, але він, на його жаль, не потрапив до фронту: *«Запитували, чи доводилося вбивати. Перевагу віддавали 105-й та 111-й статтям (Вбивство та навмисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю). Із 400 осіб відібрали 150. Я пройшов усе, комісію пройшов, але на останній стадії приїжджали співробітники ФСБ, і через наколки я не пройшов, бо в мене наколота свастика. Я думаю, що збирали тих, кому вже втрачати нічого в житті, але мені не пощастило»* [6]. Місія частково вдалася, кілька тисяч російських кримінальників було завербовано, і вони потрапили на фронт під позивними відповідно до їх кримінальних тюремних назв (поганяло). В цій історії цікавим є мотив спорідненості душ: бонзи рашизму, що вийшли з кримінального андеграунду та вдерлися на саму гору, і прості кримінальники, яким не поталанило увійти в керівне ядро злочинного політичного угруповання, й вони залишилися на нарах. Але в критичну мить усі вони нібито знову

об'єдналися. Рекрутинг Пригожина сам по собі був абсолютно незаконною справою, навіть за законами РФ, і є аргументом для тих, хто вважає режим Путіна кримінальним по суті.

Роль кримінальної ідеології у пострадянський період ще досконало не вивчена, але вона вбачається безпрецедентно вагомою. Принаймні, верхівка суспільства, «пасіонарії» на кшталт Пригожина, абсолютно органічно поєднують в собі ідеологію рашизму з кримінальною ідеологією. Остання дає абсолютну впевненість в праві «вищої касты» чинити зло, вчить зверхньо дивитися на звичайних людей, не поважати закон або використовувати його як дубину проти конкурентів, якщо ти вже начальник. Російська національна ідея і злочинська ідея знайшли одна одну в епоху пугінської Росії, сплелися в одне ціле і трансформувалися у воєнні злочини на території України. Отже, на шляху торжества агресивного рашизму «кримінальна зупинка» була важливою віхою.

На початку 1990-х р. в Росії знову вийшов на поверхню конфлікт почвенників (слов'янофілів) і західників, власне, він ніколи й не зникав, тільки був придушений радянською ідеологією. В той унікальний і короткотривалий період «весни демократії» західники, ліберали, образно кажучи, обігравали противників з рахунком 10:0, бо був відповідний запит суспільства: Захід вбачався манною небесною, капіталістичний шлях – природним і безальтернативним. Чимало громадян, аби не чекати, коли на батьківщині буде такий самий рівень життя й свобод, як у США чи Німеччині, вдалися до так званої економічної еміграції на захід. В Росії домінували ідеологи західної ліберальної орієнтації, яких гуртував біля себе президент РФ Борис Єльцин (1931–2007). Нова політична еліта планувала і здійснювала реформи, які в стислий термін вивели країну на шлях капіталізму, зробили жебраками більшість населення, сформували клас середніх та великих власників і вузьку групу олігархів, які фактично визначали політичний курс держави.

«Весна демократії» закінчилася дуже швидко – кривавими подіями в Москві восени 1993 року, розстрілом будинку парламенту. На перший погляд, то був переважно психологічний конфлікт всередині вищої ланки керівництва держави, де, з одного боку, посідав своє місце самовпевнений і властолюб-

ний «цар Борис», а з іншого – парламент і віцепрезидент, які не хотіли визнавати диктаторського стиля правління. На боці інсургентів, які влаштували вуличне насильство й взяли в свої руки будівлю парламенту, виступили різні угруповання правого й націоналістичного ґтибу, а також ліві – комуністичні й соціалістичні групи. Такий альянс нібито не природний, але на поверхню вийшов вічний конфлікт почвенників та західників. І ліві, і ультраправі за своїми ідеологічними переконаннями виступали проти реформ і здачі імперських інтересів Росії Заходу. З нашого погляду, усі вони були рашистами, які виразили своє невдоволення курсом Єльцина. Реванш на той момент провадився, але повернення Росії на свої природні позиції опонента Заходу здавалося справою часу.

До осені 1999-го року в Росії формально зберігалася демократія (щоправда, президентські вибори 1996 р. підважили факт торжества демократії в Росії, бо є підозри щодо нечесної гри з боку влади), отже, існувала свобода слова і в цілому західна орієнтація. Але запит суспільства змінювався, невдоволення єльцинським правлінням ставило під удар західників. Олігархи вважали, що знайшли гарну заміну німеччому «царю Борису», але фатально помилилися, бо мали справу не з маловиразним колишнім офіцером КДБ на прізвисько «Моль», а з структурами КДБ СРСР, які пережили важкі часи і, здається, керували ситуацією з підпілля.

Влада в Росії, як ми бачили на прикладі ХІХ ст., на загал трималася центристських позицій з певним тяжінням до правих і націоналістів, які були готові стати на захист уряду проти революції. Ще за каденції Б. Єльцина російська влада почала шукати подібну центристську ідеологічну позицію, яка б відповідала її інтересам і знімала звинувачення у продажності Заходу. У 1994–1995 рр. була спроба висунути ідеологему під назвою «демократичний патріотизм», яку сформулювали тодішній голова ради Федерації В. Шумейко і прессекретарем президента В. Костиков. Пізніше це увійшло як основні тези у Послання президента Федеральним зборам під назвою: «Об укреплении российского государства». Центристська ідеологія включала: 1) концепцію формування нової політичної нації «росіян»; 2) загальнопатріотичну риторику, що позиціонувала Росію

великою державою; 3) заяву про необхідність реінтеграції пострадянського простору, де Росії відводилася провідна роль; 4) воскресіння формули «єдина й неподільна Росія» [7]. То був чи не перший крок влади у бік рашизму. Але політична ситуація ще не дозволяла перейти до згортання реформ і остаточного розвороту у бік «Третього Риму». Росія була занурена у невдалу військову кампанію проти Ічкерії (1994–1996 рр.). Зірки на небі ще не зійшлися для тріумфу рашизму. Проте тенденція була очевидною: вектор ідеології схилявся від західного до націоналістичного тренду, від радикалізму до консерватизму, від вільного ринку до посилення ролі держави в економіці.

Антиліберальні тенденції в другій половині 1990-х рр. уособлювала фігура Євгена Примакова (1929–2015 рр.), він сприймався як тип радянського керівника консервативного спрямування, був афільованим зі спецслужбами СРСР і Росії, займав різні державні посади. В історію увійшов епізод 24 березня 1999 р., коли він як прем'єр-міністр прямував літаком до США з офіційним візитом. Але, коли йому було повідомлено, що НАТО бомбило військові об'єкти в Сербії, віддав наказ повернутися до Москви. Розворот літака було названо журналістами «петля Примакова» і вважається, що то був поворотний момент у зовнішній політиці Росії й момент початку охолодження відносин із Заходом. В державних колах Росії є думка, що сучасна зовнішня політика зобов'язана цьому державному діячеві, бо вона спирається на «лінію» або «доктрину Примакова» [8]. Отже, певний час його сприймали як наступника Б. Єльцина, але не склалося. Є. Примаков був відставлений через два місяці після розвороту над Атлантикою. Існували дві поважні причини, чому він не став президентом: по-перше, Примаков на два роки старший за Єльцина, а діючий президент волів бачити на посту людину з іншого, молодшого покоління, по-друге, Примаков – єврей з родини київського лікаря, справжнє прізвище Кіршенблат, а для країни з вираженим антисемітським менталітетом це становило великий баг [9]. В. Путін, на відміну від «старого зубра в політиці» Примакова, був на початку дуже обережним, і ніхто не розумів його пріоритетів, хоча досвідчені правозахисники стверджували: з лона КДБ нічого гарного вийти не може.

Росія на початку 1990-х рр. на короткий термін вже вдруге у своїй історії (вперше було у 1917 р.) перетворилася на вільну країну. Чи потрібна ідеологія демократичному суспільству з ліберальними принципами існування? Тут є дві точки зору. Перша – усі суспільства і держави мають свою ідеологію, бо потрібна стрижнева ідея для існування й розвитку. Друга – ідеології притаманні невідимим, тоталітарним суспільствам, де нагальною потребою влади є маніпуляція людьми, постійна соціальна мобілізація, мілітаризація країни і підготовка до війни. Якщо дотримуватися першого погляду, то варто вважати якісно різними ідеології у вільних і невідимих країнах, особливо щодо способу поширення й донесення до людей ключових ідей. В тоталітарних країнах існують розвинені і відокремлені ідеологічні апарати, які охоплюють усе без винятку населення, це окремий вид інформаційної індустрії трансмісійного змісту, коли ідеологеми правлячої верстви транслуються до народних мас. Водночас державні органи слідкують, аби не було опозиції, незгодних з ідеологічним курсом і альтернативних та апокрифічних версій офіційної ідеології. Демократичне суспільство нічого подібного не має, реалізується принцип плюралізму вірувань та переконань. Проте є базові цінності, які суспільство пропагує і захищає в різний ненав'язливий спосіб. Люди з дитинства привчаються цінувати особисту свободу і демократію, розуміють, що у них є певний набір прав, які має гарантувати держава, що варто захищати довілля, а в останні десятиліття популярними стають ідеї соціального захисту, солідарності, справедливості. Це – ідеологія, чи щось інше?

Олександр Зинов'єв (1922–2006 рр.), російський філософ-дисидент, критик і комунізму, і капіталізму, якого у 1978 р. було вислано до ФРГ, пояснював ситуацію на Заході таким чином (мов. оригіналу): *«Существование особой западной идеологии отрицается. Но это на самом деле есть одна из идей западной идеологии... Идеология спрятана, растворена, рассеяна во всем том, что предназначено для менталитета людей – в литературных произведениях, фильмах, специальных книгах, научно-популярных и научно-фантастических сочинениях, газетных и журнальных статьях, рекламе и т.д. Она слита с внеидеологическими феноменами настолько, что*

вторые просто немыслимы без нее. Это делает ее неуязвимой для критики. Она везде и во всем, и потому кажется, будто ее вообще нет... Люди там даже не замечают, что с рождения и до смерти постоянно находятся в поле действия идеологии. Они потребляют ее вместе со всем тем, что они потребляют для своего ментального питания. Делают они это без всякого усилия, без принуждения, свободно, без сборищ» [10, с. 333]. О. Зінов'єв уводить в дискурс поняття ідеосфери, яке на Заході включає низку суб'єктів, що підтримують загальну ідеологію. Мета – формувати свідомість людей таким чином, аби спільні думки підтримували збереження соціуму [12, с. 247].

Для сучасної Росії питання ідеології в її класичній формі стояло доволі гостро, незважаючи на ст. 13 Конституції. Російська колективна свідомість звикла до того, що хтось формулює стрижневі ідеї. Це має і прагматичний аспект з точки зору особистості, бо для впевненого існування в суспільстві варто дотримуватися «генерального курсу». Важлива функція ідеології – об'єднати різнорідні народні маси національною ідеєю та спільною ідентичністю. Російське населення по самій природі цього суспільства є атомізованим, а це становить небезпеку розколів, сепаратизму й гибелі імперії. Росія ніколи не була національною державою. Навіть напіврозпад 1991 р. не вирішив проблем Російської Федерації. Війна в Ічкерії засвідчила цей факт. Що об'єднує корінних жителів цієї кавказької республіки з іншими громадянами РФ? Дуже небагато, а роз'єднує – історична пам'ять, ненависть до росіян та Кремля, причетність останнього до геноциду у 1944 р.; згадки про 50 років війни на Кавказі у XIX ст. тощо.

У сучасній Росії нація може бути лише імперською, а це потребує й імперського клею для того, аби з'єднати те, що по-доброму не з'єднується. З точки зору теорії соціальної солідарності Еміля Дюркгайма, свідомість людей мають заповнювати спільні ідеї, наприклад, вірування, спільна ідентичність, образ ворога, відчуття небезпеки тощо. Нічого подібного спільного ті ж самі чеченці і росіяни не мали і не мають, бо кавказький народ сповідує іслам і люди себе не ідентифікують з Росією, мають власні традиції, мову, світогляд. Залишається те, що Дюркгайм

називав «механічна» або «неорганічна солідарність», коли є сила, що змушує усіх дотримуватися спільних правил, виконувати закони, принаймні, не воювати один з одним. Москва, як і раніше, застосувала у ХХІ ст. брутальну силу щодо Ічкерії.

Але проблема соціальної солідарності торкається не тільки так званих «національних окраїн». Багато жителів Сибіру називають себе «сибіряками», а не «руськими», а на Уралі – «уральцями». Спільна релігія, російське православ'я є слабким об'єднуючим фактором. Під час громадянської війни 1918–1920 рр. православні, які були прихожанами одних і тих самих церков, носили натільні хрести, приймали разом участь, воювали в одній армії на фронтах першої світової війни, завзято масово знищували одне одного, катували, закопували живцем у землю, спалювали у топках паротягів, топили під кригою на річках тощо. Радянська влада шляхом насильства і терору об'єднала імперію в нову державу, а ще накинула доволі потужну ідеологію, яка мала заповнити голови людей привабливою утопією.

Радянська держава, а разом з нею і стара ідеологія – зникли. А до національного вектора роз'єднання громадян Росії додалася й соціальна стратифікація та геть різні соціальні інтереси. Російський політолог Станіслав Белковський з цього приводу пише таке (мов. оригіналу): *«У элиты девяностых и остального народа нет ни общей судьбы, ни единого – национального – интереса. Все, что хорошо для чукотско-лондонского олигарха Абрамовича, плохо для слесаря Пупкина из Верхнего Старгорода, и наоборот. Нет у них и общего врага. Для олигархов и уже с ними враг – российский народ-изживенец (а также обалдевшая от внезапной независимости Генпрокуратура). Для русского народа враг – олигархи и, по традиции, США. (Впрочем, возможно, место Соединенных Штатов вскорости займет братский Китай). Характерный пример отчуждения: олигарх никогда добровольно не поделится с народом природной рентой, ибо искренне не понимает, как такое возможно: поступиться своим материальным интересом ради относительного благополучия 145 миллионов бессловесных люмпенов, заслуживающих разве что смерти. Какая уж тут нация!»* [12]. Нових об'єднувальних ідей у 1990-ті рр. не ви-

никло, як і не було авторитетних ідеологів, яким би довіряли маси. Росія стояла на краю прірви, бо недорозпад імперії загрожував сепаратистським колапсом. Це розуміла кремлівська верхівка й шукала шляхів виходу з кризи.

В Росії почалися пошуки власної національної ідеї, яка мала відіграти роль нової ідеології та бути привабливою для суспільства. Знайшли оригінальний спосіб: «Російська газета» у липні 1996 р. оголосила конкурс на національну ідею для Росії. Усі бажаючі мали скласти свій варіант на 5–7 аркушах, а переможця очікувала премія у 10 млн рублів (близько 2 тис. дол. США). Ідея виникла не просто так. Цьому передувала зустріч Б. Єльцина 12 липня 1996 р. з представниками ЗМІ, які його підтримували на виборах. Там він заявив, що Новій Росії бракує «національної ідеї» або «ідеології», і це не добре. Він висловив прохання подумати на цю тему [13]. Як і можна було передбачити, конкурс нічим видатним не завершився. Але прикметним є те, що на той час в пропозиціях домінували ідеї щодо курсу на Нову Росію, тобто країна вбачалась як ринкова, демократична і соціальна, повернення назад не пропонувалося. Пошук національної ідеї є улюбленим заняттям в Росії, проте незабаром ідея Нової Росії якось сама собою зникла. Сьогодні домінують консервативні й традиційні ідеологеми. Чергова публічна акція з колективного пошуку ідеології відбулася в листопаді 2017 р. У Фейсбукі в рамках конкурсу «Лідери Росії» було оголошено, що «Лідери Росії» є відкритим конкурсом під патронатом Адміністрації Президента для усіх бажаючих. До конкурсу й обговорення національної ідеї долучилося півтори тисячі осіб, які, очевидно, мріють про політичну й адміністративну кар'єру (керівники нового «путінського» покоління); вони як завдання мали сформулювати своє бачення ідеології Росії. Слово «нова» до «Росія» вже не додавалося. В умовах завдання зазначалося, що національна ідея мусить слугувати об'єднанню багатонаціонального народу Росії [14]. В гаслах, які пропонували учасники, не було слів «демократія», «права людини», «ринкова економіка», проте було багато пафосних і патріотичних слів, які мали відповідати духу нової епохи путінського правління. Це є зрозумілим, бо конкурсанти мали пробитися до фіналу, а для цього – потрапити своїми думками у систему очікування владних інституцій. Врешті-решт

можна було й не проводити подібний конкурс, хіба мова йшла про тестування на лояльність і кмітливість, бо В. Путін на рік раніше під час зустрічі з активом «Клубу лідерів» вже висловив свою позицію: національна ідея це – патріотизм. Дослівно (мов. оригіналу): *«у нас нет никакой и не может быть никакой другой объединяющей идеи, кроме патриотизма»* [15].

Не варто повністю ототожнювати розворот Росії до традиціоналізму тільки з особою В. Путіна. Він уловив запит суспільства, бо у спорі почвенників та західників останні почали катастрофічно втрачати позиції. Казка про втрачений капіталізм через більшовиків закінчилася разом з економічною кризою, дефолтом 1998 р., значним зубожінням так званого базового прошарку російського суспільства. Демократія не дала швидкого результату, а в очах більшості була ще й винною у хаосі, безвладді, свавіллі чиновників, стражданнях простих людей. Тут згадали про Сталіна, і ставлення до його фігури стає лакмусовим папірцем тенденції до авторитаризму. Рашизм нікуди не подівся, він жеврів і в глибинах народної свідомості, і в різних суспільних «лакунах», де можна побачити ультраправих, комуністів різного спрямування, консерваторів і радянських ортодоксів. Політики і громадські активісти, що закликали негайно відродити СРСР, розірвати зв'язки із Заходом, проголосити власну «російську цивілізацію» і почати агресивну зовнішню політику, в 1990-х рр. ще здавалися «вічно учорашніми» (як неонацисти у ФРН). Володимир Жириновський, Едуард Лимонов, Олександр Проханов та інші подібні фігуранти від націоналістичного табору час від часу виступали з епатажними заявами, з'являлися на політичних шоу, започатковували власні політичні проєкти, але сприймалися, імовірніше, політичними клоунами з минулого. Але Росія – не європейська країна, її історична доля є особливою, вона не налаштована на майбутнє, а кожного разу повертає до минулого. Неопочвенники врешті-решт отримали перемогу, а В. Путін очолив рух до «Третього Риму».

Є поширена думка, що відродження рашизму в його агресивній і небезпечній формі зобов'язане «синдрому Версая», який охопив російський «глибинний народ». В цьому відношенні шляхи націонал-соціалізму в Німеччині і російської імперської свідомості мають спільні риси. Відправна точка – ганебна

поразка й гострі переживання від втрати імперської величі й торжества переможців. Наслідки Першої світової війни для Німеччини добре відомі. А чи існувало національне приниження для Росії та її громадян? Після домовленостей 1991 р. у Біловезькій пущі трьох лідерів «слов'янських республік» на місці СРСР виникли незалежні держави, яких визнав світ. Російська Федерація залишалася найбільшою за площею суходолу країною світу, вона сконцентрувала ядерну зброю СРСР, володіла величезними природними ресурсами, виходами до океанів та морів, кількома військовими і цивільними флотами, залишила за собою основну частину військово-промислового комплексу і тому подібне. Росія перебрала на себе членство у міжнародних організаціях, отримала статус постійного члена Ради Безпеки ООН. Провідні держави світу прийняли Росію до елітарного клубу G 7, відбувалися інтенсивні зовнішньополітичні контакти, в економіку Росії вливалися великі капіталовкладення. На момент розпаду СРСР керівництво Росії, зокрема, Єгор Гайдар, прем'єр нової Росії, усвідомлювали власні переваги: основні поклади нафти і газу існують на території країни, але тепер усі доходи від продажу енергоносіїв на міжнародній арені будуть залишатися в бюджеті Росії (і кишнях керівництва). Більше того, в Кремлі поширеною була думка, що колишні республіки дуже швидко усвідомлять свою нездатність вирішувати паливні проблеми, і знову потраплять під владу Москви. А коли світові ціни на нафту рішуче поповзли вгору (це співпало з приходом до влади Путіна), виграш від монопольного положення Росії в енергетичній сфері стає самоочевидною істиною. То чи було національне приниження? Усе залежить від точки зору й розумових здібностей тих, хто переймається таким питанням. Тут є дві складові: по-перше, становище переважної більшості населення та спосіб його мислення, по-друге, пропаганда, яка роз'яструвала «суспільні рани».

Шоковий стан тих, хто програв на перших етапах ринкових реформ, зумовив негативне ставлення народних мас до ідеологів ліберальної економіки. Прізвища Анатолія Чубайса, Єгора Гаїдара, Григорія Явлінського стають лайливими мемами. Люди у стані фрустрації втрачають здатність мислити раціонально; хоча ніде правди діти, емоційний спосіб сприй-

няття дійсності традиційно переважає в Росії. Якщо наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. новації прибічників ринкової економіки викликали в широких масах позитивні емоції і були великі надії на майбутнє, то тепер над ними згущалися хмари. Маса керуються емоціями, а вони були на боці тих, хто кликав в інший бік, до знайомих речей і історичних постатей. Усе зійшлося на фігурі Сталіна як символу стабільності, величі, соціального порядку. Ходячими мемами були вирази на кшталт: «Сталіна на вас немає» або «при Сталіні їх би точно розстріляли» тощо. З іншого боку, активну пропагандистську роботу вели усі противники ринкових реформ, імперці, праві і ліві радикали. Вони були єдині в критиці лібералів і західників. Використовувалися різноманітні аргументи, статистичні дані, які свідчили про кризу, експлуатувалися ностальгія за минулим, згадувалися військові перемоги і «як усі нас раніше боялися». Західники буквально на очах втрачали свій символічний капітал, який було здобуто на початку реформ головним чином за рахунок авансів та очікувань на краще. Путіну залишалося лише завершити справу торжества рашизму в окремо узятій країні.

Існує також конспірологічна версія поразки лібералів та демократів. Згідно з нею була чекістська змова: КДБ не зникло разом з СРСР, а перейшло до нелегальної прихованої діяльності, готуючи реванш. В. Путіна, який сам по собі не був ані лідером, ані відомою фігурою, в Петербурзі на початку кар'єри носив портфель за мером Анатолієм Собчаком (1937–2000 рр.), штучно підставили Єльцину через близьке до президента коло осіб. Тобто відбулася спецоперація в дусі оперативних комбінацій КДБ. Діючий президент повірив, що цей мовчазний, моложавий, услужливий і кмітливий колишній КДБіст – саме та людина, яка йому потрібна, аби скинути з пліч тягар правління і захистити інтереси своєї бізнес-сім'ї. В. Путін добре усвідомлював і механізм спецоперації, і свою роль, і ті сили, які за ним стоять. Про це він у властивій йому цинічній манері відрепортував 20 грудня 1999 р. на святкуванні ювілею Надзвичайної Комісії у будівлі ФСБ в Москві (мов. оригіналу): *«Я хочу доложить, что группа сотрудников ФСБ, направленная в командировку для работы под прикрытием в правительство, на первом этапе со своими задачами справляется»* [16]. Зал вибухнув оплеска-

ми. Через 10 днів Борис Єльцин офіційно проголосить Путіна своїм спадкоємцем. Операція «наслідник» завершилася на користь Путіна та так званих лєнінградських чекістів і консерваторів в цілому. Хоча майбутнього ніхто не бачив, і потім Єльцин ще не раз пожалкує про свій вибір.

Наша точка зору обґрунтована соціологічним шляхом: справа у структурі російського суспільства й рашистській масовій свідомості. Більш пізні події (війна проти України) чітко висвітлять відсотки розподілу російської спільноти на дві частини: традиційно рашистська більшість, яка прагнула авторитарного правління й державної величі, і прозахідна меншість, у співвідношеннях, як мінімум, 80 до 20, а у більш песимістичному варіанті – 90 на 10 відсотків. Ці відсоткові частки відображають дані соціологічних опитувань – те, наскільки населення підтримує Путіна і його агресивні війни. З таким народом наступним президентом Росії мав бути або Примаков, або Путін. Але суспільству треба було подати сигнал, що новий лідер – саме той, кого люди очікують. І Путін та особи, які за ним стояли (наприклад, Микола Патрушев, на той час директор ФСБ), організували криваву інформаційну операцію. Спочатку були підірвані чотири житлові будинки в Буйнаксі, Москві, Волгодонську, а потім розпочата Друга чеченська війна як спосіб захистити Росію від терористів. Молодий офіцер ФСБ Литвиненко, який емігрував на Захід, розкрив секрет підриву будинків співробітниками ФСБ для просування кандидатури на той час мало кому відомого Путіна [17]. Литвиненка згодом, у листопаді 2006 р., було жорстоко вбито застреляними до Великої Британії кілерами. Вони отруїли колишнього офіцера радіоактивним полонієм, і він тяжко помер у лікарні Університетського коледжу в Лондоні. Громадське дізнання обставин смерті Олександра Литвиненка відкрилося у Високому суді Лондона в січні 2015 року. Головував на ньому сер Роберт Овен. 21 січня 2016 відбулося оприлюднення звіту на понад 300 сторінок, який називає замовниками вбивства Литвиненка ФСБ і, можливо, президента Путіна. Велика Британія припинила співпрацю з російськими спецслужбами [18]. Одного з убивць – Андрія Лугового – Путін як нагороду зробив депутатом Держдуми, і це незважаючи на вердикт Європейського суду з прав людини у Страсбурзі, який

визнав Лутового вбивцею [19]. Вбивство зрадників – абсолютна типова традиція і у кримінальному світі, і в КДБ. Для Путіна як мафіозного лідера це був логічний і безальтернативний крок. Путін публічно висловлювався, використовуючи кримінальну лексику, демонстрував авторитаризм. Народ його щиро полюбив, а критики влади припинили, бо країна отримала «хазяїна», з яким не можна жартувати. Це те саме, що вимагає рашизм – автократ узав на себе відповідальність за велич Росії, а долі окремих громадян не важливі.

Можемо зробити проміжний підсумок: після падіння комуністичної ідеології нетривалий час у так званій ідеосфері Росії була якщо не порожнеча, то повна плутанина, треш і намагання знайти штучним чином національну ідею. Ідеологія Нової Росії зазнала поразки й зникла з «радарів» на початку нульових років. Крок за кроком консервативні ідеологи відвойовували простір для «вічного рашизму», який прекрасно зберігся у глибинах народної свідомості і виходив назовні з кожним роком усе впевненіше. Реванш традиціоналістів був переможним, у них, нарешті, з'явився безспірний лідер в особі Путіна. Він оцінив усі переваги й бонуси розвороту до національної традиції та консервативної ідеології. З цього моменту ідеологія рашизму набуває зловісних форм, оскільки під її прапором суспільство мілітаризується, знищується опозиція і демократичні свободи, країна готується до військових випробувань. Усе це дуже нагадує розворот до фашизму.

Література:

1. Кінець шостої статті. У жовтні 1990 року відбулася подія, яка наблизила незалежність України. *Радіо Свобода*. 24 жовтня 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30910233.html#:~:text=24%20жовтня%201990%20року%20Верховна,в%20Україні%20за%20комуністичною%20партією.>
2. Рущенко І. П. Чи має соціум злочинців власну ідеологію? *Вісник національного університету внутрішніх справ*: Спецвипуск. 2002. С. 120–125.
3. Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Харків: Національний ун-т внутрішніх справ, 2001. 370 с.
4. Чаплик М. М. Участь криміналітету в гібридній війні: погляд крізь призму українських реалій. *Український соціологічний журнал*. 2021. Вип. 21. С. 25–35.

5. Пригожин Евгений Викторович. Материал из Википедии. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Пригожин,_Евгений_Викторович#:~:text=Ленинграда%20приговорил%20Пригожина%20к%202,вовлечение%20несовершеннолетнего%20в%20преступную%20деятельность».
6. «Prigozhin says right away 80 % will not be coming back». How inmates are recruited into Wagner PMC to fight in Ukraine ; by Alyona Koroleva. *The Insider*. 18.08.22. URL: <https://theins.ru/en/confession/254206>
7. Об укреплении Российского государства (основные направления внутренней и внешней политики): Послание Президента РФ Федеральному Собранию. *Российская газета*. 1994. 25 февраля.
8. «Петля Примакова»: как фигура пилотажа российской дипломатии изменила ход истории. *Сайт Института развития социально-экономических проектов и инициатив*. 23.03.21. URL: <http://irsepi.ru/petlya-primakova-kak-f-gura-pilotazha-rossijskoj-diplomatii-izmenila-hod-istorii/>
9. Примаков Е. М. Правозащитники против пыток. URL: https://protivpytok.org/?page_id=1417
10. Зиновьев А. А. Посткоммунистическая Россия. Москва: Республика, 1996. 368 с.
11. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу. Москва: Центрполиграф, 2000. 637 с.
12. Белковский С. «Апология Владимира Путина. Легко ли быть царем?». *Сайт «Читалка»*. URL: https://www.4italka.ru/nauka_obrazovanie/politika/344373/str1.htm#bookteg
13. «Российская газета» объявляет конкурс на национальную идею. *Сайт «Расцвет российских СМИ»*. 30.07.1996. URL: <http://www.yeltsinmedia.com/events/july-30-1996/>
14. Как «Лидеры России» искали Национальную идею. *Сайт «Стратегия 24»*. 17.12.1917. URL: <https://strategy24.ru/rf/news/kak-lidery-rossii-iskali-natsional-nuyu-ideyu>
15. Путин назвал единственно возможную для России национальную идею. *РБК*. 3.02. 2016. URL: <https://www.rbc.ru/politics/03/02/2016/56b1f8a79a7947060162a5a7>
16. Зачем Путин сообщил, что правительство захвачено ФСБ за десять дней до того, как Ельцин назначил его преемником? *Сайт NewConcept*. Март 2020. URL: <https://newconcepts.club/website/articles/3878.html>

17. Литвиненко А., Фельштинский Ю. ФСБ взрывает Россию. 3-е изд. Nash Format, 2011. 504 с. URL: [http:// fibusta.site/b/429467/read](http://fibusta.site/b/429467/read) ; Blowing Up Russia: Terror from Within / by Yuri Felshtinsky, Alexander Litvinenko ; 3-rd ed. London, 2007.
18. Життя і смерть Олександра Литвиненка. *BBC News Україна*. 22.01.16. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/01/160121_litvinenko_prof le_case_it
19. ECHR. Case of Carter v. Russia. Application no. 20914/07. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»: \[«001-211972»\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»: [«001-211972»]})

1.5. РАШИЗМ – ФОРМА ФАШИЗМУ?

Рашизм на початку ХХІ ст., звільнившись від штучних обмежень, поступово перетворився на самостійну оригінальну форму фашизму. Головний доказ – неспровокована військова агресія проти України з метою знищення держави і приєднання території до Росії. Жодна демократія в світі так не чинить і не виношує подібні плани. Та це і не можливо суто технічно в умовах поділу влади, демократичного контролю і свободи слова, навіть якщо якийсь лідер втратить розум. Натомість фашистські режими в своїй еволюції обов'язково доходять до межі, за якою вони розв'язують агресивні війни. Відповідно, ідеологія має виправдати такі рішення як єдино правильні, обґрунтовані і давно очікувані. Таким був шлях Беніто Муссоліні, Адольфа Гітлера, Йосипа Сталіна, а їх ідеологи натхненно виправдовували військове насильство.

Рашизм, на нашу думку, є більш розлогим явищем, ніж набір ідеологем. Існує система рашизму. З методологічної точки зору важливо розрізняти три іпостасі рашизму: 1) ментальність «глибинного народу» як носія «вічного рашизму» протягом багатьох століть; 2) соціально-політична система рашизму, яка функціонально пов'язана з відповідною ідеологією; 3) ідеологія рашизму, що є безпосереднім предметом нашого дослідження. Отже, маємо умовну піраміду, де ідеологія становить «верхівку айсберга». Вона диктується особливостями масової свідомості й специфікою політичної системи, які в своїх основах залишаються незмінними факторами. Ідеологія рашизму увінчує соціально-політичну систему, її функція полягає в тому, аби на

ідейному рівні легітимізувати спосіб мислення й систему правління, які мають цивілізаційну тяглість з моменту виникнення Московії і до сьогодення.

Система рашизму еволюціонувала в суспільство фашистського зразка не випадково, а через внутрішню сутність російської культурної традиції. Ментальний рашизм виявився прекрасним ґрунтом для побудови тоталітарних соціально-політичних систем, чим сповна скористалися Ленін і Сталін, а потім традицію підхопив Путін для встановлення авторитарного режиму. Сучасне російське суспільство за багатьма критеріями відповідає моделі фашизму. І це не є новою думкою, але вона є важливою в контексті нашого дослідження рашизму, оскільки, образно кажучи, «загострення рашистської хвороби» у ХХІ столітті має логічний шлях до суспільства саме фашистського типу.

Те, що режим Путіна нагадує фашизм Муссоліні, один з перших помітив Збігнев Бжезинський. Свої спостереження він сформулював в журналі *Wall Street Journal*, опублікувавши у 2004 р. програмну статтю «Московський Муссоліні». Гуру політології й геополітики побачив те, що не розпізнали інші; він уводить поняття «фашистська нафтова держава» й порівнює правління Путіна з часами Муссоліні в Італії [1]. Розворот від націоналізму до фашизму побачили і в Росії. Зокрема, один з авторитетних кримінологів-соціологів Яків Гілінський трохи пізніше за Зб. Бжезинського виступив зі статтею «Обыкновенный русский фашизм», де аналізував явище ксенофобії, антисемітизму, прояви радикального націоналізму [2]. Проте він описував явища, імовірно, в рамках вуличної злочинності, на низових щаблях суспільства, хоча тенденція вимальовувалася очевидно: націоналізм перемагав у колективній свідомості і стає більш радикальним. Сучасну російську державу як фашистську визнають російські ліберали – Гаррі Каспаров, чемпіон світу з шахів, який постійно опонує Кремлю; Владислав Іноземцев, директор Центру дослідження постіндустріального суспільства. Останній вважає, що порівняння Росії з фашистською Італією є доволі точним, але вона не є нацистською країною (відсутній крайній націоналізм) [3]. А на Заході найбільш послідовно й аргументовано про Росію як фашистську країну пише Тімоті Снайдер [4].

Т. Снайдеру й російським лібералам намагалася опонувати Марлен Лаурель, яка розгорнула цілу систему доказів проти того, аби вважати Росію фашистською державою. Її книга, яка побачила світ у 2021 р. [5], викликала на Заході жваву дискусію [6]. Аргументи М. Лаурель здаються дивними, деякі – пряма калька російської пропаганди. Вона не бачить агресивних намірів Кремля, не вважає, що той експлуатує іредентизм. Історію з анексією Криму розглядає як виняток, а про Донбас взагалі не згадує. Поняття фашизму вважає розмитим і ярликом, що використовується противниками Росії. Дії Путіна пояснює некоректною поведінкою НАТО на чолі з США. Дослідниця пише: *«І війна 2008 р. з Грузією, і події 2014 р. в Україні були реакцією Москви на поведінку Заходу, які вона інтерпретує як готовність змінити пострадянський порядок шляхом включення Грузії або України в трансатлантичні структури»* [7]. Додамо, що М. Лаурель – давній симпатик Росії, там її люблять, друкують роботи, присвячені російській історії [8].

Від 24 лютого 2022 р. побільшало тих, хто готовий визнати режим Путіна і його дії – фашистськими. Тімоті Снайдер пише у «Нью-Йорк Таймс», що фашизм як ідея ніколи не був переможений. Цей культ нерациональності й насильства не був зруйнований як аргумент. І пряма мова: *«Це не перший випадок, коли Україна стала об'єктом фашистської війни. Завоювання країни було головною метою війни Гітлера в 1941 році. Гітлер вважав, що СРСР, який тоді панував над Україною, був єврейською державою»*. І Україна, формулює американський історик, де президент етнічний єврей, за цією логікою, також є штучною державою, яка не має права існувати [9].

The Economist у липні 2022 р. вийшов зі статтею «Путін – раб особливого російського фашизму». Таке формулювання повністю відповідає нашій думці про роль Путіна як капітана на кораблі, що вже має ім'я «фашизм» або якщо більш точно – «рашизм». Рашизм еволюціонував у різновид фашизму. Путін свідомо відкрив Скриньку Пандори: *«Десятиліття тому популярність Путіна почала випаровуватися. Він відреагував тим, що почав грати на фашистському мисленні, яке з'явилося після розпаду СРСР»* – пише видання [10].

Перші три-чотири роки свого правління Путін намагався підтримувати імідж прозахідного реформатора і частково про це свідчать проєкти, якими займалася його команда. У 2003–2004 рр. стався певний розворот, Путін зламав чеченський спротив, ціни на нафту почали зростати, і він відчув силу бути одноосібним господарем в країні, що буквально заряджена не-осталінськими очікуваннями. Коло реформаторів довкола нього почало руйнуватися (пішли, наприклад, М. Касьянов, А. Ларіонов), він почав наближати до себе особисто відданих йому людей. Далі крок за кроком новоявлений диктатор відмовлявся від західної орієнтації і здійснював цілковито фашистську програму: авторитарне правління, відмова від демократії та свободи слова, централізація, державний капіталізм, знищення опозиції, мілітаризація і, нарешті, велика війна. Рашизм, православна церква, ностальгія за СРСР були його духовними опорами. Проте манера, якою він створював фашистську (рашистську) державу, була особливою і відповідала принципам КДБ – робити усе таємно, чужими руками, в режимі спецоперацій або оперативних комбінацій, вдаватися до мімікрії, проводити активні інформаційні заходи, аби збити з пантелику світову опінію.

Путін не поспішав із зовнішньою атрибутикою, він не перевдягнувся у напіввійськовий одяг і чоботи, його помпезні військові паради залишалися в межах радянської традиції, а назовні він прагнув мати імідж борця з тероризмом і загалом бути корисним лідерам великих держав. Він удавав надійного партнера в енергетичній сфері, хоча в оточенні Путіна почалися розмови про «енергетичну» або «газову імперію». Також лояльному ставленню світової еліти до Путіна сприяла політична корупція або «шрьодерізація» відносин із Заходом. Путін завбачливо не палив мости, але жорстко проводив свою лінію. Рух до фашистської держави значно пришвидшився з 2014 р., коли В. Путін перевів гібридну війну проти України з латентної до активної фази і йому вдалося «відкусити» від України близько 7 % її суверенної території. Це був апофеоз путінізму і одночасно точка еволюції режиму, яка відповідає старому прислів'ю: жереб кинуто, Рубікон перейдено. Російське суспільство в основній масі емоційно-піднесено, радісно, з великим ентузіазмом

прийняло гасло «Крим наш!». Максимальна аналогія з подіями весни 1938 р., коли німецький народ з натхненням сприйняв звістку про аншлюс Австрії, і це була мить особистого тріумфу Гітлера. Тепер великодержавний і мілітаристський дискурс почав буквально зашкалювати, рашизм звільнився від пут пристойності, теза що «Росія встає з колін» стає домінантою колективної свідомості і об'єдную «верхи» й «низи» суспільства, центр з національними країнами.

Твердження, що сучасний режим і ідеологія Росії є видовою відмінністю родового поняття «фашизм», має бути доведеним. Також важливо встановити зв'язок «руського» фашизму з рашизмом як традиційним духовним стрижнем Росії від часів перших московських князів дотепер. Нам потрібно сформулювати систему критеріїв фашизму як соціальної системи і застосувати їх до путінської Росії.

Для початку звернемося до дефініції фашизму, яка міститься в англomовній Вікіпедії, отже: «Fascism is a far-right, authoritarian, ultranationalist political ideology and movement, characterized by a dictatorial leader, centralized autocracy, militarism, forcible suppression of opposition, belief in a natural social hierarchy, subordination of individual interests for the perceived good of the nation and race, and strong regimentation of society and the economy» [11]. Або в перекладі це звучить так: *«Фашизм – ультраправа, авторитарна, ультра націоналістична політична ідеологія та рух, що характеризується диктаторським лідером, централізованою автократією, мілітаризмом, насильницьким придушенням опозиції, вірою в природну соціальну ієрархію, підпорядкуванням особистості інтересам нації та раси, а також жорстким регулюванням суспільства та економіки»*. Приблизно таке саме визначення ми знаходимо і в інших джерелах, наприклад, в енциклопедії «Britannica». Розгорнуті визначення мають ту перевагу, що частково містять критерії для визначення явища. Розглянемо процеси в Росії за останні 20 років, використовуючи такі ознаки фашизму: 1) встановлення довічного авторитарного правління, вождизм, автократія; 2) інформаційна диктатура й згортання свободи слова; 3) придушення опозиції; 4) корпоративізм;

5) ксенофобія і расизм; 6) централізація економіки; 7) мілітаризація суспільства і розв'язування війн; 8) пропаганда національної величч, творення грандіозної моделі минулого, сучасного, майбутнього.

Встановлення довічного авторитарного правління, вождизм, автократія. Путін мав піти з посади президента назавжди ще у 2008 р., але править Росією досі. Це є головним аргументом на користь узурпації влади і фашизації політичного режиму. Путін не захоплював владу революційним шляхом, не очолював колони прибічників у поході на столицю, не виходив на заборонені мітинги й не потрапляв під кулі або дубинки поліції. Владу він узяв через апаратні домовленості і нібито демократичним шляхом, хоча те, що відбулося в коридорах Кремля і як він планувався на посаду президента, важко назвати святом демократії. Але якимось, скориставшись демократичною процедурою, він, як і Гітлер, вирішив назавжди забути непохитні принципи демократії. Путін відбув максимальний термін на посаді президента, а потім зробив політичну аферу разом з Д. Медведєвим, якому на чотири роки (2008–2012) доручив грати роль «місцєблюститєля», і фактично забезпечив собі довічне правління. Узурпація влади відбулася ще впродовж перших законних каденцій, інакше не міг відбутися трюк з Медведєвим; у подальшому норми конституції і закони переписувалися на забаганку диктатора.

Фашизм не може існувати як система в умовах демократії або колегіального правління. Фашизму потрібен вождь, дуче, фюрер, кормчій тощо. Путін удавав з себе демократичного лідера, але методично й послідовно укріплював одноосібну владу, збирав довкола себе так званих лєнінградських чєкістів, друзів дитинства й молодості, які були йому усім зобов'язані; кримінальних, за своїми біографіями, особистостей, і віддаляв незалежних персон. Його державна політика зводилася до централізації, зменшення повноважень регіонів, укріплення вертикалі влади (наприклад, він скасував виборність губернаторів), що було аргументовано потребами боротьби з сепаратизмом і метою «зшивання» Росії. При цьому його особиста влада посилювалася і це відбувалося не тільки у формальний спосіб, а здебільшого через неформальні практики і відносини.

Врешті-решт народ почав відчувати, що з'явився цар, і більшість росіян це влаштовувало.

Боротьба за одноосібну владу мало наслідком руйнування важливих інституцій – багатопартійності, законодавчої влади, медіа, усіх тих структур, які бодай теоретично несли функцію стримування й запобігання узурпації влади. Путін свідомо чи ні, але на практиці втілював гасло нацистів: «Один народ, один рейх, один фюрер» (нім. «Ein Volk, ein Reich, ein Führer»), тобто між вождем і народом зайві впливові прокладки не потрібні. Тепер суди різних рівнів, законодавчі й правоохоронні органи, державні медіа є лише відділами в умовній корпорації, де генеральний директор – Путін.

Наслідки знищення колись незалежних гілок влади наглядно ілюструє випадок, коли Путін 21 лютого 2022 р. зібрав Раду Безпеки РФ, аби політична еліта підтвердила агресивні наміри вождя. Дійство було показано по телебаченню у запису, хоча такі засідання, як правило, не транслюються по ТБ. Світ був вражений виглядом безпорадності, переляку й жалюгідності путінської гвардії. Диктатор тримався від основної маси на відстані 20 метрів і як шкільний вчитель опитував кожного – чи вони «за», чи «проти» визнання незалежності самопроголошених «ДНР» і «ЛНР»? Фактично мова йшла про початок так званої СВО, тобто війни проти України. Спектакль справляв гнітюче враження, топменеджери режиму, які представляли різні державні інституції, поводити себе як розгублені діти, запиналися, несли казна що. Але спостерігачі зрозуміли – автократ цілеспрямовано оточив себе сірими мишами без власної позиції й гонору, а «Совбез», як важливий державний орган, нічого більше не вартий. Є Путін, і він про себе може сказати: «держава – це я». Він тижнями ховається в різних бункерах, які, за чутками, мають 300 метрів глибини (на випадок ядерної атаки) і звідти на власний розсуд керує найбільшою країною світу.

Інформаційна диктатура й згортання свободи слова. Фашизм – це завжди брутальне промивання мізків, ідеологічне маніпулювання людьми, яке проникливо описав англійський письменник Орвел в романі-антиутопії «1984». Перші кроки на посаді президента Путін зробив саме у цьому напрямку. За часів Б. Єльцина в Росії реально існувала свобода слова

і медіа. Доволі часто ЗМІ гостро критикували «царя Бориса», але президент не йшов на заборони та обмеження преси і телебачення, хоча оточення такі кроки йому рекомендувало. Нова Росія потребувала вільних голосів, це здавалося аксіомою.

Путін як КДБіст доволі обізнаний щодо прийомів маніпуляції масовою свідомістю. Відповідні предмети викладалися в школі КДБ. Також він був впевнений, що програш в Першій чеченській війни зумовлений відсутністю контролю над ЗМІ і антивоєнним контекстом, який підтримували провідні російські медіа. Путін узяв під контроль спочатку провідні телеканали, змусив власників або втекти з країни, або погодитися на здачу пакетів акцій. Водночас коло медіа, які стали рупором Кремля, розширилося, а опозиційні інформаційні платформи було витіснені на маргінес. За федеральним законом, їх або маркують як «іноземних агентів» [12]; або під загрозою репресій витісняють за кордон.

Переваги контролю над медіа Путін відчув в серпні 2008 р., коли була спланована і здійснена військова атака проти Грузії. Тепер преса і телебачення працювали в унісон з інформаційним порядком денним Кремля. Після операції Путін нагородив низку журналістів і редакторів на прийомі в Кремлі спеціальною медаллю. Це він повторив і в 2014 р. після вдалої операції в Криму. Перед нападом на Україну у 2014 р. Путін подбав про поширення російської пропаганди на країни світу. Були здійснені доволі коштовні міжнародні медійні проєкти під егідою «Раша тудей», тепер російські телевізійні канали й інтернет-ресурси стають доступними майже всім країнам світу. Диктатор намагається впливати на громадську думку у глобальному масштабі, він використовує західну демократію та свободу слова в своїх цілях.

Путін відродив систему пропаганди, яка, здавалося, назавжди вмерла на початку 1990-х рр. Тепер це вже не радянська, а російська пропаганда. На її підтримку витрачаються мільярди доларів. Вона просякнута ідеями рашизму і працює в режимі промивання мізків. Інформаційна диктатура є основою авторитаризму і милітаризації країни. Пропаганда підіймає образ Путіна до небес і нацьковує маси на ворогів Росії. Хто є ворог Росії – визначає Путін, сьогодні два основних – США і Україна. Завдяки

пропаганді «глибинний народ» вітав вторгнення в Україну, яке ЗМІ подають як глобальну війну з колективним Заходом.

Придушення опозиції. В демократичних країнах існування політичної опозиції – соціологічний закон. В фашистських – законом є її відсутність. Путін доволі швидко розібрався з опозицією, вона виявилася слабкою, а в народних масах не знайшлося великого бажання й енергії захистити так званих «демократів». В результаті ліберали й противники режиму Путіна сьогодні поділяються на три частини: 1) сидять у в'язницях або мають не погашені терміни кримінального покарання й воліють поводити себе максимально обережно, 2) виїхали за кордон і критикують режим зовні, 3) на свободі, але кожного дня очікують на затримання, арешт, суд тощо. Є ще одна категорія – вбиті або померлі при загадкових обставинах. Борис Немцов порівняно недавно був яскравим лідером опозиції з числа ельцинських кадрів. Немцов вважав, що загроза фашизму є більш реальною, ніж повернення до комунізму, бо то є минулим, а фашизм – можливе майбутнє. Він гостро критикував Путіна і вважав, що той має піти з посади. В останньому інтерв'ю за 30 годин до загибелі він порівнював долю Гітлера і Путіна [13]. Його було вбито напроти Кремля.

Опозиція була зламана, коли їй було відмовлено у перебуванні в Державній Думі. В Росії вже давно немає чесних виборів і розподіл крісел в парламенті вирішується заздалегідь в кремлівських кабінетах. Після прогнозованого програшу на виборах 2003 року демократична опозиція не має доступу до органів влади. Останній раз до Держдуми зайшла невелика фракція від демократичної опозиції (партія «Яблуко») ще у 1999 р., тобто до президенства Путіна. З 2003 р. і по сьогодні парламент є стерильний від критиків режиму, натомість диктатор створив власну партію «Єдина Росія», яка тримає парламентську монополію. Путін дозволяє присутність в парламенті, окрім власної незмінної більшості «Єдина Росія», ще двом-трьом псевдоопозиційним партіям: постійно зліва – комуністи Зюганова, з правого флангу – партія Жириновського. Обидві псевдоопозиційні сили є імперського розливу, вони за велику Росію, проти США, підтримують війни Путіна тощо. В потрібний момент всі «опозиціонери» радо об'єднуються довкола ідей Путіна. Парламентаризм в Росії по-

мер. За правління Путіна Держдума слухняно штампує закони, потрібні вождю і його партії. Коли 1 березня 2014 р. у верхній палаті Раді Федерації було винесене на розгляд питання щодо дозволу на введення війська на територію України, що є без перебільшення доленосним для Росії та світу рішенням, то знайшовся тільки один депутат, який утримався від голосування «ЗА»; це був Борис Пономарьов, який після акту відваги був змушений втекти до України. 2022 р. не знайшлося жодного голосу проти війни. Чим не Рейхстаг часів Гітлера? Після початку великої війни проти України Путіну було потрібно прийняти таку норму кримінального закону, яка б унеможливлювала критику його дій і військових злочинів, що чинять військові в Україні. Держдума без вагань голосує за Федеральний закон № 32-ФЗ 2022 року. Він передбачає доповнення статей 31 і 121 КК РФ і визначає кримінальне покарання (мов. оригіналу): *«за распространение заведомо ложной информации об использовании ВС РФ, а также за публичные действия, направленные на дискредитацию российской армии и действия государственных органов за рубежом»* [14]. «За» проголосували 404 депутати, ніхто – проти і жоден – не утримався. Закон в суспільстві ще називають «про воєнну цензуру» або «фейки про армію». Подібні однотайні голосування відбулися за так звану часткову мобілізацію й анексію суверенних територій України.

Вулична опозиція фактично перестала існувати після розгрому руху борців з корупцією Олексія Навального, сам лідер знаходиться у в'язниці, де перебуває багато його однодумців. З 2011 до 2019 рр. Навальний в загальному підсумку провів 474 доби (232 – в спецприймальнику та 242 – під домашнім арештом) за організацію публічних акцій [15]. 2020 р. був отруєний співробітниками ФСБ, випадково залишився живим, лікувався у Німеччині, а 17 січня 2021 р. повернувся до Москви, і був затриманий в аеропорту. Суди йому періодично збільшують терміни ув'язнення і, очевидно, він не має шансів на свободу, доки при владі залишається Путін.

Правитель Росії, як і кожний диктатор, переймається своєю особистою безпекою і міццю режиму. Для захисту від можливих народних виступів він створив озброєну поліцейську армію – росгвардію, що нараховує близько 300 тис. бійців, які добре

забезпечені, навчені для придушення вуличних заворушень, і їх очолює особливо довірена особа. Командувачем військами національної гвардії РФ Путін призначив Віктора Золотова, якого знає особисто з петербурзького періоду, коли сам він був заступником мера Анатолія Собчака, а Золотова найняли як охоронця. Путін запрошував Золотова для спарингів з боксу і дзюдо. Персонально справами опозиціонерів займається ФСБ, як і в старі часи, коли політичними дисидентами опікувався КДБ СРСР. Для проведення репресій всередині країни створено відповідне антидемократичне законодавство. Юридична удавка розрахована таким чином, аби можна було притягувати до кримінальної або адміністративної відповідальності за усе те, чого можна чекати від опозиції: неузгоджені з владою збори та мітинги (в Росії дозволені одиночні пікети, хоча і вони закінчуються затриманнями); висловлювання, які йдуть в розріз з офіційною пропагандою; критика армії, Путіна, Сталіна, у т.ч. в соціальних мережах, тощо.

Показовою була справа проти Олексія Горинова. На початку липня 2022 р. Мещанський суд Москви присудив муніципальному депутату О. Горинову 7 років ув'язнення на тій підставі, що під час дебатів на сесії він публічно назвав «спецоперацію» війною і стверджував, що планувати свято дитячого малюнку, коли поруч гинуть десятки дітей в Україні, є блюзнірством [16]. Суддя керувався нормами Федерального закону № 32-ФЗ 2022 року, який можна трактувати як завгодно широко і використовувати проти незгодних з війною чи її методами. Те, що збройні сили Росії ведуть військові дії в Україні, вбивають цивільних і дітей, за російськими уявленнями, – фейк і підстава для висунення звинувачення. Офіційно стверджується, що спецоперація не зачіпає цивільних, а якщо є руйнування цивільних об'єктів та вбивства, то це справа рук «українських нацистів», і взагалі українці схильні вбивати самі себе та підривати свої будівлі; росіяни тут ні до чого. Так пояснюють ситуацію пропагандисти на політичних шоу, які дивиться електорат Путіна і сам вождь (інтернетом він користуватися не вміє). Чим не антиутопія Орвела? О. Горинову виповнилося 60 років, він був в групі захисників Білого Будинку 1991 р. під час антигорбачовського заколоту в Москві, тоді активістам вдалося відстояти демократію і свободу слова. Гори-

нов зізнався, що не думав дожити до тих часів, коли в Росії будуть судити за слово. Відомого правозахисника Леоніда Гозмана було затримано прямо на вулиці в серпні 2022 р. і відправлено до судової установи; він отримав 15 діб арешту за пост у Facebook у 2020 р, де порівнював Й. Сталіна з А. Гітлером. Проте усе перевершила справа Володимира Кара-Мурзи, який 17 квітня 2023 року отримав безпрецедентний термін ув'язнення у колонії суворого режиму – 25 років – за критику путінського режиму. Для Кремля – це особливо ненависна постать у колі дисидентів, бо з ним консультувалися західні інституції для ведення персональних санкцій проти діячів путінського режиму. Для того, аби технічно була можливість застосувати драконівську санкцію, російська юстиція, поряд з традиційними звинуваченнями щодо фейків про російську армію і співпрацю із забороненими організаціями, висунула обвинувачення щодо державної зради. Це обурило західний світ, вирок засудили США, ЄС, а Міністерство закордонних справ Великої Британії викликало посла РФ у Лондоні Андрія Келіна і зробило офіційну заяву [17].

Отже, опозиційне поле, здається, надійно зачищене, диктатор вжив усіх запобіжних заходів, аби забезпечити себе і режим. Власне так само чинили Муссоліні і Гітлер.

Корпоративізм. Мрія диктатора в кожній фашистській країні – опиратися на однорідний в ідеологічному відношенні народ, який інтегрований ідеями вождя, відданий диктатору і яким зручно управляти. Гітлер і Сталін практично досягли цієї цілі, вони знищили або надійно ізолювали опозицію, «ворогів народу», небажані етнічні групи, і під п'ятою репресій їх суспільства виглядали доволі когерентними. Вождь позиціонує себе як батько нації, що піклується про свою родину, захищає її від ворогів, обдаровує матеріальними благами тощо. Патріотизм має об'єднувати і багатих, і бідних; і робочих, і роботодавців. Для вираження свого патріотизму, лояльності до режиму і любові до диктатора існують масові політичні організації, перебування в яких є як «знак якості» на чолі людини.

Путін в цьому плані вирішує складні завдання, враховуючи обмеження щодо ГУЛАГу й масового знищення небажаних елементів (не та епоха); і сама Росія є доволі неоднорідною в етнічному й релігійному відношенні. Проте йому вдалося про-

сунутися і в цьому напрямку. Він намагається поєднати маси на основі глибинного рашизму – великодержавні почуття, гордість за велику країну, слава військових перемог у минулому і в сучасності. Це працює. Абсолютно свідомо експлуатується тема ворогів Росії і те, що країна є фортеця, оточена противником. А нічого немає кращого для утвердження фашизму як солідарність, що заснована на страху, ненависті й об'єднанні людей проти спільного ворога. Росіянам знову вкладається в голову думка щодо їх особливої місії та ролі у світі. Ідея виключності також сприяє ілюзорній єдності. «Ми – великі, багаті, сильні, справедливі, і за це нас не люблять, а ще і заздять» є поширеним стереотипом масової свідомості. Російська пропаганда професійно розігрує цей сюжет.

Як і усі фашистські вожді, Путін, тільки-но взявши владу в свої руки, зробив «під себе» правлячу партію «Єдина Росія», яка має завжди більшість в парламенті, розкинула осередки геть по всій країні і відіграє приблизно ту саму роль, що й Націонал-соціалістична робоча партія Німеччини (NSDAP) або КПРС у Радянському Союзі. В путінській партії мають перебувати чиновники й ті, хто планує адміністративну кар'єру. Вона нібито виражає глибинні інтереси народу і має об'єднувати патріотичну Росію. Також створені молодіжні і дитячі організації, які є аналогами комсомолу й піонерської організації в СРСР. У Путіна є один ресурс, яким не користувався, наприклад, Сталін: усіх незгодних він ладен відпустити за кордон. Мільйони росіян з різних мотивів покинули країну, влада цьому процесу не заважає, а опозиціонерам вона настійливо рекомендує виїхати геть з країни.

Путін уклав суспільний договір з нацією: він ділиться з народом рентою від продажу енергоносіїв, а суспільство відповідає лояльністю. Це працювало кілька років поспіль, коли шалено зростали ціни за барель нафти, а холодильники населення регулярно поповнювалися якісними закордонними продуктами. Головне – не треба цікавитися політикою, ходити на мітинги опозиції, а краще – дивитися державні телеканали і сидіти вдома. Корпоративістська модель країни сягала свого максимуму, коли народ об'єднувався довкола Путіна під час його війн, які пропаганда подає як тріумф російської зброї і духу, як результат путінської політики «вставання з колін». Путіну готові

вибачити погіршення економічних показників і рівня життя, але ніколи не вибачать поразки та приниження.

Ксенофобія і расизм. Без цього, як правило, не обходяться фашистські системи, хоча це не є провідним критерієм. Якщо ставка робиться на ксенофобію та расизм, то фашизм перетворюється на нацизм. Між Італією дуче і Німеччиною фюрера в цьому відношенні була відчутна різниця, хоча Муссоліні в кінці свого правління під тиском Гітлера робив певні кроки у бік антисемітизму та репресій проти євреїв. Ксенофобія і расизм (відчуття власного переважання, вищості) завжди були звичайними речами для Росії. В СРСР на перших етапах з цим боролися, а в Російській Федерації фактично повернулися до практики великодержавного шовінізму та антисемітизму найгірших часів російської історії.

В Росії усі, хто не належав до титульного етносу, отримували принизливі назви – «хохли», «бульбаші», «ари», «хачики», «чорномазі», «чурки», «жиди» тощо. І це було глибоко вмонтовано у побутову лексику. В одному з інтерв'ю на початку нульових років Б. Немцов саме таку традицію пов'язував з можливістю фашизації країни, він так відповів на запитання журналіста (мов. оригіналу): *«Фашизм – пожалуй, для России самая реальная перспектива. Ты сам где-то приводил цифру, что в России только 20 процентов народа за демократический капитализм. Были цифры, что евреев не любит 48 процентов опрошенных. С чеченцами процент, думаю, еще выше. Скинхедов у нас никто не трогает. Большинство нашей публики – от рядовых ментов до губернаторов – категорически против так называемых “черных”. О многом говорит и очень выразительный термин “звери”; хотя “зверьки” – это, может, даже круче. Вот, говорят, нет национальной идеи. Мне кажется, русские пока просто немного стесняются признаться, что **хотят фашизма**»* [18].

Кремль, звичайно, не зацікавлений в тому, аби розгойдувати ситуацію всередині країни, але фактично нічого не робить, аби гасити ксенофобські й расистські тенденції. Війна проти України показала наслідки расистського світогляду у вищих ешелонах влади Росії: на фронт масово були відправлені представники так званих неслов'янських народів – буряти, тувинці,

інші сибірські народності, також представники кавказьких народностей (чеченці, дагестанці, абхази тощо), волзькі татари, башкири тощо. В перші місяці майже не було солдат і офіцерів з Москви і Санкт-Петербурга. Чому так? «Чурок», «звірків» – не шкода? А, можливо, це є частиною демографічної політики? Зменшити чисельність неслов'янських народів і масово переселити громадян України, слов'янського походження, до внутрішніх регіонів Росії? Без сумніву, фашистська держава Путіна включає елементи нацизму, і це особливо виражається у ставленні до українців, яким відмовлено у праві існування як окремого народу і політичної нації.

Централізація економіки. Усі фашистські правителі хочуть тримати свою руку на економіці країни, бо їм потрібні ресурси для здійснення військової програми, і вільний бізнес викликає підозру: чи не забагато свободи мають володарі капіталів, і чи не згуртуються вони проти автократа? Путін не відкладав на потім вирішення питання централізації економіки, точніше накладання своєї руки на економіку Росію. Робив він це у спосіб, який відповідав його кримінальному світогляду і вже набутим навичкам вирішувати економічні питання у бандитський спосіб. Він обклав даниною так званих олігархів, частину великих бізнесів відібрав на свою користь, а невдоволені власники мали йти або в еміграцію (Володимир Гусинський, Борис Березовський) або отримати термін ув'язнення (Михайло Ходорковський, голова нафтової компанії «ЮКОС», статки якого оцінювалися на 2003 р. у 15 млрд дол., відсидів 10 років і 2 місяці, втратив свою компанію) [19].

Офіційно Путін – чиновник, що живе на зарплату, але він знайшов оригінальні корупційні способи поповнювати і свої статки. Спостерігачі вважають, що він є таємним мільярдером зі статками не менше 200 млрд дол. Путін створив коло «друзів», яким передав активи прибуткових підприємств, нафтопромислів, а вони з ним діляться, і є його «гаманцями». Таку схему, зокрема, розкрив у своєму фільмі-розслідуванні О. Навальний [20].

Фашизм, очевидно, в певних випадках може мати економічну місію як релігія модернізації [21], тобто централізація економіки використовується як важіль, наприклад, для швидкої індустріалізації (сталінізм і гітлеризм у 1930-ті рр.).

Чи змінив країну на краще Путін за довге правління? Якісно, ні. Країна залишається великою бензоколонкою. Можливість модернізації теоретично існувала через фантастичні надходження коштів від продажу нафти, але гроші розкрадалися (у світові банки приватними особами було перераховано з Росії близько 1 трильйона доларів); вкладалися в армію та поліцію, спецслужби й інформаційні операції; нарешті, проїдалися, бо треба було виконувати і суспільний контракт. Росія залишилася повз науково-технічного прогресу, бо придушення свободи погано відображається на економіці. В Росії існує загальне правило: багатим може бути той, кому це дозволила влади (відповідно, треба оплачувати дозвіл). Ця колізія покладена в основу одного з найкращих російських фільмів сучасності «Левіафан» (2014 р., режисер Андрій Звягинцев), який не люблять офіційні кола. Режисер показав фактичну російську реальність, коли чиновник у віддаленому кутку країни руйнує бізнес, бо місцевий підприємець відмовився платити за «дах» і не хоче втрачати гідність. І ніякого виходу з ситуації не існує. Диктат криміналізованої верхівки суспільства й стагнація вільної економіки – це і є централізація за рашистським рецептом.

Мілітаризація суспільства і розв'язування війн. Чому фашизм є агресивним за своєю природою? Ця система виникає як результат волі до влади, насильства, бажання знищити ворогів і прославитися на віки. Гітлер від самого початку не приховував своїх агресивних планів щодо завоювання життєвого простору для німецького народу, що він і проголосив у «Майн Кампф». Військо, поліція, спецслужби – улюблені іграшки диктаторів, вони, як правило, особисто займаються їх станом і розвитком. Проводять пишні паради, вчення, дбають про фінансування й моральний стан бійців. З одного боку, вони готуються до внутрішніх загострень, з іншого – до агресивних війн з сусідами. Концентрація в одних руках необмеженої влади, матеріальних ресурсів, медіа і відсутність опозиції є сприятливими умовами для підготовки до війни. Муссоліні та Гітлер демонстрували це сповна, Путін, здається, наслідує попередників, забуваючи про їх фінал.

Режим Путіна дає класичний приклад фашистської агресії, для цього є усі підстави: імперська мотивація, геополітичні роз-

рахунки, бажання демонструвати велич і силу країни та персонально вождя, великі ресурси, нафтодолари, мілітаристський спадок СРСР тощо. Окремий мотив – зведення рахунків з тими народами, хто виказав неповагу до постаті вождя та не підкоряється волі диктатора. Більш докладно військову програму агресивного рашизму ми розглянемо у підрозділі 3.7. Здається, цей критерій фашистського режиму не потребує спеціального доведення через його емпіричну очевидність.

Пропаганда національної величі, творення грандіозної моделі минулого, сучасного, майбутнього. Усі фашистські режими і їх бонзи опікуються питаннями національної величі. Важливу роль відіграють національні міфи, їх функція – стверджувати велич духу предків, героїзувати історію, доводити справедливість поточних вимог і претензій на певні території. Ідеологи і пропагандисти отримують відповідні замовлення на псевдоісторичну літературу, патріотичні художні твори, наративи, які мають прославляти велике минуле й вселяти у голови людей ідею вищості, міцності, вибраності, величності народу та його вождів. Муссоліні волів бачити італійців духовними нащадками стародавніх римлян та продовжувачами історії Римської імперії, а сам він позиціонувався в ролі римського імператора. Нацисти вважали себе наступниками тевтонців, арійців, міфічних героїв німецької крові, які діяли в далекі епічні часи, ось чому Гітлер зачаровувався операми Вагнера. Аби закріпити грандіозну модель в свідомості, влаштовувалися масштабні свята, костюмовані дійства з легіонерами, лицарями та їх вірними подругами в костюмах римських патриційів чи фольклору варварської епохи.

Тим самим шляхом іде і сучасні Росія, це стовідсотково відповідає концепції «Третього Риму» і усім формам рашистської ідеології. Мета епохального повороту в Росії – створити у свідомості громадян і закріпити назавжди грандіозну патріотичну модель великої Росії. Держава підтримує та щедро фінансує рух возвеличення славних предків. Як завжди, крадуть і брешуть. Використовують сюжети часів середньовічної Київської держави, до якої московити не мають стосунку; росіяни приватизували радянську історію та перемогу над німецьким нацизмом. Ми докладно проаналізуємо останнє як феномен «побєдобєсія» у

третьому розділі книги. Звернемо увагу лише на те, що російська велич описується у категоріях минулого, ніяких розумних планів на майбутнє або не існує, або про це не наголошується відкрито. Де-факто Путін скидає Росію у прірву, кинувши виклик цивілізованому світу. Але в пропагандистській моделі, яка транслюється масам, усе виглядає інакше: Росія як ніколи велика і потужна, західний світ деградує, росіяни рятують Захід від занепаду й розкладу. За версією російських ідеологів, Росія ніколи ні на кого не нападала, а тільки визволяла, захищала, поспішала на допомогу, жертвуючи своїми інтересами. Така-от місія випала на долю Росії.

Путінська державна система – це постмодерністський фашизм в епоху постправди, основу якого складає традиційний рашизм в його радикальній формі. Путін не стільки створив систему фашизму, скільки відкрив шлюзи для рашизму, який стримували як російські імператори, так і радянські керівники, що будували соціалізм на основі уявного інтернаціоналізму. Тепер перешкоди на шляху рашизму скасовані, він став мейнстрімом, концепт «Третього Риму» перемиг остаточно. В сучасній ідеології рашизму ми не бачимо чогось принципово нового, хіба що змінилися вороги. Коли зароджувався рашизм, ще не було США, натомість католицизм, латинство були синонімами західної цивілізації.

Ідеологія рашизму не набула більш-менш стрійної теоретичної форми, залишається конгломератом ідей, почуттів, міфів та стереотипів, які доволі органічно поєднуються в мізках росіян. Так, Іван Грозний, Йосип Сталін і Володимир Путін знайшли собі місце в одній шерензі великих правителів, які будували імперію, розширювали її географію і тому вони «наші». Радянський період – не проклятий час, який свавільно забрав життя мільйонів росіян, а період могутності, коли країна отримала військові перемоги й ядерну зброю. Стрижневими для рашизму були і залишилися ідеї величі Росії, месіанізм, автократизм, традиціоналізм, наявність на кордонах й у світі ворогів, з якими треба боротися, глорифікація армії та військових перемог, навіть, якщо вони і не справжні й існують у вигляді міфу.

По-суті, рашизм є архаїчним світоглядом, він зародився сотні років тому і не змінюючись проіснував до XXI ст., а сьогодні

є гострою загрозою своїм сусідам і країнам світу. За часи «довгого правління Путіна», рашизм актуалізувався. Влада в Кремлі активно використовує ідеї рашизму для руху у бік тоталітарної системи. За останні два десятиліття відбулася фашизація держави і суспільства, рашизм в цьому сенсі встав в один ряд з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом. Рашизм як специфічна ідеологія сприяє інтеграції російського суспільства та об'єднує «глибинний народ» довкола вождя. Ми більш-менш точно бачимо сутність рашизму і його суспільні функції, але залишається не з'ясованим генезис російської ідеології. Які історичні обставини породили систему рашизму? Коли це відбулося? Чому він існує практично в незмінному форматі 500 років, або навіть більший термін? Ці питання будуть розглянуті у наступному розділі.

Література:

1. Бжезинский Зб. Московский Муссолини. *ИНОСМИ*. 20.09.2004. URL: <https://inosmi.ru/20040920/213085.html>
2. Гилинский. Обыкновенный фашизм. *Журнал «Индекс/Досье на цензуру»*. 24/2006. URL: <http://index.org.ru/journal/24/gil24.html>
3. Гальперович Д. «Является ли Россия фашистской?»: книга, дискуссия, выводы. *Голос Америки*. 06.04.21. URL: <https://www.golosameriki.com/a/marlene-laruelle-russia-book/5842705.html>
4. Snyder T. Road to Unfreedom: Russia, Europe, America. *Bodley Head*, 2018. 368 p.
5. Marlene Laruelle. Is Russia Fascist? Unraveling Propaganda East and West. Ithaca: Cornell University Press, 2021. 264 p.
6. Chapman on Laruelle, «Is Russia Fascist? Unraveling Propaganda East and West». *H-Russia*. June, 2021. URL: <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=56431>
7. Laruelle M. Accusing Russia of Fascism. *Russia in Global Affairs*. 2020. Vol. 18. No. 4. P. 100-123.
8. Марлен Ларюэль. Идеология русского евразийства, или Мысли о величии империи / пер. с фр. Т. Н. Григорьевой. Москва: Наталис, 2004. 287 с.
9. We Should Say It. Russia Is Fascist. *NYT*. May 19, 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>
10. Vladimir Putin is in thrall to a distinctive brand of Russian fascism. *The Economist*. 28. 07. 2022. URL: <https://www.economist.com/>

- briefing/2022/07/28/vladimir-putin-is-in-thrall-to-a-distinctive-brand-of-russian-fascism
11. Fascism. From Wikipedia, the free encyclopedia. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Fascism#:~:text=Fascism%20is%20a%20far-right,of%20the%20nation%20and%20race>
 12. 25 листопада 2017 р. був ухвалений закон № 327-ФЗ, яким уведено поняття «ЗМІ-іноагента».
 13. Остання пресконференція з Борисом Немцовим. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JNLsNdyobIM>
 14. Федеральный закон от 04.03.2022 № 32-ФЗ «О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и статьи 31 и 151 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации». *Официальный интернет-портал правовой информации*. 04.03.22. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202203040007>
 15. Навальный, Алексей Анатольевич. *Материал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Навальный,_Алексей_Анатольевич
 16. Московского депутата Алексея Горинова осудили на семь лет колонии за «военные фейки». Это первый реальный срок по такому делу. *BBC News*. 08.07.2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-62090629>
 17. Press release “UK condemns sentencing of British-Russian Opposition Leader Vladimir Kara-Murza”. *GOV. UK*. 17 April 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-condemns-sentencing-of-british-russian-opposition-leader-vladimir-kara-murza>
 18. Борис Немцов: «Угроза фашизма есть!» URL: <https://nemtsov-most.org/2018/09/27/boris-nemtsov-there-is-a-threat-of-fascism/>
 19. Ходорковский Михаил Борисович. *Википедия* URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ходорковский,_Михаил_Борисович
 20. Дворец для Путина. История самой большой взятки. *Википедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Дворец_для_Путина._История_самой_большой_взятки
 21. Роджер Гріфін. Дослідження фашизму в Східній Європі: рух на вздогін чи прокладання нового шляху? *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. 02.12.2014. URL: <http://ua-moderna.com/md/griffin-fascism-east-europe>

РОЗДІЛ 2

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ОСНОВА ІДЕОЛОГІЇ РАШИЗМУ

Наша гіпотеза полягає у тому, що підвалини рашизму як форми масової свідомості, ідеології й соціально-політичної конструкції намертво «зашиті» у цивілізації, яка склалася сотні років тому довкола Москви. Вони становлять її серцевину, цивілізаційну соціокультурну матрицю, що безперервно транслюється до сьогодні. Нерозуміння цього факту або його свідоме відкидання має наслідком існування в головах європейців «загадки Росії» й «загадкової російської душі». Дійсно, чому Росія протягом ХХ–ХХІ ст., маючи прекрасні шанси перетворитися на сучасну демократичну державу, кожного разу скочувалася до примітивного авторитаризму і становить смертельну загрозу для світу? Чому західники в сучасній Росії так швидко маргіналізувалися й програли імперцям? Чому «глибинний народ» не прагне демократії та свободи, а задовольняється фашистським по суті режимом Путіна? На ці і подібні питання ми не знайдемо задовільної відповіді, якщо не зв'яжемо ідеологічні процеси з глибинною суттю російського суспільства.

Наприкінці червня 2022 р. комісія Конгресу США з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінська комісія) провела слухання на тему «Деколонізації Росії». Один з учасників дискусії Кейсі Мішель перед тим опублікував однойменну статтю у «The Atlantic». Він справедливо вважає, що навіть зміна авторитарного режиму на демократичний (як це вже було) не є вирішенням російської проблеми. Коренем проблеми дослідник вважає *«невідрефлексований імперський характер російської державності, без усунення якого вона буде загрожувати Україні й іншим сусідам»* [1].

Розгадати «таємницю Росії», тобто відрефлексувати природу рашизму намагався американський історик Річард Пайпс (1923–2018 рр.) в книзі «Росія при старому режимі» ще пів сотні років тому [2]. Він вважав, що витoki російського авторитаризму (у т.ч. комуністичного режиму) треба шукати у далекому минулому, бо зароджені у середньовіччі російські історичні традиції мають властивість успадковуватися; Росія не може зійти з умовних рейок, по яких вона приречена увесь час котитися, додамо, по колу. Ми будемо розвивати цю слушну думку і сподіваємося дійти до точки, що була вихідним пунктом «російської традиції» або рашизму. Таким чином сподіваємося підтвердити висунуту гіпотезу й покінчити із «загадкою Росії».

2.1. ЧОМУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД?

Концепт цивілізації є єдиним широко відомим науковим інструментом в межах соціально-гуманітарних дисциплін, що дозволяє охоплювати значні історичні періоди і мислити цілісними й сталими категоріями. «Клас», «група», «державна», «нація», навіть «імперія» є більш плинними поняттями. Вони не є інструментами глибинної наукової розвідки з огляду на час і простір. Чим відрізняється поняття цивілізації? Воно репрезентує той факт, що соціальне розмаїття у часі та просторі може містити непорушну складову, певні соціальний й культурний конструкти, які не девальвуються в рамках часового континуума. Щодо меж історичного континууму: пересічний час існування цивілізацій становить близько 1000 років, а, можливо, і більше. За цей період відбувається безліч локальних історичних подій, змінюються покоління людей, зароджуються та занепадають держави, спалахують війни, відбуваються наукові відкриття й з'являються технічні новації, але у структурі соціального життя в рамках цивілізаційного простору незмінними залишаються певні речі. Вони і визначають характер цивілізації. В різних наукових традиціях їх називають по-різному: культурний тип; душа культури; соціокультурний код; цивілізаційна матриця; архетип цивілізації; ідеї, що структурують; епістема; інстинкт народу. Просторовий континуум може охоплювати десятки і

навіть соті народів, етнічних груп, держав, країн, які належать до спільного «тіла цивілізації».

В концепції цивілізації є і універсалізм й партикуляризм, аби можна було заглиблюватися в структурні елементи кожної окремої цивілізації, абстрагуючись від інших «соціальних тіл», водночас користуючись загальними постулатами теорії цивілізацій. Ми віддаємо пріоритет концепту цивілізації через те, що, з одного боку, рашизм є доволі специфічним явищем, яке не має повного відповідника в інших соціальних системах, а з іншого – об'єкт нашого дослідження становить в історії Росії певну константу. Ми не можемо пов'язати виникнення цієї константи з конкретною датою, постаттю, подією чи періодом в рамках загальної історії російської держави таким чином, аби знайти причинно-наслідковий зв'язок. Причина появи та існування рашизму в усіх його іпостасях існує, але вона лежить у іншому соціальному просторі, ніж історія власне самої Росії. Тільки якщо ми станемо на ґрунт концепції цивілізації виникає можливість знайти причинно-наслідковий зв'язок виникнення феномену рашизму. Для цього нам необхідно дослідити момент виникнення російської цивілізації й показати соціально-культурний контекст події. На цьому і зосередимося.

Далеко не всі історики, соціологи, політологи є прибічниками концепції цивілізації, і ми свідомі цього. Які основні заперечення? **Перше.** Поняття цивілізації в цілому не є чітко визначеним; існують розбіжності щодо визначення як історичних цивілізацій, так і тих, що існують на сьогодні. Цей закид треба прийняти. Але за цією логікою треба відкинути щонайменше 80 % понятійно-категорійного апарату соціально-гуманітарних дисциплін. Тому останні і не є точними науками: несуть у дискурсах відбитки суб'єктивності, не можуть бути описані математично, кожна теорія має своїх опонентів. Критика з цих позицій нас не зупиняє, хоча насторожує щодо беззастережного захоплення теорією цивілізації.

Друге. «Цивілізація» викликає асоціацію з «расою», остання, як відомо, має стосунок до стигматизації і відкидається сучасними дослідниками, принаймні гуманітаріями, як підозрілий і небезпечний конструкт. Це пов'язано з історією нацизму і расизму – ідеологіями, які причетні до етноциду й

геноциду. Дійсно, причетність / неналежність до «привілейованої» західної цивілізації може комусь здатися стигмою, проте ще нікому не спало на думку використовувати це поняття як основу людиноненависницької ідеології. А визначення цивілізацій за ранговою шкалою є спірним в принципі, бо культурна основа не може бути об'єктом порівняння у категоріях «краще» – «гірше». Крапку в цьому питанні поставив ще у XIX ст. Жозеф Артюр де Гобіно (1816–1882). Французький літератор полемізував, зокрема, з відомим істориком Франсуа Гізо (1787–1874 рр.), автором «Історії цивілізації в Європі» [3] щодо сутності поняття «цивілізація». Його не влаштовувало звуження розуміння цивілізацій та європоцентризм Ф. Гізо. Він пише: *«Звичайно, я сповнений поваги й захоплення до великого народу, чії перемоги, індустрія, торгівля свідчать про могутність і успіхи. Але мої повага й захоплення не обмежуються Англією: мені здається принизливим і образливим для людства визнати, що впродовж багатьох століть воно змогло створити цивілізацію тільки на невеликому острові західного океану і втілити свої закони, тільки починаючи з епохи царювання Вільгельма і Марії. Не можна не визнати вузькості цієї концепції. І не можна забувати про її небезпеку»* [4]. І ця думка перетворилася на провідну ідею цивілізіїністики.

Третє. «Цивілізація» нібито заперечує прогресивний тренд, бо виражає сталість, а не розвиток, традиції, а не зміни. Але на прикладі західної цивілізації ми бачимо, що її соціокультурне ядро включає раціональність як спосіб мислення, ідею прогресу та змін на краще, цінність науки та освіти. «Цивілізація» не є антиподом «прогресу» в принципі. Але на разі істина є конкретною. Важливо розгадати, на чому базується кожна цивілізація. Культурний код Росії не європейський, він іншого ґтибу. Росіяни здатні більш-менш вдало копіювати матеріальні, технічні, військові здобутки європейців, але залишають геть інший погляд на цінності духовні. Вони пишаються тим, що відкидають європейські цінності і віддані архаїці. Їх цивілізаційний рух, імовірноше, нагадує біг по колу.

Концепт цивілізації аж ніяк не новий, він виник ще у середині XVIII ст. у Франції. Термін «цивілізація» змінював своє значення, на початку він стосувався матеріально-технічного

прогресу і мав на меті відділити сучасне (модерне) від традиційного, відсталого; висоти прогресу від варварства; міську цивілізацію від сільської традиції. Цивілізуватися – це означало ставити високу мету. Цивілізованим уважався суб'єкт або народ, що досяг найвищої фази розвитку. Етимологічно «цивілізація» походить від латинського слова *civilis*, що співвідноситься з якостями громадянина як міського мешканця; місто уособлювало здобутки цивілізованості. Вважалося, що цивілізація концентрується у містах, де розвивається сучасна архітектура, є освітні й культурні заклади, збираються інтелектуальні еліти тощо. З'явився «культурний імперіалізм» – західні європейці починають осмислювати себе як авангард людської цивілізації. В колоніальний період виникає моральна відповідальність перед «відсталими» народами як «тягар білої людини».

З першої половини XIX ст. термін «цивілізація» починає вживатися у множині. Європейці поволі усвідомлюють, що технічний прогрес не є виключним виміром цивілізованості. Перебування у колоніях, знайомство з арабською, індійською, китайською культурами нашоухе на думку про множинність культур, більше того, виникає гіпотеза, що вони не перехрещуються і не сполучаються, ось чому руйнується ідея лінійного прогресу, локомотивами якого, як вважалося раніше, є купка західноєвропейських країн. Концентровано цю думку висловив письменник і мандрівник Редьярд Кіплінг (1865–1936) у найбільш цитованих рядках його «Балади про Схід і Захід» (“The Ballad of East and West”): «Захід є Захід, а Схід є Схід, і їм не зійтись вдвох».

У другій половині XIX ст. виникає цивілізаціоністика як міждисциплінарна область досліджень, предметом якої виступають окремі цивілізації; дослідники здійснюють компаративістський аналіз різних цивілізацій; створюється загальна теорія цивілізацій; виникає структурна антропологія як дослідження культурних констант окремих спільнот. До кола цивілізаціоністів належать відомі західні вчені – Освальд Шпенглер (1880–1936), Арнольд Тойнбі (1889–1975), Пітер Сорокін (1889–1968), Керролл Куїглі (1910–1977), Раштон Колборн (1901–1968); Алфред Луїс Кребер (1876–1960); Філіпп Бегбі, Фернан Бродель (1902–1985), Самуель Хантінгтон (1927–2008),

Клод Леві-Стросс (1908–2009), Вільям Харді Макнілл (1917–2016), Адда Боземен (1908–1994), Феліпе Фернан-дез-Арместо (1950), Шмуель Ной Эйзенштадт (1923–2010), Кристофер Генрі Доусон (1889–1970) тощо.

Якщо виокремити головне з цивілізаційного дискурсу, то можна сформулювати кілька базових тез.

Цивілізації (у множині) – це соціальні одиниці, що становлять проміжні соціальні ланки поміж загальнолюдською цивілізацією й народами, націями, державами. Цивілізації існували, й існує якесь їх обмежене число, і тут є різні точки зору щодо географії, назв і особливостей цивілізацій. Освальд Шпенглер в праці «Присмерк Європи» виокремив вісім великих культур: вавилонська, арабо-візантійська, єгипетська, індійська, китайська, мексиканська, греко-римська, західноєвропейська. Арнольд Дж. Тойнбі у монументальній багатотомній праці «Дослідження історії» провів порівняльний аналіз 26 цивілізацій, 16 із яких належать до кластеру «зниклих». Філіп Бегбі в роботі «Культура й історія. Пролегомени до порівняльного дослідження цивілізацій» (1958 р.) [5] виділив дев'ять головних цивілізацій: єгипетська, вавилонська, китайська, індійська, класична (давньогрецька й римська), перуанська, центральноамериканська, західноєвропейська і близькосхідна, а також 29 – периферійних або вторинних.

Цивілізація може охоплювати певне число народів і держав, які мають спільні культурні ознаки, що є унікальним інтегруючим чинником (наприклад, західна цивілізація або латиноамериканська). Проте є і варіанти, коли одна держава, нація або імперія може дорівнювати окремій цивілізації (Японія, Росія). Жодних правил щодо фізичного розміру, кількості внутрішніх соціальних елементів не існує. Кожна цивілізація є унікальним результатом соціальної історії. Отже, треба озброюватися історичним методом пізнання, вивчати архайчні факти й робити висновки для сучасності. На цьому і будемо базувати наш погляд на об'єкт дослідження.

Цивілізації не є вічними. Кожна має свій цикл від зародження до смерті. Назви й кількість етапів циклу у різних авторів не співпадають, але циклічний розвиток є більш-менш узгодженою тезою. Цивілізації є динамічними об'єктами, які, поки існують,

утримують стрижневі (базові) культурні елементи. А що потім? Цивілізації не зникають остаточно, вони, очевидно, виконують певну місію. Після завершення циклу окремі матеріальні й духовні надбання стають цеглинами у побудові нових цивілізацій. Ми будемо розвивати цю думку стосовно зародження російської цивілізації в контексті цивілізаційного зчеплення (наслідування спадкових елементів іншої цивілізації).

Існування окремої російської цивілізації ставиться під сумнів шляхом критики з різних боків. Перша група критиків, головним чином за межами Росії, не бачить у цьому соціальному просторі цивілізованості в широкому й першому значенні цього терміна, вважають її синонімом відсталості й ретроградності. Вони не бачать в Росії культурної оригінальності, вказують на те, що культурні символи від балалайки до матрешки, від кокошника до гармошки, від борщу до вареників є не російськими і запозиченими у інших народів – китайців, тюрків, українців тощо. Друга група (російські західники) наполягає на тому, що росіяни є частиною Європи, виокремлювати російську цивілізацію означає закривати вікно у Європу, яке вперше відчинив перший російський імператор Петро Перший.

З точки зору цивілізаціоністики Росія, вочевидь, становить окремий культурний тип, якщо не зводити усе до балалайок, ушанок і матрешок. Можна скористатися методом виключення. Росія – це географічний простір від Тихого океану та Китаю до Балтики і Чорного моря. Чи належить він японській, синьській (китайській) або ісламській цивілізаціям? Ні, хоча і межує з ними, обмінюється з сусідами матеріальним речами і культурними феноменами. Чи є Росія частиною Європи? На нашу думку, ні, вона є окремим євразійським простором. Свого часу географи зі своїх міркувань провели кордон поміж Європою та Азією по Уральській гірській гряді. Їм так було зручно, вони знайшли природну межу, аби щось розмежувати й впорядкувати мапу світу. На цій підставі значні площі так званої Центральної Росії, Поволжя, Півночі були віднесені до Європи, а жителі – до європейців. Виникло непорозуміння, яке мало низку неприємних і непередбачуваних наслідків. Оскільки росіяни активно колонізували схід до Тихого океану, то постала ще більш безглузда ідея – вважати Європу простором від Лісабону до Владивостоку.

Але усе в друзки розбила політика путінської Росії, яка несподівано (з цієї оманливої точки зору) перетворилася на монстра, який не ідентифікує себе з Європою і щиро хоче знищити європейців. Ми, навпаки, вважаємо, що відбувся закономірний розворот внутрішньої і зовнішньої політики Росії, бо остання історично, ментально, політично ніколи Європою не була. Не варто випадкові географічні викладки брати за основу цивілізаційних кордонів, що визначаються не ріками, протоками чи гірськими грядками, а культурними чинниками.

Корисно простежити, як ставляться до ідеї Росії-цивілізації різні сторони дискурсу. Почнемо із західних класиків цивілізаціоністики. Для них в цілому характерним є доволі стримане бачення культурної своєрідності об'єкту. Величезна Росія під об'єктивом науки про цивілізації зменшується до карликового розміру. Освальд Шпенглер, який оперував поняттям «культура» (душа культури) виокремив російсько-сибірську культуру, яка, на думку німецького філософа, тільки-но зароджується. За його схемою, культура у своєму розвитку переходить у цивілізацію, а російсько-сибірська культура ще не перетнула поріг цивілізації. О. Шпенглер рішуче не визнає належності Росії до Європи, незважаючи на нав'язливі домагання Петербурга вважатися Європою. Він пише: *«Слово “Європа” і комплекс уявлень, що виникли під його впливом, були єдиною причиною, яка змусила нашу історичну свідомість поєднати Росію з Європою у єдине ціле»*. Але німецький філософ бачив і зворотнє: неприйняття тези про належність Росії до Європи з боку тих, кого можна віднести до володарів громадської думки або виразників настроїв «глибинного народу»: *«...руський інстинкт з ворожістю, уособленою у Толстому, Аксакові та Достоевському, дуже правильно відокремлює “матінку Росію” від “Європи”»* [6, с. 50].

Російську цивілізацію деякі автори називають «православною цивілізацією», що, власне, є помилковим судженням, бо православна гілка християнства далеко виходить за межі Росії у будь-які відрізки історії. Кордонами світового православ'я мислять російські імперці, бо в їх мріях російська імперія мала б поглинути усі православні країни. В спільноті цивілізаціоністів думка про те, що панівна релігія є визначальною ознакою цивілізації, залишається доволі поширеною. Цим користуються

російські націоналісти, аби висувати свої права на інші народи, де православна релігія є поширеною.

Арнольд Тойнбі виділяє дві православні цивілізації: православно-візантійську, яку він визначає «головним стовбуром» і православно-руську, яка починається з X ст. З цим не можна не погодитися, бо тут йдеться про Київську державу, хрещення Русі, яке здійснив великий князь Володимир у 988 р. Але у своїх роздумах англійський історик зіштовхнувся з великою методологічною проблемою. А як доєднати до другої православної цивілізації Росію? А саме так він хотів зробити, не побачивши очевидної цивілізаційної різниці між Києвом і Москвою, яка ще мала бути заснована майже через три століття після хрещення Києва. У своїх подальших роздумах про другу православну цивілізацію Тойнбі впадає в утопію і антиісторизм. Він намагається пояснити поступ російської цивілізації відповіддю на виклик з боку монгольської навали під проводом Батия. Незрозуміло якими джерелами користувався поважний вчений, але за його версією головною рушійною силою поширення другої православної цивілізації були козаки. Які саме, він не уточнює. Проте під цією назвою існували доволі різні групи озброєних чоловіків – від українського Дніпра до Уралу та Сибіру. Вони мали різне етнічне походження, відмінні цілі, власні військові організації та унікальні історії битв. За версією А. Тойнбі, саме козаки понесли прапор православної цивілізації на схід. Тут історик включив власну фантазію. Він пише про те, чого ніколи не було в дійсності. Отже, нібито козаки прийняли виклик орди і скористалися тактикою асиметричної відповіді. Цитуємо першоджерело: *«Козаки, які здійснили цей безпрецедентний подвиг, були жителями прикордонної смуги руського православно-християнського світу, загартованими у вогні постійних збройних сутичок з євразійськими кочовиками (‘‘Золотою Ордою’’, створеною ханом Батием)...*». І далі: *«Ці первісні козаки утворювали напівчернецьке військове братерство, маючи спільні риси з еллінським братством воїнів-спартіатів та з орденом рицарів-хрестоносців. Ведучи нескінченну і безперервну війну проти кочовиків, вони дійшли до розуміння, що коли цивілізація хоче домогтися успіху в боротьбі з варварами, вона мусить удатися до іншої зброї і до інших засо-*

бів, аніж ті, якими користуються вороги» [7, с. 124]. Такою несподіваною відповіддю козаків (?) було оволодіння тактикою бою на великих річках, які самі по собі наганяли жах на кочовиків: «...і саме на човнах, а не в кінському сідлі, добулися вони до своєї головної мети – панування над Євразією. З Дніпра вони переправилися на Дон, з Дону – на Волгу. Звідти в 1586 році вони перейшли через вододіл між Волгою та Об'ю, і на 1637 рік сибірські водні шляхи вивели їх на Тихоокеанське узбережжя – до Охотського моря» [7, с. 124]. З процитованого уривку виглядає так, що це українські козаки (до речі, козаками в Україні називали і запорожців, і реєстрових козаків, які мали різні статуси і завдання) від берегів Дніпра посунули річками до Сибіру і Далекого Сходу. Сучасною мовою – це фейк, ніколи такого руху не було. Сибір і Далекий Схід опановували московити, російські царі використовували з цієї метою козаків та їх отаманів, але не українських, а власних підданих. І не козаки грали тут першу скрипку. І ще важливе уточнення: усі великі і малі річки в Євразії несуть свої води на північ або на південь, але в жодному разі не на схід або захід. Завоювати євразійські простори рухом на кораблях було неможливим в принципі. Завоювання Сибіру – це державна політика Московії й Росії, яка здійснювалася тривалий час в пам'ять про славне минуле, коли велика імперія Чингізидів тримала у своїх руках ці простори, і, власне, московити вважали саме себе нащадками слави монголів. Історичні факти не підтверджують тези, що українці і росіяни належать до спільної цивілізації, а українські козаки точно не робили таких дурниць, як завойовувати для московитів сибірські простори. Який робимо висновок? Західному спостерігачеві доволі складно орієнтуватися в нюансах історичних подій на сході, аби скласти правильну цивілізаційну карту.

Таку ж помилку (використання формального релігійного критерію) робив і С. Гантінгтон, коли в своїй відомій книжці вмістив мапу сучасної України, поділивши її територію за релігійною ознакою і відносячи Україну до категорії розколотих країн [8 с. 225]. Релігійні поділи далеко не завжди співпадають з цивілізаційними кордонами, Україна це демонструє. Наявність греко-католиків, православних Української православної церкви, що до початку війни 2022 р. підпорядковувалися

Московському патріархату, і Православної церкви України (Константинопольського патріархату) не завадило українцям об'єднатися в кривавій боротьбі з російським ворогом. Релігійні питання були відсунуті вбік, бо війна, дійсно, виявилася міжцивілізаційною, але зовсім за іншим поділом, ніж уявляв собі С. Гантінгтон.

Ми рішуче не згодні з тим, що православ'я автори використовують як цивілізаційний критерій. Немає сумнівів, що з тезою про єдину православну цивілізацію, очевидно, будуть не згодні не тільки українці, але й грузини, греки, румуни, болгар, а от росіяни користуються незрілими теоріями, аби довести своє «історичне право» на величезні території, які їм не належать з будь-якого погляду. До речі, православ'я є дуже різним в Україні і Росії, так само і в інших країнах, вже не кажучи про десятки й сотні культурних елементів, які визначають питому різницю поміж Росією й іншими народами на Сході Європи. Ці «дрібниці» насправді мають вирішальне значення у боротьбі з цивілізаційним імперіалізмом. Він саме живиться неперифікованими апіорними схемами, коли одним розчерком пера автори, що глибоко не вивчили емпіричний матеріал, роблять уможливлені висновки.

Не в усіх типологічних системах взагалі відведене окреме місце «російській» чи «православній» цивілізації. Або вона виноситься до розряду вторинних чи периферійних. Так чинив Філіпп Бегбі, він включив до списку 29 вторинних – російську цивілізацію [5, р. 181]. Проте не визначив її географію й культурний чинник. Він був противником використання релігійного фактору як узагальнюючого критерію, хоча і припускав, що на рівні підсвідомого релігія може впливати на цінності й різні духовні прояви. Ф. Бегбі був прихильником компаративного аналізу цивілізацій, який має враховувати велику кількість культурних елементів, цінностей, уяв і різних факторів. Вочевидь, це більш методологічно правильний шлях, який, проте, викликає проблему з обробкою великих масивів інформації; також постає питання точності відібраних первинних елементів; компаративістика не уникає суб'єктивізму саме у змістовній частині.

А що самі росіяни думають з приводу власної цивілізаційної ідентичності? Росія без перебільшення переживає бум ци-

вілізаціоністики, ніде в сучасному світі не виходить стільки монографій, підручників, статей на тему теорії цивілізацій й місця Росії в цивілізаційній структурі світу. Вкажемо тільки на невелику частину від цього «теоретичного скарбу». Бібліографічне дослідження «російської цивілізаціоністики» станом на 2014 р. здійснив Микола Морозов [9], останні роки світ побачили нові розлогі публікації [10]. Росіяни нібито оговталися від ідеологічної поразки, коли на початку 1990-х рр. було поховано марксизм-ленінізм, який створював багато преференцій для вічного рашизму. Москва тоді трактувалася як всесвітній центр у поході до комунізму. А тепер рашистські ідеї виплеснулися на тлі цивілізаційної парадигми. Здається, що нарешті слав'янофіли, почвенники, євразійці, чорносотенці, імперці та їх різноманітні нащадки знайшли свою «чашу граалю», яка відкриває браму до справжньої могутності. Ніхто тепер не заважає росіянам думати про себе, що завгодно, й народити «цивілізаційний націоналізм». Вони доводять: Росія є окремою цивілізацією, яка мужньо протистоїть руйнівним впливам Заходу і є надією для «прогресивного людства».

У чому Росія, дійсно, випередила Європу, так це в цивілізаціоністиці. Її початок поклав Микола Данилевський (1822–1885) у об'ємному трактаті «Росія та Європа» [11]. Це справжній маніфест російського цивілізаційного націоналізму й імперіалізму, який сьогодні актуальний як ніколи. І російські імперці віддають шану автору, а його творіння розглядають ледь не як власну Біблію. Книга постійно перевидається, популяризується, хіба що її не кладуть на приліжкові тумбочки як Біблію у готелях протестантських країн. Проте саме російський літератор увів поняття культурно-історичного типу й поділив світ на цивілізації. До історичних культурно-історичних типів він відносив єгипетський, китайський, асиро-вавілоно-фінікійський, єврейський, грецький, римський типи. А в сучасному світі виділяв два провідні типи – романо-германський і слов'янський. Останньому, де лідером є Росія, належить нібито майбутнє. Сам Данилевський був архіконсерватором, боровся з теорією Дарвіна, демократію вважав «провісницею й знаряддям розкладу», а головна теза його книги – неминучість зіткнення Росії з Європою. Він бачив у майбутньому переможну війну, коли консо-

лідовані озброєні російські маси буквально заповняють собою європейські країни. Характерною рисою цього підходу, який залишається актуальним для сучасних спадкоємців російського дворянина, є не диференціація Європи: для цих панів усі європейці створені нібито на одне обличчя, вони апріорі ворожі великій Росії, хочуть її обмежити у природному праві захоплювати прикордонні території тощо. Рефреном через книгу проходить теза, що росіяни не є європейцями, вони здатні об'єднати довкола себе слов'янські народи і з цих позицій загрожувати Європі. Данилевський закликав створити суперслов'янську політичну спільність (Всеслов'янський союз) від Адріатики до Тихого океану під егідою Москви. До неї мали б увійти: Королівство Чехо-Мораво-Словацьке, Королівство Сербо-Хорватословенське, Королівство Булгарське, Королівство Румунське, Королівство Еллінське (зокрема Крит, Кіпр, Епір, Родос), Королівство Мадярське, Царгородський округ. Від подібних ідей в принципі не відрікаються сучасні агресивні російські цивілізаціоністи. Саме під цим прапором вони розгорнули війну проти України, як перший крок до прийдешньої величі.

У 1920-х рр. XX ст. ідею російської цивілізації як окремої субстанції, що не належить Європі, підхопило коло інтелектуалів після втечі з Росії внаслідок революційних подій. Вони називали себе євразійцями. Засновниками інтелектуального руху були князь М. Трубецькой (1890–1938), економіст і географ П. Савицький (1895–1968), богослов Г. Флоровський (1893–1979), музичний критик П. Сувчинський (1892–1985). Потім до напряму долучилися кілька десятків російських емігрантів у різних країнах Європи. Вони були впевнені у швидкому розкладі європейської культури і вбачали шлях спасіння, по-перше, в побудові кордонів поміж різними культурами, по-друге, в повороті до Азії, з якої мусить надійти життєдайний імпульс для відродження Росії. Програмним виданням була збірка статей «Исход к Востоку» (1921). Останнім євразійцем, як він сам себе називав, був Лев Гумільов (1912–1992), якого тричі кидали до сталінських таборів з профілактичних цілей. Політикою він не займався, але на нещастя мав «нерадянських» батьків – відомих поетів Миколу Гумільова та Анну Ахматову. В цілому цей напрям підтримував антизахідний дискурс. Гумільов вважав,

що корені російського суперетносу треба шукати у Великому Степу, і щодо росіян «компліментарними» етносами є не європейці, а степові тюркські народи. Отже, теоретичні підвалини російського цивілізаційного націоналізму були закладені у XIX–XX ст. Він був позначений невпинним інтелектуальним поворотом із заходу на схід.

З початку XXI ст. відбувається стрімке зростання інтересу до цивілізаціоністики з ухилом до пошуку особливого місця та ролі Росії в історії цивілізацій. Чому так сталося? Російські політики й гуманітарії консервативного напрямку фактично знайшли в теорії цивілізацій можливість концептуалізувати рашистський світогляд, який невпинно торував дорогу після певних ідеологічних хитань 1990-х рр. Рупором нового руху став Олександр Дугін – головний ідеолог «консервативної революції» та євразійства в Росії. Певний час його не сприймали в серйозних академічних колах. Ідея окремої російської цивілізації спочатку розглядалася як хибною, яку просувають радикалі-націоналісти.

Дугін закликав проголосити Росію особливою цивілізацією, і якщо «Росія стане на такий шлях і визнає себе цивілізацією..., це означатиме хрестовий похід проти Заходу, заперечення його універсальної місії...» [12, с. 450]. Можливо, поворотним пунктом до нової ідеологічної платформи стала широка презентація у 2005–2007 рр. документа «Русская доктрина» – маніфест російського консерватизму, який об'єднав довкола себе представників різних антизахідних течій [13]. Цей великий за обсягом документ повністю просякнuto ідеями цивілізаційного націоналізму. Тепер в Росії стають непопулярною ідея зближення з Європою, йдеться про свій особливий російський шлях у майбутнє. Усе змінилося докорінно, коли на цю точку зору пристало вище військово-політичне керівництво Росії. Важливу роль в цьому процесі, очевидно, відіграв Владислав Сурков, який у різні роки займав посади заступника керівника адміністрації президента, заступника голови уряду РФ, йому Путін доручив бути куратором засобів масової інформації, сфери юстиції, різних гуманітарних напрямів державної політики (зовсім як роль Й. Геббельса за часів Третього Рейху), а також він очолив «український напрямок», брав активну участь в гібридній війні

проти України. Сурков висунув ідею «суверенної демократії» й обґрунтовував необхідність авторитарного режиму, виходячи з історичної традиції Росії [14]. З цього моменту російська цивілізаціоністика буквально вибухає, на цю тему проводяться конференції, симпозіуми, круглі столи, в освітні програми вводяться відповідні навчальні курси, що, дійсно, нагадує пропаганду марксизму-ленінізму в СРСР. Незворотність відмови від європейської орієнтації підтвердили перші керівники РФ. Знаковою була стаття Н. Патрушева (права рука Путіна, голова Ради безпеки РФ) «Нужны ли России “универсальные” ценности?». Відповідь – негативна, сучасній Росії не потрібні європейські цінності, бо вона спирається на власні традиції [15]. Це знаменує остаточний розрив із Заходом, який засвідчений на вищому політичному рівні. Тобто справу зроблено і зворотного руху не буде – так треба розуміти сам факт подібної публікації. Патрушев висловив не особисту точку зору, а консолідовану позицію путінського режиму.

А як же себе почувають ліберали, прибічники європейського шляху? Кепсько. Вони намагаються обережно протестувати (в інтелектуальному дискурсі) або їх охоплює фаталізм. Що лякає сучасних російських західників? Країна стає архаїчною, зрікається можливості модернізації на європейських принципах; під гаслами «російської цивілізації» і «особливого шляху» відбувається відверте сповзання до фашистської диктатури. Проти оголошення себе окремою цивілізацією та ще і ворожою Заходу виступила низка лібералів. Так, Олександр Верховський і Еміль Паїн, власне, й пустили у науковий обіг поняття «цивілізаційний націоналізм». Свій огляд цивілізаційного тренду, що охопив російських гуманітаріїв і політиків, вони закінчують такою тирадою: *«в стратегічній перспективі «особливий шлях» цивілізаційного націоналізму – безумовно тупиковий, який протирічить глобальним тенденціям світового розвитку»* [16]. Власне битва вже програна (на сьогодні), Росія пішла звичним для себе шляхом рашизму. Песимісти, які у 1990-х рр. ще були сповнені оптимізму й відстоювали західну орієнтацію, тепер розводять руками і кажуть приблизно таке: Росія – країна рабів; це – доля, від якої не втечеш; тут є глибоко вкорінені потреби «глибинного народу»; у Росії – імперська доля тощо.

Імперський націоналізм розвивається за лекалами рашизму, він містить ті самі тези, що й одвічний рашизм:

- Росія є окремою і не схожою на інші країни, в її основі – традиційні православні цінності, вони і визначають сутність російської цивілізації;
- Росія має свою місію, її завдання – нібито нести духовність й протистояти бездуховному західному світові;
- природною державною формою Росії є імперія на чолі з її вождем, лідером, монархом, а демократія якщо і припустима, то як формальна річ в рамках концепції «суверенної демократії»;
- провідна роль в межах цивілізації належить «руському» народові, який назовні репрезентує усі інші народи й етноси, що увійшли (добровільно чи насильно) у тіло цивілізації;
- Росія є великою і могутньою, Захід не має права диктувати свої умови, обмежувати її кордони, нав'язувати міжнародне право, а для «власного шляху» потрібно мати надпотужні збройні сили й готуватися до війни.

Тепер залишається визначити українську точку зору на феномен російського імперського цивілізаціонізму. По-перше, визнавати себе чи не визнавати окремою цивілізацією – це внутрішня справа Росії та її громадян в тих межах, які не загрожують іншим країнам і народам світу. Чи згодні з цим кавказькі, сибірські, поволзькі народи – залишаємо для внутрішнього російського дискурсу. По-друге, Україна та українці не належать до російської цивілізації або російського суперетносу (термінологія Гумільова), і це ми будемо відстоювати в межах наукового дискурсу. А кращим доказом є непримирима боротьба українців проти російського імперіалізму й московської імперії в усіх сферах: від воєнної до культурної. По-третє, відмежування росіян від Європи, яке вони роблять в своїх цивілізаційних проєктах, треба приймати як реальність: за фактом і у головах більшості російських теоретиків Європа та Росія – різні соціальні світи. Власне між росіянами і українцями є одна корінна відмінність у поглядах на цивілізацію: перші вважають, що Україна є частиною їх культурного простору і вони нібито мають право його контролювати з Москви, а українці так не вважають і наголошують на своєму європейському походженні, менталітеті,

культури, що не сумісні з так званим «руським міром». Українці не бажають жити в неволі у російській імперії, відірваними від європейської традиції.

Росія на сьогодні знайшла сама себе в теорії російської цивілізації, рашизм як східний джин вирвався із багатолітнього полону і ним керує зла воля східного деспоту. Між європейською цивілізацією і Росією лежить прірва, бо остання повністю й свідомо відкидає цінності, за які європейці боролися останні століття. А цінності і є ядром культури й культурного коду, який несе в собі кожна цивілізація.

У наступному підрозділі ми з'ясуємо, коли саме і за яких обставин зародилася російська (євразійська) цивілізація і чому рашизм став її культурною ознакою.

Література:

1. Casey Michel. Decolonize Russia. To avoid more senseless bloodshed, the Kremlin must lose what empire it still retains *The Atlantic*. May 27, 2022. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/05/russia-putin-colonization-ukraine-chechnya/639428/>
2. Pipes, Richard. *Russia Under the Old Regime*. New York: Charles Scribner's Sons, 1974. 384 p.
3. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2007. 336 с.
4. Гобино Ж. А. Опыт о неравенстве человеческих рас. 1853 г. Т. 1. URL: <http://velesova-sloboda.info/archiv/pdf/gobino-opyt-о-neravenstve-chelovecheskih-ras.pdf>, с. 39.
5. Bagby Ph. *Culture and History: Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations*. London, Toronto, 1958. 244 p.
6. Шпенглер О. Закат Европы / пер. с нем. Москва : Наука, 1993. 592 с.
7. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1 / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
9. Морозов Н. М. Концептуализация исторического знания о российской цивилизации на рубеже XX–XXI вв. Кемерово : Практика, 2014. 401 с.
10. Сравнительная история мировых цивилизаций: учебник / отв. ред.: И. А. Краснова, И. В. Крючков, С. А. Польская. Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2015. 296 с.

11. Россия как цивилизация: материалы к размышлению / под общ. ред. О. И. Шкаратана, В. Н. Лексина, Г. А. Ястребова. Москва : Редакция журнала «Мир России», 2015. 466 с.
12. Стратегическое прогнозирование международных отношений / под ред. А. И. Подберезкина, М. В. Александрова. Москва : МГИМО-Университет, 2016. 743 с.
13. Русская цивилизация в современном мире: вызовы, угрозы, ресурсы преобразования / А. П. Марков. Санкт-Петербург : СПбГУП, 2017. 453 с.
14. Буттаева А. М. Краткий курс лекций по дисциплине «История мировых цивилизаций» : учебное пособие для студентов направления подготовки «Лингвистика». Махачкала: ДГУНХ, 2017. 85 с.
15. Мишучков А. А. Диалог цивилизаций: традиционные ценности в условиях глобализации : монография / А. А. Мишучков; Оренбургский гос. ун-т. Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2017. 520 с.
16. Европа. Евразия. XXI век начинается / отв. ред. К. В. Никифоров. Москва : Институт славяноведения РАН: Полимедиа, 2018. 496 с.
17. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / сост. и коммент. А. В. Белова; отв. ред. О. А. Платонов. 2-е изд. Москва : Ин-т русской цивилизации ; Благословение, 2011. 816 с.
18. Дугин А. Г. Теория многополярного мира. Москва : Евразийское движение, 2013. 532 с.
19. «Русская доктрина» (Сергиевский проект) / под ред. А.Б. Кобякова и В. В. Аверьянова. М.: Яуза-пресс, 2008. 864 с. URL: <https://coollib.com/b/285546/read>
20. Сурков В. Русская политическая культура. Взгляд из утопии. Москва : Издательство Независимая Газета., 2007. 96 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/lekcija_surkova-l.pdf
21. Патрушев Н. Нужны ли России «универсальные» ценности? *RGRU*. 17. 06. 2020. URL: <https://rg.ru/2020/06/17/nuzhny-li-rossii-universalnye-cennosti.html>
22. Верховский А. М., Паин Э. А. Цивилизационный национализм, идеология «особого пути», авторитаризм, неонацизм, этнонационализм, евразийство. *Политическая концептология: журнал метадисциплинарных исследований*. 2013. № 4. С. 23–46. URL: <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/svsfomfjg5/79553438.pdf>

2.2. МОМЕНТ НАРОДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Яким чином народжуються цивілізації? На це питання дав відповідь А. Тойнбі. Є два шляхи: 1) відповідь народу на зовнішні виклики, 2) відгалуження від материнської цивілізації. Перший шлях англійський історик розглядає в межах власної теорії «Виклик – Відгук» (англ. Challenge – Response). «Викликом» можуть бути: (1) суворий клімат; (2) нові землі, наприклад, переселення на заморські території; (3) «удар»; (4) «тиск»; (5) «гноблення». Тягар «відповіді» бере на себе творча меншина, яка веде за собою більш інертну масу населення. Так може виникнути нова цивілізація. Але в «Дослідженні історії» є інша вельми перспективна для нашої роботи думка – виникнення сучасних цивілізацій шляхом, так би мовити, «брунькування» й утворення «дочірніх» цивілізацій. Отже, «Відгук» формується не в площині взаємодії з природним середовищем чи брутальним ворогом, а в царині родинних взаємин між «суспільством-предком» і «суспільством-нащадком». Альтернативний механізм народження А. Тойнбі описує так: *«Він неявно присутній у самих взаєминах, які рано чи пізно починають послаблюватись і завершуються розколом. Процес диференціації-відокремлення поступово розвивається в тілі попередньої цивілізації, коли вона починає втрачати творчу наснагу, завдяки якій у часи свого розвитку вона вселяла пошану людям, що жили на самому її дні або за межами її кордонів»* [1 с. 87]. Приблизно саме так ми бачимо процес генезису російського суспільства, матір'ю якого була не Русь, а Імперія монголів або Монголосфера. Росія, на наше переконання, не є первинною цивілізацією, вона – спадкоємиця більш ранньої і не «канонічної» (з погляду цивілізаціоністики) степової культури.

Проте наша точку зору абсолютно не співпадає з тим історичним канонем, який утвердився в офіційній російській історіографії. Тезисно подамо російську версію. Вона виглядає таким чином:

- Історія Росії починається з Київської Русі. Великі київські князі ще до заснування Москви були першими російськими царями (ось чому Путін наказав поставити пам'ятник Володимиру Великому в центрі Москви). Ніяких українців,

за російською версією, тоді не було, а був «древньоруський народ», який розмовляв «общеруською мовою». Сучасні росіяни нібито мають право на Київ, як на свою стародавню столицю.

- Слов'яни з території Київської Русі поволі заселяли землі на сході, де згодом виникла Москва; вони переносили «руську» релігію й культуру на територію майбутньої Московії.
- Київський князь Юрій Долгорукий у 1147 р. заснував Москву. В Москві правила гілка династії Рюриковичів, яка мали норманське коріння і була репрезентована київськими князями.
- 1237 р. на східні землі напала орда Батия; 1238 р. Москву було узято штурмом, вона увійшла до улусу Джучі (до 1266 р. формально існувала неподільна імперія Чингісхана, а згодом – розпалася на кілька улусів). У подальшому Москва якимось дивним чином почала розвиватися, приєднувати довколишні землі й князівства і до кінця існування Золотої Орди виросла у доволі могутню державу.
- Період перебування у складі Золотої Орди в російській історіографії називають «татаро-монгольським ігом» або «ординське правління» (в сучасних шкільних підручниках). Іго – це ярмо, елемент кінної упряжі, а у переносному сенсі – рабство. Термін «іго», як характеристика періоду панування монголів, ствердився після написання М. Карамзіним «Історії держави Російської» (хоча зустрічався і раніше) та набув поширення у XIX ст. Згідно з російською історичною традицією Москва знаходилася у васальній залежності, платила Сараю «вихід» (податок), несла на собі тягар неволі і мріяла, аби звільнитися. Іноді Москва кидала виклик Орді, і за це її карали (спалювали). Так зробив, наприклад, московський князь Дмитро Донський, який бився на Куликовому полі з військом хана Мамає (1380 р.), проте це не принесло незалежності.
- На сучасних російських історичних мапах Московське князівство малюється як територія, що існує поруч із землями «Золотої Орди», тобто створюється візуальний ефект існування хоча і залежної, але принципово окремої (не монгольської) держави, де правила стара руська династія.

- Свобода від Орди настала при Івані III (1480 р.). З цього моменту ніхто і ніщо не заважало існуванню Московії як центру православ'я та рускої слов'янської культури. Москва бере на себе місію «збирання руських земель», це розглядається як моральне виправдання експансії на захід, яка триває і у XXI ст.

У цій псевдоісторичній схемі немає місця українцям, а реальні факти ігноруються або перекручуються. В російську версію не повірив Карл Маркс, який у XIX ст. писав таке: *«Колискою Московії було криваве болото монгольського рабства, а не суворя слава епохи норманів. А сучасна Росія є не що інше, як змінена Московія»* [2]. Відомий американський історик Едвард Кінан (1935–2015) називав укоріненим національним міфом, який поділяють сучасні російські «ліві» і «праві», «русофіли» й «русофоби», нібито Москва є спадкоємицею Київської держави. Москва епохи великих князів не мала культурних ознак, притаманних Києву, вважав американський дослідник. Зокрема, за його підрахунками, серед 3000 імен в розрядних книгах часів Івана IV немає жодного Ігоря, Святослава чи Мстислава, менш ніж 1 % Володимирів і усього три Гліба! Пересічного московського царедворця в ті часи мали, імовірно, звати Темиром чи Булгаком (татарські імена), ніж Володимиром, Глібом чи Володимиром [3].

Не усі і в самій Росії вірять у офіційну міфологію. Її ставили під сумнів у XX ст. євразійці. Л. Гумільов вважав, що ніякого «іга» не було: Московія набула статусу повноцінного улусу в рамках великої імперії і мала усі вигоди від свого становища. Тобто перебування у складі Золотої Орди не було злом, а є специфікою історичного шляху Росії. Сучасний російський історик О. Шкаратан прямо пише, що Московська держава виникла в «тілі» Золотої Орди [4, с. 96]. Питання генезису російської цивілізації не є другорядним, бо від відповіді залежить вирішення «загадки Росії». Хто саме надихав перших московитів: Київська Русь чи Золота Орда? Відповідь дасть і розуміння: чому і коли виник феномен рашизму.

Автор книги дотримується геть іншої точки зору на процес виникнення Московії і російської цивілізації в цілому. Вона полягає у такому.

Московські землі не були органічною частиною Русі. Формально Київ певний час володів цими територіями, але вони завжди залишалися окремим соціальним простором. Там жили не слов'яни, а фіно-угорські племена, розмовляли власними мовами, мали окрему історію, знаходилися на нижчих щаблях культурного розвитку; це були переважно лісові люди, що заселяли вузькі вільні проміжки земель вдовж чисельних озер й рік. Їх не можна назвати аграріями, вони залишалися рибалками, збирачами дарів лісів, полювали на тварин і мали примітивне землеробство. Товарного зерна не виробляли, ґрунти, на відміну від українських, були не родючими. На цих територіях кам'яний вік скінчився доволі пізно, поштовхів до розвитку не відбувалося. Геродот у своїй історії називав цих людей андрофагами, тобто канібалами. Розвинених держав там теж не було, існували, імовірно, вождівства як перехідна форма правління від структури роду (клану) до держави.

Українці (русичі) не мали до східних земель значного інтересу. По-перше, не було шляхів сполучення. Ці території русичі називали Залісся або Заліщанські землі, що відображало природний факт: поміж Русю і Московію були майже непрохідні ліси, які розкинулися на сотні кілометрів. Водних шляхів сполучення не існувало. Басейни рік Дніпра і Волги не сполучаються між собою. Шлях по Дніпру з'єднував Балтику з Візантією, і в стародавні часи називався – «з варяг до греків». Москва розташована на березі р. Москва (топонім фінського походження), що впадає у Волгу. Шлях на південь по Волзі – це напрям до Каспійського моря й Персії (Ірану). По-друге, економічних відносин практично не існувало через крайню бідність місцевих племен, відсутність ремесел, розробки копалин, власної монети тощо. Дари природи, що збирали аборигени, були такі самі, як у русичів, а їх доставка до Києва обходилася дуже дорого. По-третє, місцеве населення було недружелюбним до чужинців, жителі лісів намагалися знищити прибульців, у т.ч. відповідна доля спіткала перших проповідників християнства. Ця ментальна особливість членів закритих суспільств, можливо, пізніше лягла в основу вестернофобії, ненависті до латинства і європейців. Вона існувала апіорі на рівні підсвідомості, а у більш пізню епоху додалася певна

раціоналізація, пояснення місцевих ідеологів: чому європейці небезпечні для московитів.

Проте певні зв'язки існували. Принци київських правителів шукали в тих землях собі князівства, наслідуючи традиції норманів. З невеликими загонами (дружиною) й священниками, які виконували свою окрему пасторську місію, шукачі пригод вирушали на схід і мали альтернативу: загинути або заснувати власне князівство (забрати землю і людей у місцевого вождя). Василь Ключевський, який вважається найбільш авторитетним російським істориком XIX ст., називав таких нащадків київських князів «ізгоями», бо на подібні авантюри наважувалися ті, хто не мав шансів отримати (або навіть теоретично виборювати) київський престол чи інше князівство на Русі. До монголо-татарської навали в тих землях існували два більш-менш успішних князівства, де правителями були князі дотичні до київських династій: Володимирське і Суздальське князівства. Але не вони стали основою Московії, а потім Росії.

У контексті альтернативної версії виникнення російської цивілізації принципового значення набуває те, коли і за яких обставин виникла Москва. Вона є політичним і духовним центром дочірньої цивілізації: не стане Москви – і зникне російська цивілізація. Від Москви крок за кроком нашаровувалася нова імперія, яка заміщувала собою Золоту Орду на величезних просторах Євразії, а разом з цим дух Московії розтікався та охоплював колективну свідомість колонізованих народів.

Російська версія про заснування Москви у середині XII ст. не ґрунтується на матеріальних фактах і незалежних свідченнях. Вона базується на записях у російських літописах, жоден з яких не дійшов у автентичному вигляді. А так звані списки (копії) нещадно редагувалися й фальшувалися на догоду політичній ситуації в країні. Вони не можуть братися на віру в таких чутливих політичних питаннях, як заснування імперії. Російська історія була сконструйована у XVIII ст., коли перші імператори почали перейматися власним походженням і намагалися навести ретуш на картину минулого, аби виглядати достойно поруч з європейськими монархами. Якби Петро I не обрав європейську орієнтацію, а був занурений у Схід, то й не виникло б потреби відмовлятися від «старих царів» й славного монгольського минулого,

навпаки, східне походження імперії було б предметом гордоців. Саме у XVIII ст. був зроблений ідеологічний поворот до Європи і потрібно було викласти на стіл власні козири. Тим більше, що правителями вже були ніякі не потомки Чингізидів чи тюркських вельмож, а вихідці з німецьких князівств. Подвійну ситуацію добре розуміла Катерина II, вона вирішила раз і назавжди розв'язати проблему на користь європейського походження російської монархії, використовуючи концепцію спільної історії з Київською державою. Вона зібрала спеціальну історичну комісію, яка мала переглянути існуючі документи і виправити історію країни, видала накази, як саме вона бачить історію Російської держави; і від імені комісії до столиці було зібрано стародавні документи з усіх архівів, монастирів, державних установ, де зберігалися раритети. Як з ними працювали, можна лише уявити; в результаті від реальної історії мало що залишилося. Доволі ретельно з різними подробицями, іменами й фактами процес роботи «історичної комісії» описав Володимир Білінський (1936–2022) [5]. Ось чому монгольський період Московії можна з повним правом називати «темними віками». Можливо, ще прийде той час, коли самі ж російські історики розберуться в цих питаннях без ідеологічної заангажованості. На сьогодні – це повна утопія, бо за вирішення складних і спірних питань узявся особисто В. Путін. В цьому він наслідує імператорів.

На чому базується офіційна російська версія заснування Москви? В Іпатіївському літописі є місце, де ростово-суздальський князь київського походження Юрій Долгорукий закликає свого союзника князя новгород-сіверського Святослава Ольговича: «приди ко мне, брате, в Москов». І це місце в рукописі вперше розгледів знаменитий московський придворний історик М. Карамзін (татарського походження, справжнє прізвище – Кара-Мурза), який писав історію Росії на замовлення уряду. Відразу виникає підозра щодо ваги події, яка привернула увагу літописця. Таке незначне дійство, звичайно, не вносилося до автентичних літописів. Для літописної традиції була розроблена певна методологія – що фіксувати, а що ні. Якщо впродовж року не було війн, переворотів, смертей правителів, пошестей, появи комет чи якихось важливих речей, то літописець так і записував: «у цьому році нічого не трапилося». З позиції імперії

XVIII ст. було важливим зафіксувати згадку про Москву ще до монгольської навали, от і вставили, очевидно, кілька слів всупереч літописній традиції. Але той, хто робив допис, мабуть, мав приховане почуття гумору, бо привід для того, аби «засвітити» Москву, обрано доволі анекдотичний: гарно пообідати у непролазних лісових хащах, у місцевості, до якої треба добиратися не один тиждень, виглядає доволі анекдотично.

Існує інша дата – 1158 р., теж із літопису сумнівної якості, про історію з боярином Кучкою, якого нібито покарав на горло Долгорукий і наказав будувати на місці селища, де жив страчений, місто Москву. Над цими дивними записами міркував В. Ключевський і нібито знайшов розв'язання проблеми виникнення Москви. На його думку, спочатку було таке собі дачне містечко (де можна було гарно пообідати), а вже потім князь наказав обгороджувати його частоколом, що об'єктивно мало ознаки «міста» [6]. От тільки для чого він це робив – залишається незрозумілим, адже Юрій Долгорукий у цій місцевості не жив, і жодні його плани з міфічною Москвою пов'язані не були. І поховано Долгорукого не в Москві, а у Києві. До речі, від Суздаля, де час від часу мешкав Долгорукий, до Москви по сучасній автомобільній трасі – 221 км. Чи не завелика відстань для розташування дачної ділянки в той час, коли не було жодних доріг?

Головний удар по російській офіційній версії нанесли монголи. Як розумні завойовники, вони після захоплення тої або іншої місцевості проводили переписи населення, аби розуміти, на який «вихід» можна розраховувати. Для цього тримали штат «чисельників», тобто грамотних чиновників, які були спроможні робити записи, обчислювати тощо. В перших двох переписах Москва не фігурує! Ці дані росіяни не мали змоги фальшувати, бо звіти монгольських чисельників (очевидно, їх функцію виконували китайці) збереглися у закордонних літописах. Москва з'являється лише в документах третього перепису 1272 року.

Детальний історичний аналіз, зроблений В. Білінським, доводить, що подія заснування міста відбулася близько 1272 р., й ініціатива належить ханові Золотої Орди Менгу-Тимуру [5, с. 200–214]. З цього моменту історію міста можна вже відстежувати за певними артефактами, які вказують на наявність життєдіяльності на території міста.

Міста не будуються самі по собі, раптово і безпричинно; потрібен певний інтерес, реальна потреба в тому, аби постало нове місто. Ми не бачимо жодного інтересу у Юрія Довгорукого, він взагалі не оперував в цій місцевості; а от нові володарі Залісся, які господарювали у цьому регіоні, очевидно, мали зацікавленість у заснуванні укріпленого населеного пункту. На наш погляд, Москва починалася як факторія, перевалочний пункт на шляху збирачів податків, які формували каравани й відправляли водним шляхом «вихід» до столиці імперії – Сарая. Розташування Москви було обране саме з цих міркувань. На той час монголи перебували у перехідному становищі: від кочового побуту до осілого життя, вони почали будувати міста. Кілька міст вони заклали на території сучасної Росії, у т.ч. Тула, Касимов. Власне, самі монголи інженерами не були, але вміли адмініструвати, ставити завдання, досягати поставлених цілей. І вони мали розуміння загального тренду: кочовий спосіб життя завершувався, пора було відкривати нову сторінку історії.

Але хто населяв Московію? Тут існує кричуща протиріччя. Є доведений історичний факт: на території Московського князівства та його сусідів з діда у прадіда жили фіно-угорські племена, які розселилися на великій території у трикутнику: між Ладозьким озером, півостровом Таймир і пониззям річки Волга. Це – мокша, ерзя, марі, удмурти, карели, ханти, комі, саами, мансі, ненці, іжорці, вепси, меря, селькупи, нганасани та інші. Усі практично топоніми, назви річок, старих поселень, у т.ч. Москва – похідні з фінської мови. Суперечність полягає у тому, що це та сама територія, яка в імперській свідомості росіян позначена як початкова територія, звідки росіяни поширилися на інші землі. Тут має бути історична колиска «руських», але місце вже зайнято іншими! Росіяни намагаються обходити цю тему або вигадують версії, які не витримують критики. Український історик Олександр Палій стверджує: «*Територія Ростово-Суздальського князівства XII–XIII ст., з якого й виросла сучасна Росія, цілком співпадає з землею народу меря, поширюючись на північ до Білоозера, вгору за течією Мсти, Мологи, Костроми, Унжа, а на півдні обмежуючись Клязьмою й Москвою-рікою*» [7]. Додамо, що південніше проживав доволі численний народ мокша, який також був дотичний до тери-

торії Московії. Слов'ян, русичів на цих землях в період, який нас цікавить, практично не було, якщо не вважати незначний відсоток тих, хто приходив з Русі разом з князями-ізгоями. Це стає зрозумілим після тривалих археологічних та антропологічних досліджень у XIX ст. Їх, зокрема, проводив граф Олексій Уваров (1824–1885), засновник московського археологічного товариства, почесний член Петербурзької академії наук, людина повністю віддана науці (не ідеолог). Його експедиція обстежила 7729 курганів у колишніх Московській, Володимирській, Ярославській, Костромській, Рязанській губерніях. Встановлено, що ті кургани належали виключно мирянському (фінському) етносу VII–XII ст., при цьому не виявлено жодного слов'янського поховання [8]. Паралельно черепи в курганах дослідив антрополог професор Анатолій Богданов (1834–1896). Він у 1865–1866 рр. здійснив розкопки курганів у Московській губернії та написав докторську дисертацію «О московском курганном племени». А. Богданов на основі обрахування головного показника (краніологічний індекс) показав абсолютну відмінність знайдених черепів від слов'янського типу. Черепи фінів виявилися «довгоголовими», а слов'яни – брахіцефали, тобто їх черепи – «круглоголові» [9].

Інтерес російських науковців очевидний – вони шукали свідчення свого походження. Дуже розумно, зважаючи на загальний тренд XIX століття, коли постають питання національного відродження, ідентичності, у тренді з'являються етнографія, фольклористика і пошук витоків «духу народу». Маємо твердий факт щодо етнічної гомогенності первісних жителів Московії, який ніхто з вчених не береться спростовувати емпіричним шляхом. Але саме цей факт в Росії воліють не помічати. Російські історики, аби вийти з цього глухого кута, винайшли теорію великого переселення: нібито українці масово покидали свої землі і з невідомих причин переселялися до Залісся. Їх було так багато, що вони буквально «затопили» собою місцевих аборигенів. Відповідно, переселенці й принесли культуру східних слов'ян. Цікаво, а чому вони не заснували свої села та міста з типовими назвами, що нагадували про батьківщину, як це роблять усі переселенці? Нічого подібного на території сучасної центральної Росії немає.

Намагався поєднати слов'ян з фіно-уграми (чуддю) один з перших російських науковців Михайло Ломоносов (1711–1765), бо інакше він не розумів, як можна пояснити появу «русского» народу. Він суто дедуктивним шляхом дійшов висновку, що мав існувати рух слов'ян на схід та їх злиття з місцевими: «...уже и тогда чудь со славянами в один народ по некоторым местам соединилась...» — пише він у віршованому посланні спадкоємцю престолу Павлу Петровичу [10]. Доказів він не наводив, теорія була умоглядною. Дійсно, не з неба ж впали російські люди на землі, якими володіла чудь (збірна назва різних північних фінських етносів).

Фантазії на цю тему поширилися у російській історіографії у ХІХ ст., а потім були некритично підхоплені західними авторами. В. Ключевський писав, що русичі «просочувалися на північний схід», існував «*відплив руських сил із середнього Подніпров'я до Верхньої Волги*» [6, с. 172]. Московщина йому ввижається водоймою, куди вливаються звідусіль «народні сили»: «*У Москву, як у центральну водойму, з усіх країв Руської землі, яким загрожували зовнішні вороги, стікалися народні сили завдяки її географічному розташуванню*» [6, с. 194]. Відомий французький цивілізаціоніст Фернан Бродель пристав на цю позицію, він пише: «*З ХІ ст. частина народностей, які населяли Київську Русь, почала мігрувати (можна навіть сказати — тікати) на північний схід — у бік Ростова (йдеться про Ростов Великий, який не слід плутати з нинішнім Ростовом-на-Дону). Саме в цих лісистих місцях почалася історія нової Росії, саме тут відбувалося змішання слов'ян і фінів, представників монголоїдної раси, які першими населили ці райони: таке коріння етнічної групи, званої великоросами*» [11, с. 54]. Французький автор робить кальку з російських книжок, автори яких вирішували важливе політичне завдання — довести, що російська цивілізація є органічним продовженням Русі, отже, дотична до Візантії та Європи. Р. Пайпс також не знайшов нічого кращого, ніж залишитися у межах фальшивої парадигми: «*Слов'яни затопили тубільне фінське населення й урешті-решт асимілювали його змішаними шлюбами. Змішання двох народів народило новий расовий тип великоросів, у яких завдяки фінсько-угорській крові з'явилися деякі східні*

риси (наприклад, вилицювати обличчя та маленькі очі), відсутні в інших слов'ян» [12, с. 35].

Де слабкі місця теорії «затоплення» місцевих аборигенів слов'янською хвилею із заходу? По-перше, відсутні будь-які правдиві історичні свідчення, артефакти, сліди великого переселення. Така подія мала б відобразитися в історичній пам'яті народу, перейти у фольклор, вже не кажучи про літописні свідчення, навічно закарбуватися у топонімах тощо. Нічого такого не зафіксовано. По-друге, відсутній мотив переселення. Саме XI століття – вершина могутності й розквіту Київської держави. Від кого мали тікати русичі? Демографічного вибуху і фактів перенаселення Русі (не вистачало орних земель) також не існувало. Важко собі уявити, аби стародавні українці – природжені аграрії, що звикли до свого клімату, чорноземів, – тікали у край, де були бідні ґрунти (нечорноземна зона Росії) та вузькі земляні простори по берегах водойм, які б до загибелі боронили місцеві, а ще і довгі холодні зими. Цікаво, що сам Ф. Бродель далі по тексту книги суперечить логіці своїх тез: *«Тодішні руські міста [йдеться про українські міста. – Авт.] були справжніми західними містами. Київська Русь упродовж століть славилася саме блиском своїх міст, що символізував добробут країни: у цьому плані між Заходом і Сходом Європи не було ніякого відставання, ніякого розриву»*. Тобто з благополучної європейської країни природні хлібороби втікають до напівдикого краю за межами їхньої цивілізації, де чужинців воліють, скоріше, вбити; а на ґрунті, який ще треба відвоювати в лісі, визрівають хіба що капуста та ріпа? Де тут логіка? Якби уявити як причину гіпотетичну втечу від ворогів, то останні на Русь систематично приходили не із заходу, а зі сходу. За спинами русичів стояла могутня держава, а коли вона не встояла і чергова навала зі сходу виявилася фатальною для Русі (напад Батия), то була вже інша епоха й населення від окупантів мало тоді тікати на захід (як це сталося у 2022 р.).

Московські історики намагалися знайти аргументи, аби пов'язати Москву з Києвом, бо для росіян – це важлива частина державної ідеології і політики. Натомість західні історики не критично сприймали ідеї з російських джерел. На наше глибоке переконання, ніякого масового переселення в ту да-

леку епоху з Русі до земель, на яких виникла Москва, не було. Тоді виникає запитання: хто населяв Москву та її найближчі землі? Аборигенами на цій землі, як ми з'ясували, були фіно-угри, а більш конкретно – плем'я меря. Це твердо доведений факт. Антропологічно фіно-угри належать до європеїдної групи, при бажанні їх можна прийняти за різновид слов'ян, якщо глибоко не копати. Щоправда, Р. Пайпс побачив у них не звичні для слов'ян риси обличчя, так це можна пояснити зовнішністю фінів або навіть впливом географічно близьких народів Великого Степу. Аборигени знаходилися на тому низькому рівні розвитку, коли проблемою ідентичності люди ще не переймаються. Їх нащадки і зараз мешкають в цьому регіоні, але вже називаються «руськими». Вони у переважній масі не бачать в цьому проблеми, бо культурна нерозвиненість сприяла щепленню нової ідентичності.

В самій Москві населення й мови були строкаті. Аборигени тут займали нижчі сходинки соціальної ієрархії, їх мова була говіркою низів. Москва – монгольський проєкт, від початку її населяли ті, кого називали «татари», тобто представники різних тюркських народів, ординці, що виконували службові ролі. Вони, головним чином, переселялися з Волги, і їх чисельність значно зростала у міру перетворення Москви на столичне місто. Татари користувалися своїми мовами, поширеною була кипчацька мова, на якій розмовляли половці, і у Степу вона вважалася привілейованою. Безумовно, функціонувала державна мова – мова монголів і Сараю. Верхівка суспільства мала її знати, бо важко уявити, що місцеві правителі спілкувалися з державними діячами Центру через перекладача. Це було б ознакою неповаги і мало тягнути погані наслідки. Як можна було просити ярлик на княжіння у великого хана на незрозумілій йому мові? Мова йде за владою – це правило на усі віки й епохи. А монголи користувалися уйгурською мовою. Цією мовою вівся документообіг у державі, видавалися ярлики на правління та засвідчувалися церковні привілеї. Це теж відомий факт, дотепер дійшли переклади ярликів, а от першоджерела в Московії свідомо нищилися після закінчення монгольського періоду [13]. Отже, процес зречення старих царів (правителі Золотої орди XIII–XV ст.) почався навіть раніше, ніж історична реформа XVIII ст.

Були ще дві мови, які відігравали важливу соціальну функцію: староболгарська (руська) і арабська. Це – церковні мови, вони використовувалися на православних богослужіннях і у мечетях. На початку було важко сказати, яка з релігій стане домінантною, бо вони існували паралельно. Обидві мови вважалися елітарними, ними володіли релігійні ієрархи й інтелектуали свого часу, вони давали можливість читати книги, вести переписку. Згодом у Москві перемогла «руська віра» (православ'я, яке було принесено з Русі), це відкрило процес поширення слов'янської мови на усіх мешканців Московії. Так вирішили великі князі й верхівка Москви, коли відокремлювалися від старої імперії. Утвердження нової державної мови відбувалося у примусовому порядку, як й усе в московській державі. Місто, армія, чиновництво швидко русифікувалося. Перехід, вочевидь, відбувся доволі стрімко, а потім вже «русская» мова ширилася на села. Проте ще у XIX ст. по селах Росії розмовляли на фіно-угорських говірках. Виник парадокс: постала слов'яномовна, але за етнічним складом переважно неслов'янська, держава. Щоправда, ситуація почала виправлятися після колонізації українських і білоруських земель. Процесу інституціоналізації рускої мови сприяли освічені українські діячі, яких спеціально запрошували до Москви. Проте сучасна російська мова залишається більш далекою від української, ніж сербська та болгарська. Остаточна сучасна «русская» мова склалася завдяки письменникам, літераторам, мовознавцям лише у XIX ст. і, як і раніше, транслювалася від міста до села. Остаточну крапку тут поставила культурна революція, яку проводили більшовики у XX ст. для ліквідації неграмотності. Відповідно, аборигенів по селах вчили не рідним говіркам, а стандартизованій російській мові.

«Русскіє» є етнополітичною спільнотою, вони утворилися шляхом, який відповідає технологіям соціального конструювання. Тобто не було історичного етносу, який би розвинувся природним шляхом, мав власну мову, історичну батьківщину (колиску етносу). Російська культура завжди йшла з міста до сіл, а не навпаки, як це властиве історичним народам. Москва, очевидно, і була тим місцем, де формувалася рускість, а потім поширювалася на численні етнічні групи, які входили до імперії. Цим пояснюється неприродне кількісне зростання чи-

сельності русскіх і навпаки – катастрофічне швидке зменшення інших етнічних груп, у т.ч. аборигенів Московії, яких не знищували фізично, а прищеплювали їм нову ідентичність.

Москва від моменту заснування швидко перетворювалася на регіональний політичний центр. Добродісні російські історики не могли розв'язати історичний парадокс: чому Москва, яка ще вчора була фактично селом, так швидко піднялася й зробила своїми підданими населення більш розвинених міст і князівств? Вони висували різні доволі фантастичні версії, але не хотіли брати до уваги фактор Сараю, бо це ламало версію про відносну самостійність Москви. Ми вважаємо, що саме прихильність до московських князів Центру становила вирішальну обставину. Чому Сарай сприяв Москві? Від самого початку це місто було їх дітищем по історії народження й духу. Ми схилиємося до думки, яку обґрунтовує В. Білінський з приводу того, що правляча княжа династія не була нащадками Рюриковичів, а походила з роду Чингізидів. В. Білінській у книзі «Москва ординська» висунув теорію, що рід Рюриковичів після завоювання Батиєм Ростово-Суздальської і Рязанської земель перестав існувати. Московою, отже, від заснування у 1272 р. керували стовідсоткові Чингізиди, першим з них був Петро Ординський [14]. Це відповідало державній традиції Орди – улусами мали правити монгольські принци. Було б дивним, якби вони в місті, яке заснували, ставили на княжіння чужих по крові правителів. А всупереч волі центральної імперської влади такі речі не робилися. Місцевий князь мав отримати від верховних правителів, великого хана (білого царя), документ на правління – ярлик. Існувала відповідна церемонія, яка вимагала рабського приниження кандидата: він мав повзти по землі до ніг великого хана поміж вогнів, що засвідчувало повну покору.

Отже, намагання сучасних російських істориків якимось дистанціювати Москву від Сараю, показати її відносну незалежність і гордий норів – не витримують критики. Усе, що в перший період свого поступу отримала Москва, мало бути освяченим у Сараї. А здобутки були фантастичні. По-перше, вже син Петра Ординського князь Юрій (1303–1325) отримує ярлик на велике княжіння. Він стає першим серед інших князів, хоча мав більш достойних суперників: Володимир, Суздаль, Твер та й інші міс-

та та їх княжі династії мали об'єктивно більше прав на лідерство. Проте усе вирішував центральний уряд у Сараї. Московія отримує статус улусу, і це було рішення, що приймалося на берегах Волги. Улусів в Золотій Орді було з півтора десятки, вони складали основу внутрішнього військово-політичного устрою імперії. Правова концепція улусу була розроблена ще за часів Чингісхану і ніколи не змінювалася. Засновниками улусів були певні роди (ілії) з числа ординців, отже, з Волги до Москви переселилися ті, хто був історично першою аристократією. Очілником улусу міг бути лише принц з роду Чингізидів. Улус мав своє військо, тьму, брав участь у війнах, які починав центральний уряд. Поряд з цим імперія мала у підпорядкуванні різні периферії, що формально не належали до улусів, але з них збиралася данина на користь Сараю. Київ і Новгород улусами не були, хоча мали сплачувати «вихід». Московія була утворена саме як улус, її правителі призначалися Сараєм, вони брали активну участь у внутрішній політиці, інтригах, боротьбі за владу, громадянських війнах тощо. Дух орди від самого початку був світоглядом московитів. По-друге, 1325 р. саме у Москву переніс свою резиденцію митрополит Київський і усяєї Русі Петро. Це також погоджувалося з Сараєм. Москва перетворилася на духовний центр православної частини Золотої Орди. По-третє, наступний, вже великий князь Іван I або Калита (1325–1340), отримує головний приз – право на збір данини з інших князівств для столиці на Волзі. Москва на цьому швидко багатіє й розширює межі князівської вотчини. По-четверте, московські князі силою або підкупом ставлять у залежність різних удільних князів, починають криваві війни й набіги на сусідів, а потім отримують ярлики від великого хана для легітимізації захопленого. Після упадку Сараю ярлики на володіння територіями і населеними пунктами давав кримський хан, залежність від кримського улусу зберігалася до кінця XVII ст. Таким за фактами виглядало те, що потім отримало назву «татаро-монгольське іго».

Московія розширювалася, бо ніхто не міг зупинити ставленників Орди. Наводимо дуже стислий огляд завоювань Москви, які перетворили її на могутню державу ще «під дахом» Орди: Коломна (1300), Переславль-Залеський (1302), Можайськ (1303), Ростов (1328), Галич, Углич (1330-ті), Володимир (1363),

Ржев (1368), Нижній Новгород (1392), Муром (1392), Вологда (1397), Устюг (1397), Ростов (1447), Суздаль (1440-ві), Перм (1451), Ярославль (1463), Великий Новгород (1478). Москва перейняла агресивний дух Орди й вступила у суперництво за спадщину монголів.

Військова активність Москви мала певну логіку і після розпаду Золотої Орди. Чомусь ніхто не ставить питання: яким чином Росія посіла колосальну площу на Євразійському континенті? Випадковість? Щасливий збіг обставин? Наша відповідь полягає в тому, що московські правителі вважали себе правонаступниками монгольської держави і фактично їм вдалося перебрати саме ті землі, які складали основну частину попередньої імперії. Місцеві правителі також розуміли цю логіку і готові були платити десятину на «вихід» до Москви, як колись сплачували «старим царям» до Сараю.

Географічною основою низки імперій на цьому просторі залишався Великий Степ – природне середовище для кочових народів. За своєю природою жителі степу – мисливці й воїни, агресивні, не розуміють кордонів, схильні до експансії. Саме в межах цього степового простору раз за разом поставали великі імперії, які вели постійні війни за розширення території. Так триває останні дві тисячі років (можливо, і довше), хоча згодом народи степу у переважній більшості перейшли до більш-менш осілого способу життя. Але саме Великий Степ народжував великі імперії. Приблизно дві тисячі років тому на цьому географічному просторі зародилася імперія гунів, яка розширювалася як сніговий ком, врешті-решт орди гунів увірвалися в Європу та нанесли удари по обох частинах Римської імперії. Це події середини V ст., коли гунів очолив славнозвісний Атила. У другій половині першого тисячоліття виникає імперія тюрків або Тюркський каганат. Його межі на піку могутності доволі точно відповідають степовому простору від Китаю до кордонів сучасної України. Поділ поміж осілою і кочовою культурами по течіям Сіверського Дінця та Кальміусу був актуальним у ті далекі часи. (Він актуалізувався під час пугінської навали на Україну). Далі за хронологією був Хозарський каганат, і нарешті на просторах Великого Степу стала найбільша в історії людства держава – імперія монголів. Російська імперія, СРСР, сучасна Російська Федерація розташо-

вані у тих самих координатах. Північ Євразійського континенту залишається поділеною між двома цивілізаціями – європейською і російською. Вони не є дружніми.

Україна завжди була на шляху східних орд і у більшості випадків виконувала свою місію – захищала себе і Європу від навали. Для цього стародавні правителі Києва побудували на території України фортифікаційні споруди, які є аналогом Великої китайської стіни. Це було настільки давно, що не збереглися точні хронологічні рамки будівництва й імена будівничих. В народі складки на полях отримали міфологічну назву – Змійові вали. Стіна, за підрахунками українських дослідників, має загальну протяжність близько 2 тис. км [15]. Орди зазвичай просувалися з глибин Азії степовими дорогами, потрапляли на Південь України, вторгалися територією Приазов'я, доходили до Криму і гирла Дніпра, а потім повертали на північ, аби нападати на українські міста й села. Грабунок – важлива частина життя номадів та мета орди. Тут їх чекали армії Київської держави, використовуючи стіни й обладнані опорні пункти. Головне полягало в тому, аби ординцям не дати використати основний козир – атаку великою масою кінноти, а у ближньому рукопашному бою шанси зрівнювалися. Якщо орда вирішувала продовжувати свій шлях південним степом у напрямку сучасних європейських країн, то їх зустрічали інші фортифікаційні споруди – Троянові вали, що були споруджені за часів Римської імперії. Для будівництва потужної захисної лінії потрібні були колосальні ресурси і воля держави. Очевидно, вони окупалися, бо загроза з боку степу ніколи не зникала.

Цікаво, що попри екзистенційну загрозу зі сходу, українці-аграрії мали певні мирні стосунки з місцевими прикордонними кочівниками; половецькі хани вважали за честь видати доньку заміж за руського князя, але ніколи не навпаки. Проте час від часу з глибин Великого Степу підіймалися нові хвилі номад, які вважали війну єдиною достойною їх формою комунікації. Українці відбивали напади. Отже, за старою звичкою, сучасні українці почали називати путінські війська, що 2022 р. вторглися в Україну – ордою. І це доволі близько до істини. Шлях сучасної російської армії на півдні України буквально повторив маршрути вторгнення класичних орд кочовників.

У XX ст. московська держава після Другої світової війни фактично повторила кордони імперії монголів, якщо порівняти імперію Сталіна, яка де-факто розкинулася від Китаю до Балкан та Східної Німеччини, з тим, чого досягли монголи під час походу Батия у Європу. Це не механічне співпадіння, тут є історична логіка. Московія і Росія були побудовані на фундаменті Монголосфери. Згодом Москва виконала покладену на неї місію: після розпаду Золотої Орди вона збрала колишні ординські території до купи, заснувавши нову імперію, яка отримала у XVIII столітті назву «Росія». Москва не просто механічно підняла те, що впало, а перейняла дух великих предків. Вона засвоїла усе те, що робить її унікальним войовничим агресивним міжнародним суб'єктом. Рашизм не є випадковістю, це результат реінкарнації, коли дух монголів перейшов до свідомості московитів. І сталося це не якимось чудодійним чином, а природним шляхом, коли естафета органічно передається від покоління до покоління. Звичка жити у великій імперії, традиції й світогляд старої імперії передалися до нової імперії й дочірньої цивілізації.

В гіпотезі щодо народження російської цивілізації з лона Монголосфери є одне спірне місце: а чи монголи створили цивілізацію? Скептики скажуть, що цей народ ніколи не піднімався до вершин цивілізованості. Ми з цим не погоджуємося, бо типи культур можуть бути різними. Від часів великого поділу праці на землеробство і скотарство відбувалася прихована конкуренція: кожна гілка народів розвивалася власним шляхом і мала свої досягнення. Землероби врешті-решт заснували ще у бронзовому віці відомі усім перші цивілізації, досягли успіхів в архітектурі, ремеслах, філософії й мистецтві. Номади також мали свої досягнення у сферах державного будівництва й військової справи. Монгольська імперія – це вершина поступу номад, її вагомі здобутки проаналізовані в численних дослідженнях [16]. Вона на певний час поставила, образно кажучи, свій чобіт на горло багатьох народів, що належали до осілих цивілізацій. Війна відображає ступінь розвиненості суспільства, відсталі народи ніколи не вигравали стратегічні битви. Монголи створили унікальну державу-військо, розробили переможну тактику бою; мали свою писемність; уводили в обіг паперові

гроші; вели статистичні розрахунки; розробили систему естафетного зв'язку, яка існувала в Росії до XIX ст.; мали гнучкий розум і користувалися технічними здобутками інших народів тощо. А головне – опанували технологію правління і певний час доводили її ефективність. Монголи того часу не були відсталими, принаймні, народи Степу, фіно-угри сприймали їх як справжніх природних панів. Не варто вважати, що вони не мали сили зробити цивілізаційний поштовх. А щодо того, яка саме цивілізація народилася в результаті акту запліднення – гарна або ні, то тут доречно згадати думку С. Гантінгтона: *«поняття “цивілізація” втратило властивість ярлика, й одна з багатьох цивілізацій може насправді бути доволі нецивілізованою у попередньому значенні цього слова»* [17, с. 47].

Підіб'ємо підсумки моменту утворення російської цивілізації. Ми бачимо таку послідовність подій:

- Русь і московські землі (Залісся) ніколи не складали органічне ціле, становлять відмінні географічні регіони, мають різні природні умови життєдіяльності, власні політичні історії, геть різні місцеві традиції. Населення цих регіонів в етнічному аспекті було різним: з одного боку, українці, як східна гілка слов'ян, з іншого – фіно-угорські племена, що мали свою мову, звичаї, спосіб життя, які не схожі на руську традицію;
- Русь від початку була частиною європейської цивілізації ще за кілька століть до появи Москви і Московії. Українці за своєю антропологією, менталітетом, способом життя, домінуючими зовнішніми зв'язками завжди залишалися європейцями; і саме це вони виборюють у кривавій битві з сучасною Росією;
- Російська цивілізація зародилася у «тілі» Монголосфери, яка поширила свої державні, адміністративні, військові традиції на території, де аборигенами були фіно-угорські й тюркські народи. Русь натомість ідеологічно вистояла під час монгольської навали, бо мала достатній культурний рівень для духовного спротиву і захисту ідентичності;
- духовним і політичним центром нової дочірньої цивілізації в межах Монголосфери стала Москва, яку заснували монголи (ординці) й опікувалися її розвитком. В цьому місті від-

бувся синтез культурних традицій монголів, тюрків, фіно-угрів і, частково, слов'ян (через вплив православ'я);

- рашизм є результатом зазначеного синтезу і спадковості ординських традицій, він органічно вбудований у підвалини російської цивілізації, безперервно транслюється протягом усього періоду існування московсько-ординської цивілізації;
- фальшування історії і намагання росіян виводити своє коріння з Русі не може змінити природи їх цивілізації, яка має лише одну можливу політичну форму існування – імперію, а також надзавдання (визначене ще за монгольських часів) – дійти до «останнього моря» або «моря франків», тобто поглинути Європейський континент.

Література:

1. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1 / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.
2. Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века. *Skencus*. URL: https://scepsis.net/library/id_883.html
3. Edward L. Keenan. «On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors». In: S. Frederick Starr (ed.), *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, New York and London, England, 1994, pp. 19–40.
4. Шкаратан О. И. Социальная система, обращенная в прошлое (Часть 1). *Социологический журнал*. 2015. Т. 21. № 3. С. 88–104.
5. Білінський В. Країна Моксель, або Московія: роман-дослідження : у 3 кн. Кн. 3. 2-ге вид., виправл. і допов. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2015. 320 с.
6. Ключевский В. О. Курс русской истории. Полное издание в одном томе. URL: pstgu.ru/download/kurs.pdf.
7. Палій О. Фіно-угорська розгадка «загадкової Росії». *День*. 16.10.2013. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/fino-ugorska-rozgadka-zagadkovoyi-rosiyi>
8. Уваров А. С. Меряне и их быт по курганным раскопкам. Москва: Синод. тип., 1872. 217 с.
9. Богданов А. П. Материалы для антропологии курганного периода в Московской губернии. Москва, 1867. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003577690/
10. Ломоносов М. В. Краткий российский летописец с родословием. Москва: Рипол Классик, 2013. 108 с.

11. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / пер. с фр. Москва : Весь мир, 2008. 550 с. URL: [http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/БРОДЕЛЬ%20-%20Грамматика%20цивилизаций%20\(1963\)%202008%20552с.pdf](http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/БРОДЕЛЬ%20-%20Грамматика%20цивилизаций%20(1963)%202008%20552с.pdf)
12. Пайпс Р. Россия при старом режиме / пер. с англ. Москва : Захаров, 2004. 250 с.
13. Григорьев А. П. Время составления краткой коллекции ханских ярлыков русским митрополитам. *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*. 1985. № 8. С. 93–134.
14. Білінський В. Москва ординська. (XIII–XVI століття). Історичне дослідження. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2015. 656 с. URL: https://royallib.com/book/blnskiy_volodimir/moskva_ordinska.html
15. Бугай А. С. Змійові вали: зб. матеріалів наук.-дослідницької спадщини. Київ: ДП Вид. дім «Персонал», 2011. 276 с. URL: <http://www.zmievivaly.com.ua/>
16. Хара-Даван Э. Чингисхан. Великий завоеватель. Москва : Вече, 2008. 384 с.; Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1950. 478 с.; Вернадский Г. В. Монголы и Русь. Тверь : ЛЕАН ; Москва : АГРАФ, 1997. 480 с.; Филлипс Э. Д. Монголы. Основатели империи Великих ханов. Москва : Центрполиграф, 2004. 176 с.; Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. Москва : Эксмо, 2006. 508 с.; Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. Москва : Рипол Классик, 2009. 616 с.; Бушков А. Чингизхан: Незвестная Азия. Москва : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2011. 352 с.; Уэзерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира / пер. с англ. Е. Лихтенштейна. Москва : Колибри ; Азбука-Аттикус, 2018. 384 с.
17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

2.3. ДУХ РАШИЗМУ В СИСТЕМІ МОСКОВСЬКО-ОРДИНСЬКОЇ ЦІВІЛІЗАЦІЇ

В попередній частині книги було встановлено, що Московія була органічною й інтегрованою частиною Золотої Орди. І це стосується не тільки політики чи економіки. Світогляд москвитів від самого початку був наповнений ординським духом. Вони сприймали інформацію, думали та діяли так, як це було

властиве ординцям. Колективна свідомість згодом народжувала ідеологеми, а не навпаки. Те, що ми називаємо рашизмом, генетично пов'язане з Ордою. І цей зв'язок потрібно дослідити більш уважно.

Перш ніж продовжити тему реінкарнації духу Чингісхана в колективній свідомості московитів, потрібно розкрити сутність орди як виключно важливого явища і центральної ланки в монгольській системі. Майже усе, з чим ми стикаємося сьогодні, тобто у ХХІ ст. в епістемі російської свідомості, містить первинні форми цього степового феномену. Орда – це табір кочівників, велика сім'я, господарська одиниця і бойовий загін. Це – соціум, суспільство, в якому народжувалися і виростали діти, згодом вони виконували дорослі ролі. Орда несе усі традиції, правила існування, дух номадів. Це слово має різні значення, які залежать від контексту. Воно вживається у значенні війська, у сенсі певної держави (тоді пишемо з великої літери), як метафора азійської сили й незрозумілої, але небезпечної для європейців, сутності. Українці, коли називають путінську армію ордою, вживають слово у зневажливому сенсі, як щось нецивілізоване, дике, руйнівне, що не керується розумом, а ірраціональними мотивами злоби, помсти, насильства.

Монгольське суспільство, а за ним і Московія, базувалися на багатьох ідеях і принципах орди. Цей шлейф тягнеться і до сьогодні. Орда – це керований, інтегрований колектив, який живе спільним життям, має об'єднуючу долю. Окремі індивіди підкоряються спільноті, ціле завжди у пріоритеті стосовно будь-якої одиниці; індивідуалізм і егоїзм не підтримуються і караються. В цьому полягала первинна сила клану, що боролася за виживання, а вижити можна було лише спільним чином, разом з іншими, можливо, ціною жертви з боку окремих індивідів. Всередині соціального організму існувала сувора дисципліна, чітко поділені ролі й соціальна відповідальність. Наприклад, не можна було уявити ситуацію, коли одна частина збирала і пакувала намети й побутові речі, аби перейти на нові пасовиська, то інша – ігнорувала й саботувала спільні дії. Тільки разом та узгоджено можна було досягти своїх цілей. І сучасні росіяни відрізняються двома характеристиками – **примусовий колективізм й ідея служіння державі**.

Наша гіпотеза полягає в тому, що ідея колективного служіння державі як модерному втіленню орди не має часового розриву й демонструє абсолютну історичну тяглість від монголів до сучасності. Ніяких інших станів масової свідомості в Московщині і Росії ніколи не існувало. У ХХ ст. в російському суспільстві було два вікна можливостей, аби змінити парадигму колективної свідомості. Маємо на увазі події 1917 року і епоху так званої перебудови за часів М. Горбачова та Б. Єльцина. Проте нові віяння торкалися еліт, активних меншин, а так званий «глибинний народ» навіть не встигав усвідомити сутність нових можливостей. Потім «вікна зачинялися» і усе ставало на звичні рейки.

Зовсім інші якості ми бачимо в українців, які мали землеробську традицію від часів неоліту, воліли жити на хуторах (фермах), де кожна родина виробляла власну стратегію виживання, а держава ніколи не вважалася цінністю. Українці – стихійні анархісти, і не випадково найбільший модерний повстанський анархічний рух розгорнувся на теренах України у південних районах 1917–1921 рр. під проводом отамана Нестора Махна (1888–1934). Десятки тисяч українських селян брали участь у збройній боротьбі «зелених» під гаслом «ВОЛЯ АБО СМЕРТЬ», який жінки вишивали сріблом на чорних прапорах з черепом і схрещеними кістками. Росіяни і українці – представники різних цивілізацій, основи яких зародилися кілька тисячоліть тому. Якби Путін знав справжню, а не вигадану в Кремлі історію, він би сто раз подумав, чи варто йому атакувати землі, де досі живий дух Махна.

Друга і, можливо, головна риса орди – **єдиноначальність, авторитаризм**. Хан – абсолютний авторитет, його слово – завжди вирішальне, хоча він міг радитися зі старійшинами або провідними командирами, якщо йдеться про військові дії. Але демократія як інститут не сумісна з принципами орди. Великий хан сягав небаченої могутності і вимагав не тільки покірності й абсолютної дисципліни від ординців, але у певних ситуаціях – публічного приниження підданих, які підкоряючись мали таким чином демонструвати свою лояльність. Інша традиція панувала на Русі: українці ніколи не плазували перед можновладцями (у прямому і переносному сенсах), у них в руках був

унікальний інструмент, який врівноважував розподіл влади – віче й вічовий дзвін, яким на майдан скликали чоловіків у разі нагальної потреби. Були випадки, коли містяни виганяли князя, який втрачав народну довіру.

Цивілізаційні принципи й традиції живуть попри зміну епох та зовнішніх обставин. Останній раз церковний дзвін з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві скликав містян на майдан в критичний момент Революції Гідності, коли в ночі з 10 на 11 грудня 2013 р., бійці «Беркуту» пішли на штурм табору протестувальників [1]. У грудні 2013 р. кияни і більшість українців відмовили у довірі правителю, що фактично зрадив націю, а той на початку 2014 р. втік до Москви. Так бувало і тисячу років тому, коли князь втікав на схід і міг звернутися по допомогу до степовиків (орди), а потім навести їх на Русь. Історія рухається по колу, президент-втікач В. Янукович подався до Росії, яка на сьогодні є еквівалентом Орди. Московія повністю наслідувала ординську традицію абсолютної влади; великий князь, цар або імператор також освячувалися церквою, як помазаники Божі, тобто вони сакралізувалися, нібито були особами не мирського, а божественного походження. Жодна людина або інституція не мала суперечити волі автократа. Традиція єдиноначальності тягнулася усі віки існування Росії до тепер.

Влада В. Путіна має приблизно ту саму природу, що і влада великого хана в Орді: вона укорінена в традиції і масовій свідомості. Дух рашизму нікуди не випарувався, він перемагає у XXI столітті. Абсолютна більшість росіян в принципі погоджуються з абсолютною владою, головне, аби автократ був могутнім, успішним й грізним (для внутрішніх та зовнішніх ворогів). Якщо ці умови виконуються, то народ готовий вибачити усе інше – кримінальні злочини, корупцію, аморальні вчинки, брехню. Промовистий приклад: результати антикорупційних розслідувань команди О. Навального. Головною подією серії викриттів топ-чиновників у корупції, на чому спеціалізувалася його організація, став фільм про будівництво палацу Путіна на березі Чорного моря «Дворец для Путина. История самой большой взятки». Експерти оцінили вартість будівництва у 1,1 млрд євро, площа маєтку склала сумарно територію 39 князівств Монако. Автори фільму продемонстрували візантійську розкіш,

розповіли про темні оборудки й кримінальні схеми для фінансування проєкту [2]. Більше ніж 100 млн переглядів відео на ютубі за перші 10 днів, 62 % – російські користувачі інтернету [3]! Інформаційна бомба не підірвала суспільство. Подивилися і забули, бо в масовій свідомості росіян Путін – цар, великий хан, який має право на палаци, наложниць і життя, що достойне автократа великої країни. Його рейтинг не похитнувся. Лише одне не простять росіяни – лузерства, програшу в політиці, поразки на війні. Так було і раніше, після невдалих війн життя царя або імператора скорочувалося, хіба що пропаганда була у змозі підтримати імідж невдахи й видати поразку за перемогу.

Орда – це одночасно і соціальна, і політична, і військова організація, точніше принципи, на яких вони базуються. Чингісхан це розумів і його держава геніально інтегрувала ординське начало у своїх структурах та інституціях. Орда іншим народам здавалася суцільною дикою масою, яка чорною хмарою насуває на приречені міста. Щодо чорної хмари – це так, бо десятки тисяч коней піднімали куряву «до неба» (кожний воїн у поході мав кілька коней). Але в реальному житті військо було структуроване, мало організацію кращу, ніж феодалські загони, лицарська кіннота тогочасної Європи. Монголи впровадили десятинну систему організації та керування військом, ділилися на десятки, сотні, тисячі й десятки тисяч (тьма). Лінійна внутрішня структура, чітка військова дисципліна, комунікація поміж командирами давали перевагу на полі бою. Вони не завжди мали чисельну перевагу. Але завдяки вмілій тактиці, дисципліні, психологічному тиску, роботі з «п'ятою колоною» в середовищі ворога незмінно перемагали. В результаті монголи створили імперію, яка за площею досі тримає рекорд – 33 млн кв. км [4, р. 499].

Отже, московитам було у кого вчитися. За законами імперії, їх також рекрутували до війська великого хана. Вони вчилися, переймали військові традиції й філософію монголів-переможців, хоча не могли повторити тактику учителів, бо не вели кочовий спосіб життя. Але намагалися компенсувати це кількома прийомами, які допомагають і по сьогодні: 1) масовість, 2) нечутливість щодо військових втрат; 3) терор щодо цивільних; 4) повернення знову й знову, в разі якщо попередні кампанії не

були успішними. А щодо татарської кінноти, то вона незмінно була у складі російських армій й вербувалася серед волзьких й кавказьких народів; у Першу світову війну мала неформальну назву – «дикі дивізії».

Ми пропонуємо російську цивілізацію, яку росіяни також називають «русскою», «православною», «євразійською», називати – «московсько-ординська цивілізація». Це є більш точною і не завуальованою назвою. Москва – це серце цивілізації, місто, де вона зародилася; політичний центр імперії (а ця цивілізація має лише одну можливу форму політичного існування – імперія). Орда – сукупність внутрішніх принципів, на яких вона побудована; також вказівка на генезис, материнську цивілізацію, яка трансливала дух Чингісхана до дочірньої цивілізації. В результаті трансмісії ординських принципів та ідей, схрещення їх з деякими місцевими традиціями саме і народився дух рашизму.

Якщо уважно придивитися до психологічних рис росіян, то в око впадає підвищена **агресивність**, яка проявляється і в міжнародній політиці, і у побутових та сімейних відносинах. Ця риса кореспондується з психологічними настановами степових номад. Останні були воїнами і мисливцями, а ці заняття потребують агресивного ставлення до своїх жертв. Боротьба за виживання сприяла протягом багатьох поколінь відбору найбільш войовничих індивідів. Кочівники не можуть тривалий час перебувати на тому самому місці, їх худоба знищує трав'яний шар, вони приречені мігрувати й конфліктувати з іншими ордами за кращі випаси; ось чому військові сутички – звичайний стан справ у степу. Аграрії по своїй природі інші, вони прив'язані до свого ґрунту, мають уявлення про межу і поважають принцип кордону. Нічого подібного немає у номадів, їх простір існування може безкінечно збільшуватися, аби була трава під копитами коней і плодилася худоба, яку вони випасають. Агресивність, як доводили фрейдисти, є природним інстинктом людини, але проявляється він по-різному – залежно від типу господарювання й способу виживання. Енергія аграрія сублімується через виробничу працю й захист власності, кочівники виплескують внутрішню агресивність безпосередньо у битві чи на полюваннях.

Держава, яку створив Чингісхан, була розвитком феномену «народ-військо», монголи добре розуміли її сутність: об'єднатися усім родам і племенам для вищої могутності й війни. Що може бути більшою метою для номадів, ніж безперервне розширення власного простору існування? Отже, держава – інструмент війни й здійснення глибинних цілей кочового народу. Війна для кочівників мала й економічну мету, бо ніколи номади себе повністю не забезпечували тим, що було потрібно для споживання й ведення військового способу життя, особливо у вік заліза та більш сучасної зброї. А це означало – або грабунок осілих народів, або створення державної системи, яка б існувала за рахунок регулярних податків. Монголи піднялися до рівня імперії, яка заснована на універсальних законах і правилах. Саме збір податків був наріжним каменем їх державної системи, і вони трепетно ставилися до поповнення свого бюджету і не пробачали тих, хто намагався уникнути цього тягаря.

Московія, яка існувала протягом життя 10 поколінь в тілі Орди (якщо прийняти час генерації у 25 років), всмоктувала, наче дитина молоко матері, усі «молекули» імперської традиції. Агресивність перейшла до московитів, по-перше, разом з генами степових номадів, які стали підданими нової держави (монголи тут були абсолютною меншістю, а більшість становили тюркські кочові народи), по-друге, безперервно стимулювалася войовничою політикою й мілітаризацією суспільства. Чингісхан, його сини й онуки, вищі воєначальники мали надмету – оволодіти Євразійським континентом, що в їх уяві – вселена під Вічним Синім Небом (Тенгре), якому вони поклонялися. Вони, безперечно, оперували картами Євразії, які їм могли надати китайці або араби, розуміли масштаби поставленого завдання. Вище керівництво доволі раціонально й грамотно з військової точки зору розробляло стратегію завоювань, планувало чергові наступальні дії; їх загони одночасно оперували на багатьох напрямках і практично завжди досягали успіху. Дійти до «останнього моря» – в цьому вони вбачали стратегічний сенс своїх війн. Але масштаби кампанії змінилися після розпаду імперії на окремі улуси, хоча кожний з них був значною імперією.

Московські правителі знали історію імперії і прагнули досягнути могутності часів її засновника; намагалися об'єднати

ті частини, які відпали, в одну державу. Вони мали успіх, хоча і мусили діяти в інших історичних епохах, новою зброєю й по-іншому організовувати військо. Але мілітаризація країни, підготовка до воєн і ведення агресивної війни були незмінними трендами протягом семи віків. Від монголів вони перейняли не тільки агресивність, але й відчуття безмежності своїх володінь: росіянам стає тісно в будь-яких юридично закріплених кордонах. Ось чому їх правителі завжди знаходять причину, аби їх пересувати і поневолювати народи, яких спіткало лихо бути сусідами Московії. Архетипи війни й вічного походу глибоко занурені у свідомість росіян, тому одним з головних критеріїв оцінки власного правителя є те, наскільки він розширив імперію. Путін прагнув увійти в історію, як той, хто «збирав землі». Операція «Крим наш» шалено збільшила його популярність. Не правильно розглядати агресивність як рису еліти, вона є базовою настановою широких народних мас. В цьому відношенні «низи» і «верхи» становлять монолітну єдність.

Агресивність росіян є також рисою побутовою. Конфліктне існування – стихія росіян, і не тільки чоловіків, в цьому себе гарно проявляють і жінки. Вони доволі часто підбурюють чоловіків до агресивних дій, бійок або власноруч беруться до справи. Цьому сприяє високий рівень алкоголізації країни, спиртне розв'язує язика й руки, знімає запобіжники, полегшує скоєння насильницьких злочинів. За підрахунками «Центра исследования федеральных и региональных рынков алкоголя (ЦИФРРА)» у 2021 році на кожного росіянина припадало 12 літрів чистого алкоголю (у еквіваленті 95-градусного стовпчика), що у 3,5 рази вище за рівень розвинених країн; 76 % дорослого населення вживають алкоголь через день; від зловживанням алкоголем за рік загинуло близько 400 тисяч осіб [5]. Кримінальна статистика в Росії є однією з найвищих у світі. Коефіцієнт злочинності за навмисними вбивствами у 4–5 разів перевищує показники провідних європейських країн; 70,5 % випадків – у стані алкогольного сп'яніння [6]. Агресія зовнішня доволі часто супроводжується аутоагресивною поведінкою, тобто спричинення шкоди власному життю і здоров'ю. За даними ВООЗ, Росія є лідером поміж країн Європи за показником коефіцієнта суїциду [7].

Витоки агресії криються в інстинктах та царині несвідомого, це – емоція, яка може мати різні функції. Якщо йдеться про самозахист, то агресія стає доброякісною, але агресія росіян, як правило, виступає заміником здатності до миролюбних комунікацій. Емоція агресії у головах сучасних насильників раціоналізується як нібито вигідна манера поведінки, яка корисна для досягнення власних цілей. Такі особи не здатні вибудовувати стратегію позитивної колаборації, не вміють комунікувати на взаємовигідній основі, вважають для себе зайвим дотримуватися загальних правил, якщо їх, звичайно, не примушують до цього гострі обставини. В розумінні росіян у діалозі гарно займати панівні позиції, розмовляти з позицій сили, принижувати партнера й диктувати свої умови. Прояви агресії у росіян різноманітні, в останні роки під прапором збереження традиційних цінностей широкого поширення набула гомофобія, сексизм, агресивний націоналізм. Це вважається патріотичним і гарним стилем поведінки.

Чи є агресивна поведінка раціональною стратегією? Росіяни вважають, що так: хай усі нас бояться, бо ми не такі як інші, і тому маємо право атакувати й лякати. Проте часи змінилися. Агресія у цивілізованому світі – це відкидання юридичних норм, девіантна поведінка, у т.ч. і на міжнародній арені. Це злочин агресії, а він, як відомо, тягне за собою покарання.

Тепер про іншу психологічну складову рашизму – **ідею царя й холопства (рабства)**, що існують як дві сторони монети. Ці речі глибоко вкорінені у масовій свідомості, мають тяглість протягом існування московсько-ординської цивілізації. Московити традиційно не хочуть іншого способу правління, ніж автократія, готові підставляти володарю свої плечі, а спити – для батога, бо на то він і цар, аби за власною волею винагороджувати чи карати. «Глибинний народ» з подивом і затаєним жахом дивився на те, що відбувалося в країні за часів Горбачова і Єльцина (розгул демократії) і відразу заспокоївся, як тільки зрозумів, що Путін буде грати роль звичного їм царя. Тепер можна було не напружуватися і спостерігати за тим, що відбувається, сидючи на дивані перед телевізором. Так, Росія не однорідна: 10–15 відсотків думають інакше. Але «глибинний народ» у XXI ст. нічим не відрізняється від ординців, які щиро

вірили, що на чолі орди має стояти хан, автократ. Ідея грізного й могутнього правителя сім віків укорінена у свідомості росіян, вона є базовою інтенцією рашизму. Росіяни під керівництвом досвідчених штатних пропагандистів з емоціями гніву спостерігали по телевізору за подіями українських демократичних революцій, які були спрямовані проти узурпації влади в країні (2004–2005, 2013–2014). Як можна бунтувати проти вищої влади? А пропагандисти буквально купалися в своїх наративах про стабільність в Росії завдяки їх вождю на прикладі хаосу в Україні, де не поважають існуючу владу і мають з того великі неприємності.

«Тиранофілія» – це факт масової свідомості в Росії, її індикатором є повернення народної любові до Сталіна. Ніякі викриття жахів сталінського правління, мільйони безвинно репресованих та загиблих земляків, про які є вичерпна інформація, не змінюють громадської думки. Вона формулюється приблизно так: «поверніть нам Сталіна». Це підтверджують масові опитування, що проводить ВЦИОМ в Росії щодо великих діячів усіх часів; кожного разу, а моніторинг ведеться з 2001 р., на перше місце росіяни ставлять ім'я Сталіна. У 2021 р. було проведене міжнародне дослідження в Росії та Україні, респондентам ставилося однакове запитання: «Чи згодні ви з думкою, що Сталін був великим вождем?». Дані по країнах помітно різняться. В Росії 56 % опитаних в цілому погодилися з твердженням, 14 % – дотримувалися протилежної точки зору (інші не визначилися або їм це байдуже); в Україні, – відповідно, 16 % і 40 % [8]. Любов до тиранів має і зворотний бік – готовність терпіти тиранію, апріорі знаходитися у рабському стані, не бажати собі свободи. Росіян (більшу частину) такий стан в цілому влаштовує.

Логічно вимальовується ще дві складові рашистської свідомості, коріння яких занурені у Монголосферу – **державна велич і велика місія**. Велика імперія, видатні перемоги, наймогутніший правитель у світі (за версією співвітчизників) закономірно породжували відчуття грандіозності, причетності до цієї величі, навіть якщо ти пилинка десь на крайній півночі. Пізніше цьому сприяла кремлівська пропаганда, яка в певних формах і певними засобами проводилася навіть тоді, коли не існувало самого терміна «пропаганда». Московити насичувалися

почуттям грандіозності, це ставало частиною колективної свідомості. І справді – країна росла як на дріжджах, саме в цьому і вбачали піддані предмет й показник величі. Накинути аркан на шию іншим, зробити ворогів рабами; якщо не знищити, то перетравити їх таким чином, аби зробити з полонених русскіх – програма на усі роки існування імперії. І справді, що відчував пересічний москвич за часів Золотої Орди? Він знаходився в імперії, яка розкинулася на 6 млн км, що становить 12 територій сучасної Франції. Кордони ніколи не були окреслені та зафіксовані, постійно велися колоніальні війни, Сарай був уособленням могутності й величі. Саме така модель існування була перейнята та відтворена Москвою після здобуття незалежності.

У монголів не було релігійної або якоїсь іншої суто ідеологічної місії, Чингісхан наказав однаково шанувати усі релігії; супермета монголів – підкорити світ, стати панівним народом на всі часи. В Московії була схожа ціль, але вона корегувалася відповідно до реальних можливостей й поточного історичного періоду. Московська «імперська мрія» включала такі цілі. По-перше, «збиранні русскіх земель», і це автоматично тягло за собою військові конфлікти з Великим Князівством Литовським, Польщею, Україною, і ця історія триває до сьогодні; по-друге, вийти на береги Балтики й встановити контроль над північним регіоном; по-третє, пробитися до «тепліх морів», оволодіти протоками (Босфор і Дарданелли) й панувати у Середземномор'ї; по-четверте, підкорити так чи інакше Європу або поставити її під свій контроль, по-п'яте, розпалити світову революцію (за часів СРСР), створити новий комуністичний світ, центром якої буде Москва; по-шосте, утвердитися на Далекому Сході й потіснити Японію та Китай тощо. Усі цілі – людоджерські, бо потребували нескінчених війн та значних ресурсів, які викачувалися з економіки й не давали розвиватися громадянському суспільству. На реалізацію цих цілей кидалися не тільки ресурси й фінанси, але через жорнова імперських завдань проходили мільйони людей, які виконували волю автократа, воювали, адміністрували, колонізували так звані національні окраїни тощо. Вони підхоплювали імперську агресивну лихоманку, заражалися духом рашизму, який ґрунтувався на пріоритеті державних інтересів, боротьбі за велич і досягнення імперських цілей.

Дух рашизму включає і момент вічної фрустрації, бо означені цілі досягалися не завжди з першої спроби, імперський поступ наштовхувався на спротив народів-сусідів та негативну реакцію розвинених країн. Головним опонентом завжди виступала Європа, саме на її знищенні або послабленні зосереджувалися російські правителі протягом останніх століть. Ця ситуація визначена самою географією. Північна частина Євразії до великої гірської гряди на півдні поділена на дві цивілізації: європейську і московсько-ординську. Остання обрала собі головного ворога на заході. Саме так вважає «глибинний народ» в Росії, хоча європейці іншої думки щодо Росії. Разом з тим, московити у взаєминах з Європою завжди страждали і продовжують потерпати від почуттів відсталості й приниженості. Це дивним чином сполучається з їх пихатістю та зверхністю щодо інших народів. Існує когнітивний дисонанс у ставленні пересічного росіянина до європейців, специфічний ресентимент. Сучасний рашист може бути ультрапатріотом, на словах принижувати європейців, одягати футболку з шовіністичними написами, але якщо у нього є гроші, то він купить німецьке авто, жінка одягнеться з ніг до голови в брендові речі західного походження, разом вони їдуть у тур по Європі, на відпочинок – в Іспанію, а дітей відсилають вчитися у британський університет. Роздвоєність свідомості має давню історію, відносини з Європою становлять для росіян засадничий й мозохістський характер, чого не можна сказати про європейців, які байдужі до Росії, аби та не була для них загрозою.

Питання протистояння Росії з Європою; Росії з США має цікавий психологічний контекст. Росіянам постійно потрібно рефлексувати те, що про них думають, говорять, пишуть на Заході. Для російської самосвідомості й пропаганди – це надзвичайно важливе питання, а для європейців навпаки – Росія не так вже і цікава. Росіяни хочуть, аби їх увесь час помічали, оцінювали, не були до них байдужими. Для того, аби підняти власну самооцінку, вони традиційно використовують окремих представників західного світу, які мусять публічно продемонструвати любов до Росії. Відповідно до сценарію, пропагандисти створюють інформаційну подію, яка засвідчує чергову перемогу Росії з підтекстом – ось чергова зірка зрозуміла, де насправді краще, більше духовності, чи щось у цьому сенсі. Такі трюки робив ще

Й. Сталін, який запрошував в країну (і не шкодував на це коштів) лівих інтелектуалів, як-от французів Анрі Барбюса, Поля Вайана-Кутюр'є, Ромена Роллана, Альбера Матьеза, які робили компліментарні заяви щодо СРСР. Британські ліві інтелектуали з товариства «Фабіан» – Герберт Велз, Бернард Шоу, Сідней та Біатріса Веббі, Гарольд Ласкі – після відвідин СРСР у 1930-х рр. стверджували, що ніякого голоду немає і жителі першої соціалістичної країни живуть щасливим життям [9]. А Путін узяв інший тренд – запрошувати у країну популярних кіноакторів та спортсменів, до цієї когорти потрапили Стівен Сігал, Жерар Депардье, Наталі Орейро (співачка, актриса), Рой Джонс-молодший (боксер) тощо [10]. Вони особисто зустрічаються з Путіним, отримують російські паспорти (це важлива пропагандистська акція), безкоштовні квартири, їм оплачують перебування тощо. С. Сігала, наприклад, активно використовували у пропагандистських цілях під час російсько-української війни; для цього він зробив поїздку у окупований Донецьк в серпні 2022 р. Ж. Депардье після того, як він погодився стати громадянином Росії, подарували дві квартири [11]. Артистам або спортсменам, які вже втратили популярність у себе в країнах, це зігріває душу й кишеню, а для росіян – акт символічної помсти Заходу й підтвердження тези про державну велич. Технологію з відомими західними діячами намагався свого часу використовувати російський імператор Микола I. Він милостиво прийняв французького інтелектуала маркіза де Кюстіна, який мав ціль зібрати матеріал для книги про Росію. Але іноземець виявився невдячним, він написав свою відому книгу [12], де виставив Росію як тоталітарну відсталу країну, в'язницю, ключі від якої тримає в своїх руках імператор. Микола розлютився, і книга назавжди була заборонена до видання або ввозу в країну. Депардье теж повівся не чемно до своєї нової батьківщини, отримав гроші після продажу подарованих квартир і виїхав на захід, а ще і додав про можливу ностальгію за Росією: він завжди може переночувати у старому сараї і відновити спомины про «батьківщину».

Росіяни явно страждають колективним комплексом неповноцінності щодо успішної західної цивілізації. Ця якість не походить від монголів, ті не комплексували і вважали себе природними переможцями. Коли зародився цей комплекс?

На рубежі XV–XVI ст. починається старт конкуренції двох цивілізаційних систем: Європа вступає у період раннього модерну, відбувається реформація, настає епоха великих географічних відкриттів, з'являється книгодрукування і відчувається загальний підйом в економіці й культурному житті на тлі розвитку ринкових відносин й початкового нагромадження капіталу. Європейці стають світовими лідерами, вони залишають позаду більш ранні цивілізаційні центри – арабський Схід, Індію, Китай. Європейські країни починають зовнішню експансію, приєднуючи колонії й створюючи систему міжнародного поділу праці. На Заході усе рухається, змінюється; поступ увесь час пришвидшується. А що робить в цей час Московія? Вона на шляху територіальних придбань, збільшується у своїх розмірах і розвивається екстенсивним шляхом. Держава не дає можливості вільно існувати бізнесу чи фермерству, феодално-кріпосницька система залишається до другої половини XIX ст. Новий клас буржуа (купецтво, підприємці, заводчики) не має жодних політичних прав, повністю залежний від уряду й бюрократії. Росія через безперервні війни та розширення кордонів стає власницею унікальних природних ресурсів, проте не може їх ефективно використовувати. Бюджет країни витрачається на фінансування війська й чиновництва. В результаті виникає фатальний стан приреченої відсталості, який триває досі. Росіяни із заздрістю й ненавистю дивляться на Захід і не можуть зрозуміти, чому вони живуть набагато гірше, ніж європейці. Виникають фантастичні теорії, що в усьому винним є «іго», яке нібито затримало розвиток країни на цілих 300 років; природа російської набожної людини не сприяє бізнесовим справам; кліматичні умови не ті, що потрібні, й інша відверта маячня.

Імперія, що скроєна за лекалами орди, погано пристосована до духу модерну. Рашизм як система поглядів, світогляд та ідеологія в принципі заперечують прогрес. Традиційні цінності, якими пишаються сучасні росіяни, не підтримують соціальні зміни, соціокультурна матриця їх цивілізації залишається незмінною. Росія запізнюється з розвитком і вимушена кожного разу копіювати західні країни. Петро I так і розумів завдання: узяти технічні зразки й інститути в Голландії, Шве-

ції, у німецьких князівствах й перенести їх на російський ґрунт. Виходило не дуже вдало, бо цивілізаційні основи суспільства ревізії не підлягали.

От і народився в результаті хронічної відсталості і невдалого копіювання феномен психологічної неповноцінності росіян стосовно Заходу. Цьому також сприяли обмежені контакти, як наслідок – росіяни не мали точного уявлення про європейців. Кремлівські автократи проводили політику «зачинені двері», виїхати з країни, як і вїхати в межі держави було складно, вимагало бюрократичних процедур, дуже часто монарх особисто вирішував ці питання. І тут йдеться про дворянство й купецтво, бо основна маса селян навіть мріяти не могла про мобільність. Через закритість Московії і Росії іноземець ставав об'єктом підвищеної уваги і чимось як предмет на виставці, який хочуть оглянути усі присутні. Пересічний європеєць, що якимсь дивом потрапив у країну, міг сприйматися як інопланетянин.

«Вестернофобія» росіян була викликана їх нерівноправним становищем у відносинах з Європою, яке вони гостро переживали. Проте вони самі заганяли себе у цей глухий кут, бо не мали можливостей конкурувати на рівних і були вимушені, образно кажучи, заглядати до рота європейців. Фрустрація з цього приводу ніколи не покидала росіян і вона, на думку О. Герцена, породила «слов'янізм» або «русизм». Про це він пише в есе «Про західників та слов'янофілів», що вміщено у збірку «Былое и думы» (мов. оригіналу): *«Славянизм, или русизм, не как теория, не как учение, а как оскорблённое народное чувство, как тёмное воспоминание и верный инстинкт. Как противодействие исключительно иностранному влиянию существовал со времени обриту первой бороды Петром I»* [13].

Ми не вважаємо, що ображені почуття російського народу (в чому він сам і винний) були витоком рашизму, але вони його увесь час підживлювали. Сучасна російська пропаганда намагається виправити застаріле відчуття приниженості й відсталості. Вона рекламує сумнівні національні досягнення, особливо в галузі спорту, а світові чемпіонати, олімпійські ігри подаються у ЗМІ як військові битви, де мужні спортсмени борються з несправедливими судьями-русофобами й доводять велич країни. Брак реальних досягнень компенсується брехливою критикою

так званого колективного заходу, використовуються відверті фейки або реальні проблеми роздуваються до небес. У пересічного росіянина, який ніколи у житті не бував за кордоном, складається враження, що скрізь людям живеться дуже погано, а Росія – краща країна у світі.

Комплекс неповноцінності мав і більш глибоке коріння, ніж порівняння себе з більш успішними європейцями. Російське суспільство – рабська система, більшість населення перші 500 років власної історії перебували у стані кріпаків, вони мали власника, який міг вільно продавати і купувати людей як худобу. Кріпаків програвали у карти, розлучали дітей і батьків, широко практикувалися тілесні покарання. Загальна ціна людини завжди була невеликою, це – витратний матеріал для приватного бізнесу і держави. Ось чому російські генерали винайшли, з їх точки зору, ефективний тактичний прийом – завалити противника трупами власних солдатів. Так воював Г. Жуков у Другій світовій війні, тому на одного загиблого вояка Вермахту припадало не менше 7-ми червоноармійців. Маршал посилав піхоту попереду танків, аби берегти техніку на мінних полях, а його відомий вислів був: «баби ще народять». Такий підхід не був предметом критики: в Росії Жукова вважають ледве не святим, бо «маршал перемоги». Ось що є вічним і головним – перемога й державна велич. Ціна нікого не хвилює. Батько, за часів московського царства, мав право продати власну дитину (потім викупити і продати знову). Поліція в усі періоди користувалася правом контролювати й карати громадян поза судовими установами, якщо питання торкалося «простих людей». Вже не кажучи про суцільну неписьменність народних мас. Чи мали ці люди уявлення про особисту гідність чи громадянські права? Звичайно, що ні. Звідси й загальна психологічна неповноцінність, яка компенсувалася у різні способи: через побутові акти агресії, сімейну тиранію чоловіків щодо жінок та дітей, епічне пияцтво, готовність пропити у буквальному сенсі останню сорочку або вчинити якийсь карколомний демонстративний акт. Чи не звідси народилася легенда про «загадкову російську душу»?

Відчуття скривдженості й приниженості наштовхує росіян на думку про загальну поширеність цих станів, вони нена-

видять тих, хто має гідність і не хоче поділяти з ними спільну долю. Саме це є глибинною причиною конфлікту з українцями, які виборюють власне право на свободу й гідність, завжди боролися за свободу проти диктатур й не хочуть жити в спільній державі з росіянами. Путін назвав Україну – «антиросією» й запевнив, що не буде з цим миритися [14]. Росіяни не можуть прийняти думку, що українці так і залишилися іншими, незважаючи на тривале перебування їх територій в межах російської імперії. В чому принципова різниця? Московсько-ординська цивілізація – це ієрархія, де лише одна людина має повну свободу, а на нижчих щаблях – суцільний морок з правами людини. Багато з числа росіян щиро вважають: це їх історична перевага, а ідея свободи – зло, яке прийшло із Заходу. Ненависть до українців і України – в генах росіян, бо зміна цього почуття буде означати гибель їх цивілізаційних засад. Якщо вони зміняться зсередини, цивілізація буде зруйнована, а країна – перерформатована на інших засадах. Українці відкидають рабські ідеї і наративи, і в цьому, з позицій рашизму, основна їх провина; тому вони «антиросія».

У свідомості росіян глибоко вкоріненою є метафора, що вони нібито живуть у фортеці в стані облоги, бо усі довкола проти них. У ХІХ ст. на цю обставину звернув увагу філософ Володимир Соловйов. Він дорікав інтелігенції, яка не хоче розуміти реальний стан речей, а вигадує неіснуючі небезпеки. Таким росіянам здається, що усі довкола об'єдналися проти них у змові і не хочуть віддавати належне величчю Росії [15]. В останні роки в Росії активно мусується теза про русофобію, яка незрозуміло чому переслідує їх країну і народ. Пояснення русофобії має пропагандистський характер в контексті ідеології рашизму: «ми є великою країною, і це іншим не подобається», «ми не стоїмо на колінах перед США, бо маємо власну гідність» або ще гірше того – «усі хочуть нас захопити, бо заздрають природним багатствами». І ніколи в голови росіян не приходить більш просте й логічне пояснення, що є в російській приказці: «як аукнеться, так і відгукнеться»; не варто погрожувати іншим, порушувати норми міжнародного права і людські правила дружніх відносин; живи мирно, будь толерантним, і до тебе будуть ставитися доброзичливо.

Торкнемося ще двох прикметних особливостей російського менталітету: схильність до брехні і вкорінена жорстокість. **Схильність до брехні** – цивілізаційна риса, вона є особливістю комунікацій в Росії. Це помічали й ті, хто належав до російських націоналістів. Наприклад, відомий слов'янофіл Іван Кирєєвський писав (мовою оригіналу): «А, к несчастью, Русскому человеку легко солгать. Он почитает ложь грехом общепринятым, неизбежным, почти не стыдным, каким-то внешним грехом, происходящим из необходимости внешних отношений, на которые он смотрит, как на какую-то неразумную силу. Потому, он не задумавшись готов отдать жизнь за свое убеждение, претерпеть все лишения для того, чтобы не запятнать своей совести, и в то же время лжет за копейку барыша, лжет за стакан вина, лжет из боязни, лжет из выгоды, лжет без выгоды. Так удивительно сложились его понятия в последнее полуторастолетие. Он совершенно не дорожит своим внешним словом. Его слово – это не он, это его вещь, которою он владеет на праве Римской собственности, то есть, может ее употреблять и истреблять, не отвечая ни перед кем. Он не дорожит даже своею присягою» [16]. Багато російських народних прислів'їв славлять або виправдовують брехню: «Правдой не будешь сыт», «Что в том, что ложь, зато сытно живешь», «Правдивый, как дурак, тоже вреден».

Що таке брехня у російському варіанті? Це – постійне тестування комунікатором свого партнера по діалогу, він нібито перевіряє об'єкт на адекватність російській системі комунікацій. Якщо повірить у брехню – слабка й нерозумна людина, не повірить – треба ставитися до неї більш серйозно, шукати інші методи надурити. В Росії людина, яка обманом досягла бажаного, вважається героєм і хитрим переможцем. Брехня, дійсно, властива людям; є теорії, що пояснюють її сутність, функції й різновиди [17]. Але в основу розвитку європейської цивілізації було закладено інший принцип: морально й вигідно не брехати, правда краще за брехню. На цьому постулаті тримаються бізнесові стосунки. Капіталізм довів ефективність транспарентних відносин й довіри як символічного капіталу, який можна трансформувати в решті-решт у фінанси. Наприклад, договір на словах у протестантському середовищі дорівнював письмовій угоді та, як правило, виконувався беззаперечно. На цьому

економили час і гроші, бо можна було укласти надійну угоду на словах. В Росії усе по-іншому, вірити росіянам на слово не можна ніколи і за жодних обставин, зокрема в перспективі довготривалих відносин і проєктів. Новий суб'єкт відносин може не рахуватися з укладеними договорами, де стоїть підпис попередника. Така доля спіткала українців, які буквально за добрі слова стосовно поваги суверенітету, непорушності кордонів, вічну дружбу тощо віддали росіянам ядерну зброю. Будапештський меморандум 1994 р. виявився папірцем. Путін каже, що він нічого такого не підписував, і виконувати покладені на країну обов'язки щодо гарантування безпеки України не збирається. І тут українцям нагадали крилатий вислів німецького канцлера Отто фон Бісмарка (1815–1895): «Угоди з Росією не варті й паперу, на якому написані».

Історія війн України з Росією дає вражаючі факти брехні, яка мала зловісні наслідки. В серпні 2014 р. українські батальйони, що визволяли Донецьку область, потрапили в оточення, яке створили регулярні російські війська, що приховано (без знаків розрізнення) перейшли державний кордон і почали грати на боці сепаратистів. Ситуація склалася критичною, польові командири почали домовлятися з російськими офіцерами про вихід через так званий «зелений коридор». Путін зі свого боку публічно обіцяв цьому посприяти, імітуючи незалежність сепаратистського угруповання, на яке він нібито має суто моральний вплив. Було призначено маршрут і час виходу колони українців з оточення. Росіяни нібито дали гарантії під «чесне офіцерське слово», але заздалегідь підтягнули вогневі засоби і холоднокрівно з усіх боків розстріляли колону на марші; сумарні втрати особового складу перевищили 1000 бійців. Іловайська трагедія має пряме відношення до питання, яке ми розглядаємо. Без сумніву, сам Путін і дав наказ на розстріл, це той випадок, коли брехня є інструментом досягнення цілі. З українського боку була допущена методологічна помилка, бо росіянам ніколи і ні за яких обставин вірити не можна. Мораль, честь офіцера не є категоріями російської свідомості. Таке розуміння противника має увійти в практику комунікацій з Росією як аксіома, її треба пояснювати курсантам у військових інститутах з першого дня навчання.

В. Путін бреше постійно, кожна його промова – це ІПСО (інформаційно-психологічна спецоперація), а брехня є невід’ємною частиною таких операцій.

Можна припустити, що постійна брехня, якою користується Путін у своїх заявах та письмових опусах, є наслідком (або частиною) розладу особистості. Ознаки параноїдальної свідомості, психопатії кластеру «А», у Путіна доволі виражені. Спеціаліст з проблеми розладів особистості Роберт Хаєр (Robert D. Hare) вважає, що брехня, підступність, маніпуляція є природними талантами психопатів. Вони залишаються байдужими до перспективи, що брехню буде розкрито, а їх спіймають на гарячому. Американський вчений пише: *«У багатьох спостерігачів виникає відчуття, що психопати не завжди усвідомлюють своєї брехні. Слова нібито починають власне життя – життя вільне від пут знання, що пов’язане з компетентністю слухача. Байдужість психопата щодо перспективи бути пійманим на брехні вражає: вона примушує замислитися, а чи у здоровому вони глузді. І все ж таки доволі часто слухач приймає брехню за правду»* [18, с. 68]. Ми дотримаємося точки зору, що у Путіна хвора психіка, але справа не в ньому, а у реакції оточення й народних мас – вони підтримують брехливий дискурс вождя як ознаку його неперевершеної хитрості й переможної стратегії. Це, на наш погляд, кореспондується з соціально-психологічними основами московсько-ординської цивілізації.

До змісту заяв Путіна можна застосовувати принцип інверсії, тобто перевертати сенс у протилежний бік. Якщо він у ніч проти 24 лютого 2022 р. стверджував, що розпочав спеціальну військову операцію не для того, аби окупувати й анексувати українські території, то треба розуміти, що саме це він і має на увазі, і попереду – захоплення й анексії. Якщо сказав, що цивільні страждати не будуть, – значить готовий вщент руйнувати міста й села за тактикою урбоциду, як при штурмах Алепо або Грозного. Так і сталося. А раніше Путін переконував журналістів, що «наших військ на території України немає» (2014 рік). Можливо він сам починає вірити в російську пропаганду і власну брехню? Щоправда, через рік він таки зізнався, що успіх операції із захоплення Криму був забезпечений збройними силами РФ. Чи розуміють росіяни, що він бреше? Так, вони не

настільки дурні, аби цього не розуміти. В Європі така відверта брехня лідера країни викликала б цунамі критики й він утратив би посаду, але не в Росії. Кожний росіянин на місці Путіна робив би приблизно теж саме: якщо брехня веде до перемоги, то це правильно. Наш лідер, вважають пересічні росіяни, справжній герой, бо може обвести довкола пальця будь-кого. Саме це ми бачимо в усіх російських народних казках, де герой перемагає ворогів, застосувавши хитрість й обман. Брехню публічних персон й реакцію соціуму на неправду можна розглядати як один з цивілізаційних критеріїв, тут ми бачимо принципову відмінність московсько-ординської цивілізації від європейської культурної традиції. Ми не знаємо точного походження цієї ментальної традиції, але тут, імовірно, вбачається азійський слід. На сході брехня і обман здебільшого не вважаються злочином, а використовуються як стратегія досягнення успіху.

Жорстокість, по-перше, частково походить від номад, а вони, дійсно, не знали, що таке милосердя; по-друге, становить похідний продукт нескінченної низки війн, які дегуманізують суспільство, привчають людей до насильства, смертей, каліцтва тощо. Максим Горький, якого в СРСР вважали пролетарським письменником, а сам він намагався виступати в літературі з позицій гуманізму, під враженнями нечуваного озвіріння народних мас за часів громадянської війни (1917–1920) написав есе «О русском крестьянстве» (1922), яке ніколи не публікували на його батьківщині. Він намагався зрозуміти витoki жорстокості росіян і дійшов висновку, що в русській жорстокості немає еволюції, її форми залишаються незмінними. Він пише (мов. оригіналу): *«Я думаю, что русскому народу исключительно ... свойственно чувство особой жестокости, хладнокровной и как бы испытывающей пределы человеческого терпения к боли... В русской жестокости чувствуется дьявольская изощренность, в ней есть нечто тонкое, изысканное»* [19 с. 17]. Ця публіцистична праця пізніше в еміграції видавалася під назвою «Русская жестокость», краще її не читати на ніч, аби не втратити сон.

Жорстокість в Росії не пом'якшується офіційною релігією, яка формально становить гілку християнства, а насправді є ближчою до войовничої версії ісламу. Під час війни проти

України патріарх РПЦ Кирило висловився зовсім у дусі ісламу: кожний, хто загинув на українській війні, потрапить у рай [20]. Навіщо спокутувати або не коїти гріхи, якщо ієрарх дав грандіозну обіцянку? Цікаво, чи узгодив він попередньо свою тезу зі Святим Петром, який, як усім відомо, тримає ключі від раю і зважає гріхи й праведні вчинки кожної душі?

Саме в Україні темні сторони російської душі проявилися з повною силою. Жорстокість, що помічена у побутових стосунках, перетворилася на жахіття окупованих українських громад. Українців катували, ґвалтували, розстрілювали переважно як вияв внутрішньої агресії російських солдат, а не через інструментальну необхідність. Жорстокість росіян проявлялася в усіх без виключення війнах, які вони вели протягом історії. Під час війни падають соціальні й індивідуальні запобіжники, приховані інстинкти й емоції вириваються назовні. Можливо, у Середні віки жорстокість була загальним правилом, хоча і тоді розповіді про вчинки монголів, а потім московитів – вражали. Але в Новий час невпинно відбувалася гуманізація людських стосунків, і те, що робили російські солдати при штурмі Варшави (1794 р.), – викликало шок в Західній Європі, епізод увійшов в історію як різанина у Празі (передмістя Варшави). Спостерігачі це порівнюють з тим, що робили росіяни у Бучі Київської області. Більше двох сотень років минуло, а мораль і звички не покращилися? Суворов, який керував російськими каральними військами в Польщі, є одним з кумирів Путіна [21]. Коло замикається, «вічний рашизм» домінує.

Ми знайшли аргументи, які нам здаються переконливими, для доказу походження московсько-ординської цивілізації від Монголосфери. Рашизм як набір ментальних рис, фактів масової свідомості був у цілому успадкований від старої цивілізаційної системи; до «стартового пакету» рашизму ми відносимо – агресивність як системотворчу настанову індивідуальної й колективної свідомості; ідею авторитаризму; ейфорію державної величі; впевненість, що Росія має власну місію у світі. Водночас відбувся мікс з ментальністю місцевих етносів, результатом чого стають такі «культурні» риси, як брехливість у веденні справ й дефіцит довірчих відносин; замкненість та страх чужинців (передусім це поширюється на латинян, католиків, українців,

європейців в цілому); жорстокість як прояв темного боку свідомості ординців і сучасних росіян; комплекс неповноцінності щодо європейців, який компенсується агресивною або брутальною поведінкою. Рашизм тривалий час існував як ментальна складова московитів, у подальшому він набув концептуалізації, знайшов своїх теоретиків, що намагаються й досі раціоналізувати те, що дуже міцно занурено у світ емоцій, інстинктів, соціальних стереотипів. Рашизм є ефективною основою військового типу суспільства, але буксує в контексті модернізації, він заважає мирному й продуктивному розвитку Росії.

Література:

1. Паламар Михайлівського монастиря розповів, як бив у набат два роки тому. *TCH*. 10.12.2015. URL: <https://kyiv.tsn.ua/kyiv/palamar-mihaylivskogo-monastirya-rozpoviv-yak-biv-u-nabat-dva-roki-to-mu-551489.html>
2. The Inside Story of How Alexey Navalny Uncovered Putin's \$1.3 Billion Palace / by Madeline Roache. *TIME*. 29.01.2021/ URL: <https://time.com/5934092/navalny-putin-palace-investigation/>
3. BBC News Russian. 29.01.2021 URL: <https://www.facebook.com/bbcnewsrussian/photos/a.410032698324/10157999440988325>
4. Taagepera R. Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia. *International Studies Quarterly*. 1997. Vol. 41.
5. Потребление водки в России снова выросло. *MKRU*. 02.02.2022. URL: <https://www.mk.ru/economics/2022/02/02/potreblenie-vodki-v-rossii-snova-vyroslo.html>
6. Преступность в России. *Википедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Преступность_в_России
7. Самоубийства и их профилактика в Российской Федерации, 2021 год: основные факты. *Демоскоп Weekly*. № 911-912. Сентябрь 2021. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2021/0911/suicide.php>
8. Отношение к Сталину: Россия и Украина. *Левада-Центр*. 23.06.21. URL: <https://www.levada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/>
9. Правда Гарета Джонса проти цинічної брехні лівих інтелектуалів. *Християнський суспільний простір*. 01.12.21. URL: <https://crs-center.org/правда-гарета-джонса-проти-цинічної-б/>
10. Новые русские: как знаменитости получали российское гражданство. *РБК*. 25.10. 2021. URL: <https://www.rbc.ru/photoreport/25/10/2021/59959dec9a79475eb70dde40>

11. Жерару Депардьє в Росії подарили нерухомості на 20 млн рублів. *ЭЛИТНОЕ.РУ*. 29.04.2013. URL: <https://elitnoe.ru/magazines/15-zheraru-depardie-v-rossii-podarili-nedvizhimosti-na-20-mln-rublej>
12. Кюстин А. де. Россия в 1839 году : в 2 т. / пер. с фр. под ред. В. Мильчиной ; коммент. В. Мильчиной и А. Осповата. Т. I / пер. В. Мильчиной и И. Стаф. Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 1996. 528 с.
13. Герцен А.И. Былое и думы. *Герцен А.И. Философское наследие. Сочинения*: в 2 т. Т.1. М., 1986. URL: <http://his95.narod.ru/doc00/herzin.htm>
14. Путін під час відкритого уроку в Калінінграді вигадав нову «мету» війни в Україні. РБК-News. 01.09.2022. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/putin-vremya-otkrytogo-uroka-kaliningrade-1662040867.html>
15. Соловйов В. Мнимые и действительные меры к подъему народного благосостояния. URL: http://az.lib.ru/s/solowxew_wladimir_sergeewich/text_1892_mnimye_mery.shtml
16. Киреевский И. В. Отрывки. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ivan_Kireevskij/otryvki/
17. Харрис, С. Ложь: Почему говорит правду всегда лучше : пер. с англ. М. : Альпина Паблишер, 2015. 143 с. Harris S. Lying. L.: Four Elephants Press, 2013. 109 p.
18. Хаэр Роберт Д. Пугающий мир психопатов / пер. с англ. – Москва : ООО «ИД Вильямс», 2007. 288 с.
19. Горький М. О русском крестьянстве. Берлин, 1922. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/gorky_o_russkom_krestyanstve_1922_text.pdf
20. «Эта жертва смыкает все грехи»: патриарх Кирилл заявил, что мобилизованные, погибшие в Украине, попадут в рай. *ТСН*. 25.09.22. URL: <https://tsn.ua/ru/svit/eta-zhertva-smyvaet-vse-grehi-patriarh-kirill-zayavil-chto-mobilizovannye-pogibshie-v-ukraine-popadut-v-ray-2165866.html>
21. За що Путін любить Суворова. *АРМІЯІNFORM*. 26.07.22. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/07/26/za-shho-putin-lyubyt-suvorova/>

РОЗДІЛ 3

ЛАКУНИ РАШИЗМУ

Гласність епохи Горбачова зняла суворі цензурні обмеження на ідеологічні прояви поза межами офіційної комуністичної доктрини. Цього було достатньо, або рашизм почав підніматися з суспільного андеграунду як справжній букет різноманітних ідей, програм, філософських і релігійних напрямів, пропагандистських та освітніх практик тощо. Рашизм, як ми з'ясували, є органічною складовою московсько-ординської цивілізації, яка не зникла, і її соціокультурне ядро продовжує існувати. Тривалий час – і за російських імператорів, і в радянський період – агресивні прояви рашизму штучно стримувалися. Нарешті перепони впали, і світу було явлено духовні й фізичні зразки квазірелігії росіян. Ідеями рашизму просякнуті різноманітні сфери сучасного російського життя, хоча цілісної канонічної ідеології ще не існує. Це спонукає розглянути окремі суспільні ділянки або «лакуни», де ідеї рашизму набирають силу в сучасній Росії.

3.1. ПІДНЕСЕННЯ ІДЕОЛОГІЇ РАШИЗМУ В МЕЖАХ ПРАВО-РАДИКАЛЬНИХ РУХІВ

Першими вічними постулати рашизму підхопили і вивели у широкий суспільний дискурс праві радикали, націоналісти, неонацисти й неонацисти. На перших етапах свого існування вони переважно запозичували чужі зовнішні форми, атрибутику, гасла, але поволі рашизм заміщує собою чужорідні елементи та набуває власної національної стилістики. Вічний фашизм і вічний рашизм, як виявилось, мають багато спільного. В Росії

принципи тоталітарного суспільства були окреслені в рамках традиційного суспільства й проіснували як базові соціально-психологічні настанови до епохи модерну, де і зустрілися з новітніми західними радикальними ідеями.

Фашизм і нацизм народжені не в Росії, але виявилися доволі близькими менталітету росіян в частині авторитаризму, ксенофобії, імперської величч, масового насильства. Російський фашизм має свою давню історію. Більше мільйона росіян стали в ряди колабораціоністів під час Другої світової війни; ідеологія нацистів була вельми популярною в російських підрозділах, які вели бойові дії на стороні Гітлера. Наскільки це було органічно для менталітету росіян, показує приклад «Локотського самоврядування» (центр – робітниче селище Локоть) – частини території Курської, Брянської, Орловської областей, розміром з Бельгію, де успішно адміністрували російські колабораціоністи на чолі з Костянтином Воскобойниковим і Броніславом Камінським. Вони мали власну армію (до 20000 багнетів), яка воювала з радянськими партизанами. Населення в цілому позитивно ставилося до діяльності нацистських колабораціоністів [1].

За межами СРСР у середовищі російських емігрантів у 1920–1940-х рр. існували окремі фашистські організації, найвідоміша – Всеросійська фашистська партія (ВФП), вождем якої (генеральний секретар ВФП) був Костянтин Родзаєвський (1907–1946). Він автор відомої у фашистських колах книги «Современная иудаизация мира, или Еврейский вопрос в XX столетии» (Харбін, 1943 р.), яка видана в Росії 2001 р. у збірці під назвою «Заповіт російського фашиста» [2]. У Маньчжурії ВФП мала популярність в емігрантських колах. За оцінками Родзаєвського, кількість прихильників фашизму у Маньчжурії 1935 р. склала 20000 осіб. Також відділення партії існували у 26-ти країнах світу, загальна кількість членів партії на піку діяльності нараховувала 30000, видавалися журнали, газети, створювалися молодіжні й жіночі структури. Російські фашисти обрали собі чорну воєнізовану форму з чорними ремнями.

Фінал життя Родзаєвського був доволі показовий: після розгрому Німеччини він вирішив спокутувати гріхи перед СРСР, почав переговори з представниками НКВС, написав статтю «Неделя, перековавшая душу», аби публічно зректися своїх

поглядів і запевнити владу СРСР у лояльності. Лідер ВФП побачив у діях радянської влади відродження духу рашизму: визнав Сталіна як продовжувача монархічної традиції, порівняв його з Іваном Калитою, побачив у перемозі СРСР відродження могутності Росії та її військових традицій, зокрема, його вразило фактичне повернення старої військової форми [3]. Родзаєвському було обіцяно в разі повернення до СРСР роль пропагандиста і він звернувся до радянської амбасади у Пекіні; вже звідти під легендою радянського офіцера його доправили до СРСР, де він був вже на кордоні заарештований, а потім розстріляний в Москві на Луб'янці за вироком суду.

В Москві часів горбачовської перебудови ідеї фашизму підхопив Національно-патріотичний фронт «Пам'ять». Він виріс з маловідомої культурологічної організації «Пам'ять», яка на початку існування мала опікуватися збереженням історичних пам'яток в Росії. Проте з 1986 р. діяльність групи «Пам'ять» ідеологічно змінюється, і вона стає більш чисельною. Нова ідея полягала в тому, аби утворити націоналістичну платформу з ухилом до фашистських ідей; центральною темою обрали єврейську загрозу. Учасники вірили в існування світової єврейської змови проти Росії, прославляли Сталіна і сподівалися на швидке відновлення монархії. 1987 р. провели низку публічних акцій, у т.ч. на Манежній площі в Москві, потрапили на шпальти газет і у телевізійні передачі. Вождем став Дмитро Васильєв. Він одягався у чорну форму, що нагадувала однострої СС, але заперечував нацистське походження власної стилістики; відкрито позиціонував себе фашистом, але заперечував прихильність до нацизму. Антисемітизм він також заперечував, вважав головним ворогом – сіонізм. На публіці він намагався грати роль фашистського вождя, відповідним чином себе поводити, говорив гаслами, аби створити довкола себе відповідну ауру, що не дуже спрацювало з кількох причин. В кінці 1980-х час ультраправих ще не настав, тоді були популярні демократичні рухи і наративи. Постать Васильєва виглядала доволі карикатурною, він був маловідомим актором МХАТу і свою роль вождя саме грав, мабуть, так, як вчителя наставляли поводитися на сцені перед публікою, хоч і не мав для цього певних задатків – харизми, відповідної зовнішності, демонічного вигляду. Є вер-

сія, що за появою НПФ «Пам'ять» стояв КДБ СРСР, аби дискредитувати гласність і демократію. Можливо, постать актора, якому було б краще грати у комедіях, влаштувала тих, хто інспірував рух. «Пам'ять» доволі швидко втратила популярність, розкололася на кілька фракцій, а її вождь зійшов з екранів телевізорів. Проте поглядів не змінював. 2001 р., за два роки до смерті, він звернувся до В. Путіна з вимогою побудувати у Москві меморіал «єврейсько-більшовицькому геноциду» [4].

На платформі «Пам'яті» вперше відкрито почали обговорюватися рашистські ідеї, які поєднувалися з фашистською і нацистською стилістикою: ідея відмови від демократії й повернення до звичної для росіян монархічної форми правління; ідея приниженості росіян в межах СРСР і потреба відродити велику Росію; особлива духовна місія Росії; наявність ворога (світовий сіонізм), з яким треба вести боротьбу, тощо. Через лави і діяльність «Пам'яті» пройшло чимало осіб, які підхопили прапор російського фашизму і нацизму у 1990-ті та наступні роки. Чільне місце в цій шерензі посідає Олександр Баркашов, який був активістом «Пам'яті» до 1990 року, а потім заснував рух «Русская національна єдність» (РНЕ), мілітаризовану неформальну націоналістичну організацію (отримати загально-російську державну реєстрацію баркашовцям не вдалося).

Баркашов та його угруповання – не театральна вистава для телебачення, тут ми бачимо усі ознаки екстремістської праворадикальної організації, яка націлена на владу в країні: 1) спроба розробити власну ідеологію, 2) створити масову дисципліновану організацію, яка підкоряється волі вождя, 4) бажання мати силовий блок і проводити військовий вишкіл своїх членів, 5) участь у збройних конфліктах, 6) активні контакти з владою, спецслужбами, бажання мати своє місце у великій політиці. Баркашов зробив піар організації, узявши участь в подіях 1993 р. в Москві, загін РНЕ був поміж учасників оборони Білого Будинку, і про цей епізод багато розповідали ЗМІ. Баркашовці не приховували своєї присутності, періодично з'являлися біля входу й на камери телеоператорів робили шиккування, зігували, демонстрували згуртованість й дисциплінованість.

В кінці 1990-х рр., коли в Росії назрівала суспільно-політична криза, наступив зірковий час організації, вона виросла

чисельно і члени угруповання, за їх відчуттям, готувалися до важливої місії – чи то революція, чи то державний переворот. Баркашовці мали близька 1000 відділень у 64 регіонах Росії, мільйонними тиражами видавали пропагандистські листівки й газети. Їх гасло формулювалося таким чином: «Росії – рускій порядок». Вони уловлювали суспільний запит на наведення в країні порядку, саме такого бажали пересічні громадяни в умовах дефолту, кримінального вибуху і свавілля чиновників. Але потім популярність РНЄ впала, як і інших неофашистських і неонацистських організацій, оскільки ідеї рашизму підхопили публічні політики й центральна влада, яку очолив Путін. Свою роль відіграла і внутрішня корупція, організація почала заробляти чималі гроші на охоронних послугах, виконуючи замовні силові акції, влаштовуючи провокації під час виборів тощо. А там, де з'являються гроші та їх несправедливий розподіл, зникає відчуття братерства рядових членів. Проте після розколів Баркашов продовжив утримувати певну частину організації, проводив військово-спортивні вишколи, зокрема, готував частину «повстанців Донбасу», а потім члени організації брали активну участь у подіях 2014 року на Сході України. Баркашов багато уваги приділяв ідеології і стверджує, що готує нову еліту для Росії.

Свої ідеї О. Баркашов виклав у низці статей, які публікував в газеті «Русский порядок», а потім видав окремою збіркою під назвою «Азбука русского националиста» [5]. Баркашовці хоча і мали зовнішні атрибути фашистської організації – чорна форма, виразна емблема (свастика, що сполучена з Віфлеємською зіркою), крокування колонами з прапорами Російської імперії – намагалися не переймати на себе клеймо фашистів, а тим більше нацистів. Як справжні імперці, вони думали про майбутнє великої Росії, яка вбирає в себе різні племена, яких має вести за собою рускій народ. Демократію, західний лібералізм і європейські цінності вони відкидали з порогу; державну владу бачать як «національну диктатуру», очевидно, сам Баркашов не відмовився би узяти на себе у важкий для країни момент ношу диктатора. Баркашов формулює сутність свого руху як православний рускій націоналізм або особлива місія руського народу перед Богом. Сучасну Росію учасники руху вбачають як тимчасово окуповану землю – спочатку комуністами, а згодом лібералами.

Для праворадикальних ідеологій характерним є міфологічний дискурс, який більш-менш співпадає в основних тезах. Національний міф полягає в існуванні справжньої автентичної світлої Русі у допетровські часи. Петро I, за висновками руських націоналістів, зіпсував ідилію – відчинив двері іноземцям, почав споювати народ горілкою, примусив палити тютюн і забути старі добрі традиції. Звідси і завдання на майбутнє – врятувати Росію, зробити її знову великою і щасливою, нанести поразку силам зла (іноземці, європейці, євреї з чужими порядками і цінностями). Але місія вбачається більш широкою – разом з Росією врятувати і весь світ від бездуховності, автоматизму, атеїзму. Отже, ми не бачимо в таких ідеологіях щось таке, яке б виходило за межі концепції «Третього Риму»; в різний спосіб обговорюються ті самі думки, що і сотні років поспіль. Хіба що тепер можна вільно їх висловлювати.

Поруч з партійними організаціями, які націлені на владу, в лакуні радикального націоналізму представлені вуличні неформальні молодіжні субкультури агресивного характеру. Це – рух скінхедів, футбольні фанати, молодіжна кримінальна субкультура А.У.Е. та інші, які дають простір для ендогенної агресії та вияву іманентної жорстокості. Ми вважаємо, що ідеологічні причини вуличного насильства не є першопричиною, вони лише виражають те, що століттями існувало в російській колективній свідомості. Епоха свободи, яка впала на голови росіян, лише відчинила шлюзи для трансгресії. Є також фактор молодіжної моди і приклад подібних рухів у деяких західних країнах, зокрема в Британії. Але на просторах колишнього СРСР лише в Росії рух скінхедів завоював широку популярність і перетворився на значне суспільне явище. І це не випадковість, як і не випадково те, що з трьох основних гілок міжнародного руху – наци-скінів, «ред-скінз» і «тредів» – в Росії отримала поширення перша категорія. Скінхеди Росії – окреме соціальне явище, і воно отримало увагу з боку академічної спільноти [6].

Отже, це коричневі, нацистські угруповання молоді, які проголосили себе чистильниками міських вулиць. Вони мають специфічну зовнішність бритоголових, одяг і взуття, які найкраще підходять для сутичок і рукопашного бою. Збираються зграями і нападають на тих, хто не має слов'янської зовнішності. Їх жерт-

ви – вихідці, трудові мігранти, з Середньої Азії, кавказці, роми, африканські й азійські студенти тощо. Були випадки нападів на молодих людей, що відносили себе до інших субкультур, анархістів, «зелених». Як зброю використовують металеві прути, але були факти застосування вогнепалів. На початку 1990-х рр. «скіни» нападали на окремих представників з категорії «небілих людей», а пізніше почастишали випадки організованих погромів: напади на гуртожитки, де проживали іноземці; погроми ринків, де торгували «чорні» і «вузькоокі»; рейди по вагонах метропозидів (операція «білий вагон» – побиття усіх підряд неслов'янської зовнішності); вуличні погроми, де розташовані торгові палатки «чужинців». В таких набігах фіксувалася участь до трьох сотень «скінів» одночасно. Іноді траплялися вбивства, хоча нападники були орієнтовані на побиття і каліцтва своїх жертв. В цілому тактику й діяльність «скінів» потрібно віднести до проявів тероризму. Антисемітизм спочатку не був притаманний руху, але під впливом загальної атмосфери в ультраправому середовищі «скіни» почали здійснювати акції проти синагог й чинити хуліганські дії на єврейських кладовищах.

Пік руху припав на кінець 1990-х – початок 2000-х років, коли в Росії діяли кілька десятків тисяч скінхедів, в Москві – близько 5 тис., а в Санкт-Петербурзі – близько 3 тисяч. Єдиною вертикально-організованою структурою рух не мав, а існував як десятки і сотні окремих організацій, груп зі своїми назвами та аббревіатурами. Активність «скінів» простежується по статистиці їх жертв. На початку 2002 р. усі диппредставництва в Москві подали ноту у Міністерство закордонних справ РФ, де йшлося про загрози з боку бритоголових для іноземних громадян. У 2001 році від нападів явно з расистських мотивів постраждали 17 дипломатів і членів їх родин. Кожного місяця реєструвалося 30–40 нападів на африканців, у т.ч. студентів [7]. Потім спостерігалася від'ємна динаміка. За словами директора інформаційно-аналітичного центру «СОВА» Олександра Верховського, (мов. оригіналу) «На пике в 2008–2009 гг. общие цифры потерпевших переваливали за полтысячи, 700 с чем-то человек. В 2014 году было 170 потерпевших. В 2015 году мы знаем около 80 – это на самом деле невероятное снижение, его даже не так просто осмыслить» [8]. Війна з Україною поділила російських ультраправих на різні табори,

частина – узяла участь у добровольчих формуваннях на боці сепаратистів Півдня та Сходу. Це, очевидно, було причиною тимчасового зменшення статистичних показників. Путінські війни, безперечно, поглинають подібний соціальний матеріал.

Ідеологія є важливою складовою руху скінхедів, її намагаються впроваджувати або їх лідери, або представники інших праворадикальних структур, які хочуть поширити свій вплив на вуличних бійців. Існує брошура з назвою «Азбука слов'янських бритоголових», яка має, вочевидь, легендованого автора «Салазар». В ній проголошується «загальноросійська скінідеологія». Основами ідеології є расизм і нацизм, стрижень – визначення ворога (мов. оригіналу): *«Скинхеды не любят инородцев, более того скинхеды их ненавидят и презирают. Ненависть к ним определяется главным образом их расовыми и национальными признаками. И, в первую очередь, Скинхеды не любят цветных инородцев»* [9]. Щодо методів «скінів», зазначається таке: *«Для инородцев и цветных у скинхедов существует очень много хороших методов воздействия, лучшим из которых является УЛИЧНЫЙ ТЕРРОР. Вывод: Раса – наша религия. И всё, что мешает развитию ВЕЛИКОЙ БЕЛОЙ ЕВРОПЕЙСКОЙ РАСЫ, должно быть безжалостно устранено»*. Ідеологія вчить «скінів» бути агресивними: *«При любом удобном случае настоящий скинхед должен проявлять агрессию по отношению к цветному инородцу. Степень агрессивного воздействия может быть различной – от уличного террора до доходчивого объяснения унтерменушу, кто он такой есть по сравнению с белым человеком»* [10].

Російських бритоголових планував узяти під свою опіку лідер Народної національної партії (ННП) Олександр Іванов-Сухаревський. Він мав можливість щільно спілкуватися з лідером скін-групи «Русская цель» Семеном Токмановим у 1999 р., коли обидва знаходилися в тюремній камері. Іванов-Сухаревський проповідував ватажкові «скінів» власний винахід – русизм (мікс конспірології, містики й фантазії на тему духовної близькості Гітлера і Миколи ІІ). Вони зблизилися, написали спільного листа з в'язниці, який був опублікований в газеті ННП «Я – русский» [11]. В ідеологічному плані російські «скіни» почали дрейфувати до російської історичної стилістики, використовують символіку слов'янського

неопоганства, «слов'янські руни», «коловрат», а на публічних заходах несуть чорно-жовто-білі прапори Російської імперії.

Вуличні війни в останні роки пішли на спад не випадково. Тривалий час поліція фактично сприяла діям скінхедів, бо і перші, і другі робили спільну справу. Якщо не було летальних випадків, то учасників погромів, як правило, звільняли від відповідальності. За часів Путіна, правила почали змінюватися і репресії проти «скінів» почастишали. Також мігрантів російське суспільство вже не розглядає як конкурентів за робочі місця, а як потрібну робочу силу. І головне – влада відкрила нові сфери для трансгресії, путінські війни поглинають найбільш агресивні елементи всередині Росії.

Десятки націоналістичних праворадикальних організацій, які постійно розколюються чи об'єднуються, їх вожді, що живуть неспокійним життям у багатокутнику між створенням партійних програм та ідеологем на кшталт «Бог. Цар. Росія» та схоластичними дискусіями на їх захист; поміж пошуком соратників і поліцейськими протоколами, тюремними камерами; у просторі насильства і періодичними історіями з озброєними нападами та диверсіями проти них самих – не розуміють однієї важливої істини. Ідеологія рашизму є затребуваною в країні, але вони і далі будуть маргінальними угрупованнями та суб'єктами суспільного андеграунду, бо нацист №1 в Росії – Путін. Тільки у структурі влади можна досягти і реалізації своїх ідей, і отримати насолоду від життя. Ті, хто зрозумів цю істину, зуміли розміняти свій націоналістичний запал на великі гроші й цікаве довге життя у політиці. Наведемо лише два приклади, хоча їх в реальному житті набагато більше.

Дмитро Rogozin є людиною нацистських поглядів. Були часи, коли він цього не приховував. У 1990-х рр. встиг повоювати у Придністров'ї, входив до різних націоналістичних угруповань, у 2000-х рр. готував «русскій марш» (щорічно відбувається 4 листопада в містах Росії, збирає представників десятків націоналістичних організацій); виступав на мітингах ультрапатріотів із запальними промовами, зігував; протестував проти перейменування московської вулиці на честь загиблого намісника Чечні Кадирова тощо. Але потім тверезо подивився на хід подій і зрозумів, що тільки в системі влади він зможе реалізувати свій ідеологічний потен-

ціал. Рогозін обирався до Держдуми, але цього недостатньо для самореалізації націоналіста в Росії. Такі люди потрібні Путіну; націоналістам президент, само собою, довіряє, але якщо вони згодні працювати в його команді. Рогозін почав отримувати різні державні посади. Для початку у 2002 р. – посаду спеціального представника президента РФ у Калінінградській області; 2008 р. Путін призначає Рогозіна бути представником РФ у НАТО; 2011 р. – заступником голови уряду (віце-прем'єр), нарешті, у 2018-му році починається пік кар'єри – Путін призначає Рогозіна головою «Роскосмосу». Він має базову гуманітарну освіту, є доктором філософських наук, але під час знаходження в уряді несподівано захищає докторську дисертацію з технічних наук. Для простих смертних це зовсім не зрозуміло, але на владному олімпі усе можливо. Отже, спеціальних знань з техніки, космонавтики у нього було не багато, але Путін його цинив не за це. Ідеологічна спрямованість і особиста відданість вождю переважували фахові мінуси.

Рогозін був один з тих, хто готував гібридну війну проти України, оскільки мав зв'язки з російською п'ятою колоною по лінії Міжнародного конгресу руських общин (МКРО), він створив цю організацію ще в першій половині 1990-х рр. В липні 2022 р. Рогозін був відставлений з посади голови Роскосмосу, але йому знайдуть місце у владі, бо він є стійким і послідовним нацистом. В червні 2022 р. він залишив твіт такого змісту: *«Вообще, то, что выросло на месте Украины, представляет собой экзистенциальную угрозу русскому народу, русской истории, русскому языку и русской цивилизации. Если не покончим с ними, как, к сожалению, не покончили с ними наши деды, придется погибать, но заканчивать еще большей ценой нашим внукам. Поэтому давайте лучше мы с этим покончим. Раз и навсегда. Ради наших внуков»*. У нього виник скандал з адміністрацією Twitter, яка вимагала видалення посту. Рогозін назвав Twitter «помойкою», йому було частково заблокована можливість користуватися ресурсом, але він написав, що не вважає свій пост помилковим [12].

Рашизм є гарним стартовим майданчиком для входження у владу. Це доволі швидко зрозумів Володимир Жириновський (1946–2022), який був депутатом Держдуми Росії усіх скликань (8 разів) до самої смерті; очолював Ліберально-демократичну

партію Росії (ЛДПР). Під час розквіту демократії у горбачовські часи він взяв участь (травень 1988 р.) в установчих зборах «Демократичного Союзу», де лідеркою була Валерія Новодворська. Його обрали до складу Центральної координаційної ради. Проте він мав унікальну політичну інтуїцію й зрозумів фундаментальну річ: в Росії на ліберальних західних ідеях політичну кар'єру зробити неможливо. Жириновський виходить з організації Новодворської і 1989 р. створює ЛДПР. Унікальність партії полягала в тому, що її назва повністю не відповідала змісту: це вождистська партія, яка заснована на національному популізмі як різновиді радикального націоналізму, і нічого спільного не має з демократією. Власне, Жириновський був яскравим фашистським популістом, він відкрито проголошував ультранаціоналістичні гасла, які, можливо, і тримали у своїх головах інші політичні лідери, у т.ч. сам Путін, проте озвучувати їх побоювалися. А Жириновський не соромився епатажних заяв і гасел, він тестував у суспільному просторі радикальні ідеї щодо відновлення СРСР, претензій до сусідніх держав або щодо «помити чоботи російському солдату у водах Індійського океану». Йому дозволялося усе, іноді на нього дивилися як на блазня при персоні короля, і це до певної міри відповідало істині; він розумів переваги своєї ролі і сповна користався позицією політика-демагога, наближеного до владного олімпу. Фактично він проповідував усе меню рашизму: від ідеї монархії до особливої місії Росії в світі, від великої імперії до домострою. І «глибинному народу» це подобалося, його партію підтримували на виборах, він регулярно брав участь у президентських перегонах і не сходив з екранів телевізорів. Політичною вершиною, мабуть, був 1993 рік, коли за ЛДПР віддали голоси 23 % виборців, це був перший результат за партійними списками. Проте і у 2016 р. результат виглядав не поганим – близько 13 %, третє місце. Досвід Жириновського доводить: рашизм користується попитом. Так, тепер головними рашистами є Путін і його партія «Єдина Росія», але національний популізм дає дивіденти в країні, де свідомість просякнута ідеологією рашизму.

Приклад двох ультраправих політиків є прикладами загальної закономірності: маргінальні рашистські ідеї та постаті, за правління Путіна, піднімаються з андеграунда і стають топовими в сучасній Росії.

Література:

1. Ермолов И. Г. Русское государство в немецком тылу. История Локотского самоуправления. 1941–1943. Москва : Центрполиграф, 2009. 272 с.
2. Родзаевский К. В. Завещание русского фашиста. Москва : ФЭРИ-В, 2001. 512 с.
3. John J. Stephan. The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925–1945. New York: Harper & Row, 1978. 450 p.
4. Смерть Дмитрия Васильева / Дмитрий Волчек. *Радио Свобода*. 17.07.2003. URL: <https://www.svoboda.org/a/24190998.html>
5. Баркашов А. П. Азбука русского националиста. Москва : Слово, 1994. 103 с.
6. Russia's Skinheads: Exploring and Rethinking Subcultural Lives (Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe Series) / by Hilary Pilkington, Al'bina Garifzianova, Elena Omel'chenko. London; New York: Routledge., 2010. 304 p. URL: <https://www.perlego.com/book/1692071/russias-skinheads-exploring-and-rethinking-subcultural-lives-pdf>; Шнирельман В. А. Чистильщики московских улиц: скинхеды, СМИ и общественное мнение. Москва : Academia, 2007. 116 с.; Кузьмин А. Г. Ультраправые скинхеды в современной России: эволюция политической идеологии и практики. ПОЛИТЭКС. 2010. Том 6. № 1. С. 143–178.
7. Неонацизм в России / Вероника Кийвер. *DW*. 25.04.2002. URL: <https://www.dw.com/ru/неонацизм-в-россии/a-506456>
8. Нацизм в России: миф или реальность. *Радио Свобода*. 19.01.2016. URL: <https://www.svoboda.org/a/27496849.html>
9. Азбука славянских бритоголовых. Часть 1. URL: <https://telegra.ph/Azbuka-slavyanskih-britogolovyh-CHast-1-11-19>
10. Азбука славянских бритоголовых. Часть 2. URL: <https://telegra.ph/Azbuka-slavyanskih-britogolovyh-CHast-2-11-19>
11. Наци-скины в современной России. Доклад для Московского бюро по правам человека / Александр Тарасов. *СКЕПСИС*. 16 октября 2002 – 11 февраля 2004. URL: https://sceptesis.net/library/id_605.html
12. Twitter заблокировал аккаунт Рогозина из-за поста об Украине. *DW*. 16.06.2022. URL: <https://www.dw.com/ru/twitter-zablokirova-akkaunt-rogozina-iz-za-posta-po-ukraine/a-62162220>

3.2. «ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ» РАШИЗМ

Росія потребує власної конкурентної ідеології, і це її зближує з СРСР і Третім Рейхом, які не мислили власного існування без опори на ідеологію. В Росії є свій власний національний ідеологічний проєкт, якому, як ми з'ясували, сотні років. Ідеологія рашизму на практиці є сумішшю різних імперських й націоналістичних ідеологем. Відсутність цілісної канонічної теорії не є перешкодою для концептуалізації окремих ідеологічних положень, які належать до кола «вічного рашизму». Базові ідеї рашизму за часів правління Путіна перетворилися на мейнстрім псевдоінтелектуальної діяльності в Росії. Держава активно підтримує, фінансує заходи з розвитку рашистської ідеології. У російському соціально-гуманітарному дискурсі склався провідний кластер, який виконує відповідну роботу. Він включає функціонування кількох десятків аналітичних центрів, наукових інститутів, академічних структур; регулярно проводяться конференції, симпозіуми, круглі столи; підтримується діяльність інтелектуальних клубів та дискусивних платформ, які намагаються розвивати державну російську ідеологію. Значна частина істориків, політологів, соціологів країни включилася у владний проєкт з кон'юнктурних або особистих мотивів та ідеологічних переконань.

Ідеологом №1 в Росії є Путін, він очолює псевдоінтелектуальний рух на захист імперії, права Росії диктувати свої умови світу й зневажати інші народи. В історії Росії були періоди, коли автократи перебирали на себе роль провідних ідеологів. Імператори цим не займалися, а Ленін і Сталін мали відповідну амбіцію. Їх теоретичні праці вважалися «безсмертним» надбанням марксизму, вивчалися в системі освіти, відіграли роль дороговказів, оскільки відображали поточну політику правлячого угруповання або центральної фракції. Хрущов і Брежнєв подібними речами не займалися, бо перший був, по суті, малограмотною людиною і не вмів на папері самостійно викладати власні думки, а другий – тверезо оцінював свої інтелектуальні можливості і не «забирав хліб» у штатних ідеологів партії. Коли першим особам партії та держави потрібно було робити публічні виступи, над текстами працювали спеціальні групи досвідчених спічрайтерів

з апарату ЦК КПРС. А Путін нібито повернув традицію перших вождів, які могли тиснути в газеті «Правда» свою статтю, розуміючи її ідеологічний ефект. Чи самостійно Путін працює над текстами, чи ні (імовірніше, є група відповідних референтів), але направленість наративів він формує самостійно, і вони відображають його внутрішню та зовнішню політику.

Путін працює, перш за все, на історичному фронті гібридної війни, бо історія, на його думку, має пояснювати логіку актуальних дій. Зі своїми уявленнями щодо історичних подій він час від часу виходить на молодіжні аудиторії, використовуючи телевізійний формат. Перед невеликою групою учнів або молодих людей кремлівський диктатор викладає рашистську доктрину російської історії, керуючись відомою тезою: хто інтерпретує історію, той контролює сучасне й майбутнє. Оперувати історичними знаннями, концептуалізувати факти і події минулого є доволі складним завданням, але Путін цим не переймається: він вульгаризує історію, вихолощує фактологічний матеріал і спотворює контексти, робить алогічні висновки, безапеляційно підмінює поняття заради того, аби довести право Росії на велику імперію та особливе місце його країни у світі. Чому він копіює Леніна і Сталіна? Путін, окрім того, що хоче піднятися до їх рівня, розуміє магію тексту вождя. Сила ідеологічного тексту не в науковому рівні чи логічній аргументації, а у статусі автора. Якщо в зірку Путіна вірить три чверті населення, то й текст більшістю аудиторії буде сприйнятий некритично, а штатні пропагандисти додатково розтовкмачать і донесуть тези до масової аудиторії.

У січні 2012 р. з'явилася доволі широка концептуальна стаття Путіна з національного питання у Росії. Путін наслідує сталінську традицію, адже «вождь усіх робітників світу» вважався в партії теоретиком саме з національного питання, не випадково Ленін доручив йому після Жовтневого перевороту опікуватися народним комісаріатом у справах національностей. Путін мав конкретний привід долучитися до теоретизування, оскільки наближалось обрання на третій (незаконний) президентський термін, він волів викласти своє бачення побудови імперської нації. В тексті статті з'явився букет новацій, які, очевидно, було напрацьовано за чотири роки прем'єрства: 1) концепт «іс-

торичної держави», 2) Росія як поліетнічна цивілізація, 3) держава-цивілізація, 4) російський народ як державотворець. Він мав продемонструвати привабливу для громадян Росії модель внутрішньої будови імперії, яка б влаштовувала переважну більшість населення, у т.ч. представників титульного етносу, населення національних республік, етнічні діаспори. Він виступив проти руської національної держави, бо в такому разі під сумнів ставився імперський проєкт; отже, запропонував шукати баланс: руськіє є провідним етносом, інші – мають громадянські права (мов. оригіналу): *«Нам надо выстроить такую модель государства, цивилизационной общности с таким устройством, которая была бы абсолютно равно привлекательна и гармонична для всех, кто считает Россию своей Родиной»* [1]. В статті не йдеться про відносини з Україною, але концепт «історичної Росії», яку має будувати президент, містить тривожну ноту, бо в розумінні Путіна вона не обмежується кордонами сучасної держави, а включає й ті землі, які захопила Росія на кінець XVIII століття, а це також і більшість територій України.

На яких теоретиків спираються ідеї «історичної Росії» та держави-цивілізації? Частково це видно з самого тексту: автор, наприклад, цитує філософа-емігранта Івана Ільїна (1883–1954), який є його улюбленцем, Путін посилається на праці Ільїна в багатьох своїх промовах. Чому Ільїн? Філософ був прихильником фашизму і непримиренним монархістом, бо монархія – вічна форма існування російської держави; обґрунтував концепт авторитарної православної держави; підіймав на щит чесноти руського воїна, змушеного чинити зло, аби утвердити добро; критикував толстовщину та будь-які республіканські та демократичні прояви. Чому його дратували миротворчі ідеї графа Льва Толстого? Ільїн був проти філософії прощення, бо був прихильником застосування насильства для торжества добра (останнє розумів як перемогу «святої Росії»). Він, як і належить справжньому рашисту, приватизував Бога, бо той апріорі на стороні «народу-богоносця» [2]. А чому йому подобалися фашисти? Читаємо уважно його текст (мов. оригіналу): *«Во время наступления левого хаоса и левого тоталитаризма – это было явлением здоровым, необходимым и неизбежным. Такая концентрация будет осуществляться и впредь, даже*

в самых демократических государствах: в час национальной опасности здоровые силы народа будут всегда концентрироваться в направлении охранительно-диктаториальном. Так было в древнем Риме, так бывало в новой Европе, так будет и впредь» [3]. Сьогодні в Росії виник справжній культ філософа – йому ставлять пам'ятники, друкують повне видання творів, цитують, вивчають у системі освіти, книги вважаються обов'язковими для читання у вищих колах [4]. Ми є свідками процесу, коли ідеологи агресивного рашизму підіймаються з маргінесу і перетворюються на лідерів суспільної думки (такі приклади непоодиначні). У Ільїна є усе, що потрібно Путіну для ствердження власної диктатури та планування агресивних війн під прикриттям ідеї великої Росії та нібито природних імперських прав руських. В цьому і секрет виходу з п'їтьми на світ імені та праць забутого філософа.

За межами тексту Путіна щодо національного питання залишилася одна знакова фігура – Олександр Дугін, якому відводять роль Распутіна в сучасній системі російської влади. Усі цивілізаційні відсилання в тексті Путіна є ідеями саме Дугіна, але він заслужив в Росії не дуже добру славу, його доволі часто не цитують напряду, але використовують геополітичні й цивілізаційні наративи скандального ідеолога. Так робить і Путін. О. Дугін – представник ідеологічної течії рашизму й виразник крайніх правих суспільних настроїв. Як доктор соціологічних наук, професор МДУ (до 2015 р.), доктор політичних наук, людина обдарована гострим розумом, репрезентує наукоподібне і псевдоінтелектуальне крило рашизму. 1988 р. він стартував у суспільному просторі у ролі члена товариства «Пам'ять», а потім брав участь у різних націоналістичних проєктах; спільно з письменником Едуардом Лимоновим заснував Націонал-більшовицьку партію (НБП), що об'єднала ультраправі та ультраліві ідеї; врешті-решт ініціював свій власний проєкт – Євразійський рух. 1997 року видав «Основи геополітики» [5], у якій світ представлений як арена боротьби цивілізацій суші й моря, тобто євразійського світу на чолі з Росією, і атлантистського – на чолі зі США. Обидва світи мають принципові ментальні та ідеологічні відмінності: у сухопутних євразійських державах влада зазвичай авторитарна, а громадський устрій – колективний; демо-

кратія, індивідуалізм і заповзятливість, властиві атлантичному світові. Незалежна Україна створює велику проблему для Росії (мов. оригіналу): *«Суверенитет Украины представляет настолько негативное для русской геополитики явление, что, в принципе, легко может спровоцировать военный конфликт»* [5, с. 199]. Дугін захоплювався езотерикою, конспірологією, расовими ідеями, писав про боротьбу білих народів проти «семітів, юдеїв та сарацин», що в цілому відповідає кремлівському світогляду; він популярний в середовищі силовиків, імперців, правих політиків [6]. Його зв'язки з владою не афішуються, але триває дискусія щодо ступеня впливу Дугіна на формування експансіоністської політики Кремля [7].

Ідеї Дугіна щодо українців і України є абсолютно радикальними – знищити, вбити, приєднати до Росії. Нещодавно таке вважалося крайнім екстремізмом навіть за російськими стандартами (його виключили з Московського державного університету за заклик вбивати українців), аж поки Путін не почав втілювати зловісні гасла на практиці. В 2014 р. Дугін активно включився у пропаганду «Новоросії», закликав захоплювати українські території. У 2016–2017 роках працював головним редактором телеканалу «Царьград», що належить «православному бізнесмену» Костянтину Малофєєву, який фінансував сепаратистські рухи на Донбасі. В рамках «Міжнародного Євразійського руху» Дугін і його прибічники розвивали тему мережевих війн. Вони стверджували, що готові створити євразійську соціальну мережу, яка може відіграти ключову роль в рамках гібридної війни для захоплення територій колишнього СРСР [8]. Важлива дугінська ідея, яка з'явилася у текстах Путіна, має такий зміст: Росія є окремою державою-цивілізацією, отже, не належить до західного світу, а мусить розвиватися на базі власних цінностей та традицій. Ми вже зазначали, що цивілізационізм в Росії перетворився на еквівалент марксизму-ленінізму, і не в останню чергу завдяки працям і пропаганді своїх поглядів з боку Дугіна. Його ідеями активно користуються праворадикальні й націоналістичні діячі. Так, в Москві, за ініціативи В. Жириновського, було створено «Інститут світових цивілізацій»; 2022 р. його перейменували в Університет світових цивілізацій імені В. В. Жириновського. Ідея євразійської цивілізації, яку репре-

зентує російська держава, органічно увійшла у соціально-гуманітарний дискурс сучасної Росії. І за цим стоїть постать епатажного професора, в працях якого ідеологія рашизму піднялася на новий наукоподібний рівень. Проте тезу про окремішність Росії як цивілізації ми також поділяємо з тим виключенням, що Україна не належить до цього культурного простору.

У липні 2022 р. світ побачила стаття Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев», яку можна розглядати як історико-теоретичне обґрунтування агресивної війни проти України. Основний висновок – Україна не має історичного права на існування поза межами великої Росії. Нібито Україна штучно утворена на теренах «історичної Росії» за злим умислом більшовиків і Леніна, і цю помилку варто виправити. Проте це міститься імпліцитно, а на поверхні – типовий псевдоінтелектуальний дискурс. Путін робить екскурс у далеку історію, користуючись антиісторичною схемою Миколи Карамзіна, де Київ є колискою «вічної» Росії. Не варто витрачати час, аби спростовувати відверту маячню і фальсифікацію історичних фактів, що здійснюється з позиції великодержавного шовінізму. Путін вбачає головну трагедію «історичної Росії» у 1922 р., коли утворено СРСР як федеративну країну, де усі республіки мали рівні конституційні права з правом вільного виходу (мов. оригіналу): *«Таким образом, в основание нашей государственности была заложена самая опасная “мина замедленного действия”. Она и взорвалась, как только исчез страховочный, предохранительный механизм в виде руководящей роли КПСС, которая в итоге сама развалилась изнутри»* [9]. Путін пише, що Росію пограбували, бо віддали республікам історичні російські землі. Фактично він повертається на сто років назад, коли активно обговорювалося право народів на самовизначення, і намагається спростувати те, що відстоювали і Вудро Вільсон, і Володимир Ленін, і багато інших політиків. Під прапором права націй на самовизначення у XX ст. відбулася деколонізація, й на світ народилося більше сотні країн, що входять до ООН. Є відповідна резолюція ГА ООН, яка гарантує це право для корінних народів 61/295 від 13 вересня 2007 р. Але Путіна таке не влаштовує, він пише: хай ідуть (народи) з тим, з чим прийшли. А якщо не мали раніше держави, то і немає у народів права її

отримати. Путін – імперіаліст, який не хоче зважати на волю народів до самостійності; кремлівський тиран чіпляється за архаїку і традиції колоніальної епохи, що вже пішла у небуття.

Путін у статті намагався обґрунтувати тезу, що росіяни і українці – це один народ. З такого безапеляційного твердження він починає свій текст, а потім намагається побудувати доказову базу через довільний підбір історичних фактів. Раніше він говорив про «братні народи», але напередодні вторгнення в Україну вирішив, що теза про спільний народ дає йому більше прав на експансію. Його збочена логіка виглядає таким чином: якщо ми один народ, то Кремль має право покарати ту меншу частину, що хоче вести своє власне незалежне життя. А ще світ не має втручатися «у внутрішньо-сімейні» справи. Путін, очевидно, не читав твори Йосипа Сталіна, свого великого попередника в питаннях національних відносин. А той сто років тому доволі однозначно висловлювався щодо існування українського народу, навіть незалежно від факту наявності чи відсутності держави. Він полемізував з партійцями щодо критеріїв нації (тут йдеться про етнос, народ) і не вважав наявність держави ознакою нації. Як приклад наводить існування українського етносу і дорікав опонентам (мов. оригіналу): *«При вашей схеме пришлось бы утверждать, что... украинцы не были нацией, когда Украина входила в состав царской России, они стали нацией лишь после отделения от Советской России при Центральной раде и гетмане Скоропадском, но они вновь перестали быть нацией после того, как объединили свою Украинскую Советскую республику с другими Советскими республиками в Союз Советских Социалистических Республик»* [10, с. 334]. Із зазначеного вище випливає, що для Сталіна існування українського народу є самоочевидною обставиною, він ніяк її не пов'язує з іншим народом, що існує поруч. Путін через сто років вирішив це заперечити.

Фактично, як вважає Т. Снайдер, Путін використовує геноцидну лексику, бо відмовляє українцям у праві на існування. Путін підготував букет різних звинувачень на адресу керівництва України, нацистів, яких він розгледів в Україні (щоправда, російська пропаганда не зуміла конкретизувати цю тезу і не навела реальних прикладів нацизму), й головна провина – Київ

співпрацює з США, НАТО, які розвивають проєкт «анти-Росія». У висновку неприхована погроза, яка буде реалізована через пів року (мов. оригіналу): *«И мы никогда не допустим, чтобы наши исторические территории и живущих там близких для нас людей использовали против России. А тем, кто предпримет такую попытку, хочу сказать, что таким образом они разрушат свою страну»*.

Інтелектуальним двигуном Кремля, напевно, тривалий час був Владислав Сурков. Він займав різні високі державні посади, а в останні роки йому було доручено кураторство «українського напрямку», тобто він розробляв плани гібридної агресії. Георгій Почепцов дає розлогу і промовисту характеристику Суркову (мов. оригіналу): *«Главным конструктором гибридной войны по отношению к Украине всеми признается Сурков. Он не просто образован, а современно образован, то есть знаком с самыми современными теориями, и не только социальными и политическими, но и естественнонаучными, особенно в той их части, где они образуют синтез с общественными науками и в целом с гуманитарным комплексом наук. Я говорю о той науке, у которой даже нет устоявшегося названия. В разных странах и в разных школах она называется по-разному: «нелинейная динамика», «теория хаоса» или «теория сложности» в США, «теория диссипативных структур» Ильи Пригожина, «синергетика» Г. Хакена и Дж. Келсо, «системная теория» Никласа Лумана, «третья волна» Элвина Тоффлера... Свои художественные тексты Сурков пишет под псевдонимом Н. Дубовицкий. Именно в художественном тексте он использовал термин «первая нелинейная война» как одно из обозначений гибридной войны. Сурков любит цитировать новые, только переведенные на русский язык постмодернистские термины: «крах больших нарративов», «невозможность истины», «симулякры» и так далее. Но уже в следующий момент он рассказывает о том, как презирует релятивизм и любит консерватизм, а потом по-английски наизусть читает «Сутру Подсолнуха» Алена Гинзберга (Allen Ginsberg)» [11]. Наведена характеристика дає підставу тому, чому Путін тривалий час був до нього прихильним (за провал гібридної війни проти України й фінансові зловживання Сурков втратив посаду*

помічника президента у 2020 р.). Путін тяжіє до псевдоінтелектуалізму, сам він є людиною з обмеженим інтелектом і слабкою освітою, і як часто таке буває – в складних теоріях бачить якусь магію, можливо, щось споріднене з бубном сибірських шаманів, до яких також має прихильність. Сурков збагатив інтелектуальний простір рашизму кількома відомими словосполученнями, у т.ч. поняттям «суверенна демократія», «довге правління Путіна», «розпакування хаосу», «контактна геополітика» (війна) тощо. Українство він вважав «розладом свідомості» і виступав за те, аби «змусити українців до братерських відносин». Сурков точно знав, чого прагне Путін, що йому подобається, і намагався задовольнити смаки Шефа.

Одна з «фішок» Суркова – теорія керованого хаосу. Основою дискурсу є фізико-математичні теорії, що створювали відомі нобелівські лауреати – Вільгельм Оствальд (1853–1932), Ілля Пригожин (1917–2003), Мюррей Гелл-Манн (1929–2019) в межах термодинаміки, теорії хаосу, нелінійної динаміки. В російських інтелектуальних колах вчинився справжній альярм після однієї публікації американського дипломата і політолога Стівена Манна, який розглядав соціальні зміни крізь момент критичної складності, коли з тимчасового хаосу народжується новий соціальний порядок. Манн рекомендував експлуатувати критичну складність в таких надзвичайних ситуаціях, яка була в Іраку на момент падіння режиму Хусейна [12]. Особисто американський політолог, мабуть, не очікував, що стане найбільш цитованим автором в Росії (стосовно теми хаосу), і його тексти будуть сприйматися як одкровення рівня голови Пентагону чи ЦРУ. В Москві виникла ідея, що США готують нову зброю масового ураження, і дали їй свою назву – «керований хаос». На цю тему поміж заангажованими російськими політологами до безпекових проблем не залишив свою коментарі хіба що лівий [13]. Сурков зумів, певно, переконати Путіна, що тут є щось дуже важливе і магічне, і ми бачимо, як у промовах Путіна постійно з'являється слово «хаос» в різних контекстах; відповідно модне «слівце» почали вживати інші кремлівські діячі.

Почнемо зі статистики вживання слова «хаос» на офіційному порталі Кремля: www.kremlin.ru. Пошук дав такий результат – 249 згадувань на 15.01.2022. На сайті Держдуми Sozd.

duma.gov.ru, де містяться обговорення законопроектів, маємо 331 номінацію. Чи не забагато для суспільно-політичної лексики, якою наповнені сайти? За результатами нашого контент-аналізу наративів, викладених на сайті www.kremlin.ru, В. Путін в офіційних промовах, інтерв'ю журналістам за роки свого довгого правління вжив слово «хаос» 48 разів. Є певні закономірності: якщо в першу каденцію це трапилося лише двічі, і Путін не намагався узагальнювати й концептуалізувати, то в другу – п'ять випадків, потім мовчання на цю тему за президентства Д. Медведєва; а от протягом 2012–2018 рр. – 27 разів і, нарешті, з початку поточного терміну – 14.

Усі випадки вживання терміна В. Путіним можна розбити на кілька смислових кластерів:

- випадки, коли потрібно підкреслити, що саме Путін покінчив з хаосом 1990-х рр. і вивів країну на добру стежку; також залякування хаосом, бо він може повернутися в країну, якщо зміниться політичний режим або уряд не буде стримувати підступні дії з боку колективного Заходу;
- для характеристики ситуації в країнах світу, де почалися протестні рухи, виникли громадянські конфлікти й відбувається боротьба за сфери впливу з боку великих гравців (Північ Африки, Лівія, Сирія, Ірак, Близький Схід, Україна);
- у контексті антиамериканської пропаганди, бо хаос нібито виникає через втручання США і блокування «миротворення» з боку Росії;
- хаос як світове явище, концепт керованого хаосу;
- у випадках, коли Путін прозоро натякає: давайте домовлятися, ділити сфери впливу, і тоді Росія швидко наведе порядок у власній зоні відповідальності.

Вже після звільнення з офіційної посади й будучи трохи розкутим у своїх висловлюваннях сам Сурков оприлюднює статтю «Куда делся хаос? Распаковка стабильности». Його непокоїть ситуація в Росії, коли після зачисток, посадок опозиціонерів в країні нарешті запанував спокій (мов. оригіналу) – *«российская система власти остановила лавину социального хаоса...»*, але чоловічки зачалися у своїх шкарлупах, існують у якихось паралельних вимірах, знайшли свої лакуни і *«мол-*

чание становится альтернативной идеологией». Так в чому проблема? Сурков аргументує свою тривогу тезами наукоподібного характеру: хаос нікуди не зникає, згідно з другим законом термодинаміки він накопичується, отже, закінчуємо думку автора – згодом в країні може так рвонути, що знесе дах і стіни імперії. І колишній радник Путіна, який дивиться у майбутнє і хоче запобігти внутрішній кризі, вказує на «раціональний» вихід – сіяти хаос по периметру Росії таким чином, аби надлишок енергії й внутрішнього хаосу виплескувався назовні. Теоретично він розглядає й альтернативний варіант – розконсервувати замкнену систему (мов. оригіналу): *«То, что в теории энтропия имеет свойство нарастать именно в замкнутых, закрытых системах, вроде бы подсказывает простое решение проблемы – открыть систему, “выпустить пар”, и хаос отступит»*. Проте він заперечує цю альтернативу для Росії, бо експерименти з лібералізації можуть дорого коштувати. Залишається традиційний імперський шлях (мов. оригіналу): *«Сплачивай своих + разобидай чужих = будешь править и теми, и другими. Разрядка внутренней напряженности ... через внешнюю экспансию. Римляне делали это. Все империи делают это. На протяжении веков Русское государство ... сохранялось исключительно благодаря неустанному стремлению за собственные пределы. Оно давно разучилось, а скорее всего, никогда и не умело выживать другими способами. Для России постоянное расширение не просто одна из идей, а подлинный экзистенциал нашего исторического бытия»* [14]. Знову ми бачимо застосування ідеологічного прийому, коли істина не є результатом пошуку, а все навпаки: дискурс потрібен як фіксація головної тези. А вона полягала в тому, що Сурков був поінформований про пришвидшений початок війни проти України, й усі ці просторікування щодо «розпакування хаосу» є лише обґрунтуванням злочинних намірів Путіна. І закінчує статтю Сурков зловісним псевдоінтелектуальним висновком: Росія буде розширятися, бо це є фізикою.

Навіть залучення модних дослідницьких концепцій чи дійсно наукових теорій не робить ідеологію рашизму модерною, бо вона в принципі не може вийти за межі зачарованого кола, встановленого сотні років тому. Можна жити в тоталітарній

системі, відкидати західні цінності й принципи міжнародного права, обожнювати тирана й проклинати Захід та Україну, але довести справедливність цих положень у науковій спосіб нікому ще не вдалося і не вдасться надалі. Ідеологія залишається ілюзорною формою свідомості, вона відрізняється від наукового пошуку тим, що відповіді на питання імпліцитно знаходяться у завданнях. Свобода діяльності тут полягає хіба що в тому, аби знайти ще один доказ тому, що вже існує у колективній свідомості, або хитрим інтелектуальним трюком підвести ідеологему під якусь справді наукову теорію. Отже, наука не приятелює з ідеологією, а для потреби масової пропаганди в країні, що живе стереотипами Середньовіччя, псевдоінтелектуалізм є достатньою інформаційною базою.

Література:

1. Россия: национальный вопрос / Владимир Путин. *НОВАЯ ГАЗЕТА*. 21.01.2012. URL: https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html
2. Іван Ільїн. Патріарх російського фашизму / Лариса Якубова. *Тиждень*. 19.07.22. URL: <https://tyzhden.ua/History/255363>
3. Ильин И. О фашизме. *ХРОНОС*. URL: http://www.hrono.ru/statii/2009/ilin_fashizm.php
4. Иван Ильин: фашист, введенный в моду / Антон Барабашин. *RIDDLE*. 18.04.2018. URL: <https://ridl.io/ru/ivan-ilin-fashist-vvedennyj-v-modu/>
5. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва : Арктогея, 1997. 451 с.
6. Фашизм та євразійство. Як Олександр Дугін, який ненавидить і боїться Україну, пов'язаний з Кремлем / Григор Атанесян. *BBC News*. 27.08.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62699184>
7. Олександр Дугін – пророк чи російський фашист? Захід про вбивство доньки «мозку Путіна». *BBC News*. 22.08.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62639823>
8. «Сетевые войны». Аналитический доклад Александра Дугина при участии Валерия Коровина и Александра Бовдунова. *Сайт С. П. Курдюмова*. 08.02.2014. URL: <https://spkurdyumov.ru/networks/setevye-voyny/>
9. Об историческом единстве русских и украинцев / Владимир Путин. *TACC*. 12.07.2021. URL: https://tass.ru/politika/11884999?utm_so

- urce=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com
10. Сталин И. В. Сочинения. Т. 11. Москва : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1949. URL: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t11/t11_38.htm
 11. Почепцов Г. Российские аналитические контексты гибридной войны. *ДМ. Media Sapiens*. 13.09.2015. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rossiyskie_analiticheskie_konteksty_gibridnoy_voyny/
 12. Mann Steven R. (1992). Chaos Theory and Strategic Art. *Parameters* 22, no. 1 (1992). URL: <https://press.armywarcollege.edu/parameters/vol22/iss1/19>
 13. Лепский В. Е. Технологии управляемого хаоса – оружие разрушения субъектности развития. *Информационные войны*. 2010. № 4 (16). С. 69–78. URL: <https://spkurdyumov.ru/what/texnologii-upravlyaemogo-haosa/>; Бартош А. А. Гибридные войны как проявление глобальной критичности современного мира. *Геополитика и безопасность*. 2015. №1 (29).
 14. Сурков В. Куда делся хаос? Распаковка стабильности. *Актуальные комментарии*. 20.11.2021. URL: <https://actualcomment.ru/kuda-delsya-khaos-raspakovka-stabilnosti-2111201336.html>

3.3. ЦІННІСНИЙ ДИСКУРС РАШИЗМУ

Продовжимо аналіз «інтелектуальної» лакуни рашизму в аксіологічному аспекті. Кожна ідеологія веде боротьбу з конкуруючими системами на ціннісному полі, бо цінності є ядром світогляду і, навіть більш широко – культури. Ідеологічна боротьба в своїй основі – це боротьба за цінності, кожна ідеологія приречена відстоювати свої, властиві їй, ціннісні позиції на противагу іншим ідеологічним системам, які репрезентують альтернативні смисли. Рашизм тривалий час існував в рамках нерелевантних ідеологічних систем, і тільки в епоху Путіна почав «вільно дихати» без внутрішніх суперечностей, скинувши оболонку світоглядних систем, які не притаманні московсько-ординській цивілізації.

В тоталітарних суспільствах є значні розбіжності між двома рядами цінностей: перший встановлює панівна ідеологія та

підтримується правлячою елітою (принаймні, на словах, офіційно), а другий є «народною версією» (цінності, що сповідує «глибинний народ»). Перший тип – це нормативні або приписані цінності, а другий – соціальні цінності, які коливаються залежно від соціальної групи, освіченості її членів, релігії, роду занять. Приписані цінності формують ідеологи, вони проголошують утопічні настанови, які мають бути реалізовані в певній моделі суспільного устрою. Цінності першого ряду можуть бути прописані в партійних програмах і державних документах. Соціальні – народжуються з практичного досвіду широких верств населення, кореспондуються з умовами життя і традиційними світоглядними орієнтирами. Вони не фіксуються у формальних документах, хіба що соціологи можуть вимірювати їх реальну поширеність у суспільстві. В тоталітарному суспільстві помітним явищем є пропагандистська функція, яка покликана транслювати нормативістські модельні цінності в царину громадської думки, маючи головну ціль – змінити масову свідомість відповідно до заданих ідеологією смислів. Ефективність подібних практик в різні періоди і в різних країнах коливалася у широкому діапазоні.

Історія знає приклади того, як швидко змінювалася аксіоматика суспільства, наприклад, після приходу до влади Гітлера у Німеччині. Нацистські расові цінності за кілька років інтенсивної пропагандистської діяльності апарата Геббельса доволі щиро (у переважній більшості) сприйняв великий європейський народ. Але, очевидно, були внутрішні підстави, бо німецький націоналізм, антисемітизм існували і до нацистської революції. В СРСР ще більш тривалий період, порівняно з часом пропаганди нацизму, насаджалися ідеали комунізму, була спроба розробити і пропагувати так званий «Моральний кодекс будівничого комунізму», велася пропаганда радянського патріотизму, але кінець тоталітаризму ознаменувався нищівною ціннісною кризою. Народи СРСР не були готові до аксіоматики комунізму? І чи хтось розумів, а чого, власне, прагне «глибинний народ»? Виявилося, що рускіє й інші народи колишнього СРСР мають геть відмінні ідеологічні настанови. Ідеалом рускіх переважно залишалася імперія, ідеалами десятків інших народів – національні держави й самостійне існування.

На коткий історичний відрізок ідеологічні розбіжності були примирені пропагандою європейських цінностей. Ще на схилі комуністичної ери в офіційному радянському дискурсі почало обертатися словосполучення «загальнолюдські цінності». Фактично це був евфемізм західних цінностей, які після Другої світової війни почали свою переможну ходу і остаточно перемогли після закінчення Холодної війни. Центральною ціннісною позицією в межах «загальнолюдських цінностей» проголошувалося життя людини та її благо, інші гуманістичні смисли. До певної міри це конкурувало з комуністичною аксіологічною системою, де на першому місці був марксизм-ленінізм, комуністична партія, колективізм, держава диктатури пролетаріату (пізніше – загальнонародна), радянський патріотизм, комуністична символіка тощо. Загальнолюдські цінності певним чином пом'якшували (гуманізували) офіційну ідеологічну доктрину. Водночас між нормативним і соціальним ціннісними дискурсами існував суттєвий розрив, який увесь час збільшувався і сягнув критичної величини наприкінці 1980-х рр.

Споживацька лихоманка охопила населення СРСР в останні роки його існування. Маса прагнули споживати і героїчно боролися з так званим «дефіцитом» у галузі товарів масового споживання; народ прагнув розважатися і з заздрістю дивився на Захід; молодь воліла йти в ногу зі світовою модою, слухати західну музику, заглядати у шпаринку «залізної завіси». Це були не ті цінності, які намагалася прищеплювати правляча партія через систему ідеологічної роботи, пропаганду та діяльність підконтрольних молодіжних організацій. В головах радянських людей наростав когнітивний дисонанс, а потім в одну мить усе вирішилося через розпад комуністичної системи.

Європейські цінності, які почали пропагувати нові еліти, мають важливу відмінність – вони засновані на ідеях лібералізму й не мають імперативної сили тоталітарних настанов, тобто вони суттєво не вплинули на свідомість «глибинного народу», який жив своїм життям і практично не рефлексував аксіоматичні зміни. В масах ширилися цінності виживання, бо коло-сальна економічна криза змусила населення шукати ресурси адаптації до ринкових умов. Проте насувала нова історична епоха, яка несла новий нормативний ідеологічний ряд.

Розворот в Росії до ідеології рашизму, фашизація країни поставили на порядок денний переформатування аксіологічного дискурсу. Ідеологічний розворот очолив особисто В. Путін. Перше, з чого він почав, – кинув виклик Заходу в традиційній імперській манері. В його промові на Мюнхенській безпековій конференції у 2007 р. пролунали нотки нової холодної війни. Путін чотири роки формально був другою особою в державі (2008–2012 рр.), хоча і тримав у своїх руках ниті великої політики. Безперечно, саме він керував агресією проти Грузії у серпні 2008 р. Нарешті, у 2012 р. як повноправний хазяїн Кремля, він почав формувати ідеологічний порядок денний. Для цього кремлівський очільник використав майданчик Валдайського клубу. Це – найбільш представницьке зібрання російських інтелектуалів, близьких до російського істеблішменту; на засідання клубу запрошуються політичні діячі й наукові експерти лояльні до Кремля. Клуб – масштабний проект, який позиціонується як міжнародний дискусійний клуб, що проводить щорічні сесії починаючи з 2004 р. в різних містах РФ (найчастіше – Сочі та Москва), а також під егідою клубу ініційовано регіональні проекти. Декларується, що Клуб є громадською ініціативою, але не викликає сумніву, що створювався він з політичних міркувань, і фінансується з кишені держави. Путін регулярно використовує цей майданчик для проголошення програмних ідей.

2013 р., а це останній «мирний» рік, Путін присвятив свій виступ виключно ідеологічній тематиці з акцентом на цінностях та ідентичності Росії та її громадян. Він несподівано каже, що світ стає більш жорстким, іде не тільки економічна та інформаційна конкуренція, але і загострюється воєнно-політична ситуація (очевидно, він вже щось знає, чого не розуміють інші). Стійкість суспільства буде залежати від знаходження й посилення національної ідентичності, що має для Росії фундаментальний характер. Путін вказує на те, що очікування після 1991 р. автоматичного народження нової ідеології себе не виправдало. А держава й інтелектуальна еліта навіть боялися торкатися цієї теми, зважаючи на негативний ранішній досвід. Отже, вождь особисто узявся за формулювання нової російської ідеології. Зазначимо, Муссоліні для цього було потрібно 10 років, дуче писав, що фашистський рух почався без оформлених ідей, і тільки 1932 р. світ

побачила «Доктрина фашизму» як розгорнутий ідеологічний документ [1]. Тепер настала черга Путіна розкрити свої потаємні думки. Отже, російський автократ каже, що Росія завжди прагнула ідеологічного суверенітету. Він критикує Захід за відхід від старих принципів, занепад моралі (мов. оригіналу): *«многие евроатлантические страны фактически пошли по пути отказа от своих корней, в том числе и от христианских ценностей, составляющих основу западной цивилизации. Отрицаются нравственные начала и любая традиционная идентичность: национальная, культурная, религиозная или даже половая. Проводится политика, ставящая на один уровень многодетную семью и однополое партнёрство, веру в бога или веру в сатану»* [2]. Лідер країни критикує політику мультикультуралізму, агресивне нав'язування західної ідеології, спроби вирішувати важливі питання без участі Росії. Нагадує, що під час Віденського конгресу 1815 р. і ялтинських угод 1945 р. за столом переговорів була присутня Росія, і це забезпечило тривалий мир на основі шляхетності та справедливості, а от Версальський договір відбувся без Росії, і тому мир в Європі зазнав краху.

З усього цього напрошується висновок: Росія розриває з ціннісною традицією західної цивілізації, яка пішла небезпечним шляхом. Потрібно повертатися до російських традицій, Путін посилається на консервативного філософа XIX ст. Костянтина Леонтьєва, який проголошував Росію державою-цивілізацією, що скріплена руським народом, «русскою» мовою, «русскою» культурою, «русскою» православною церквою. Ідентичність, на думку Путіна, потрібно будувати не фрагментарно, а на досвіді всієї історії Росії, відновити «цілісність історичної тканини», що відразу нагадує підхід Муссоліні – безперервність нації в історії, починаючи з Давньоримської імперії. Путін наголошує, що Росії потрібна соціальна конструкція, яка б об'єднала усі народи, соціальні прошарки, а також слов'янофілів та західників. Муссоліні це називав корпоративною державою, яка однаково піклується про своїх вірних громадян. Путін – державою-цивілізацією, яка забезпечує багатоманітність в єдності, але за провідною ролі руських. Важливими цінностями він вважає: патріотизм, громадянську відповідальність, солідарність, повагу до закону, належність до долі Батьківщини.

Новий тренд розриву з європейськими цінностями і поверненням до традиційного російського історичного культурного коду (Путін кілька разів вжив термін «код» в значенні базисних цінностей) підхопила верхівка путінської Росії. Микола Патрушев, друга людина в ієрархії, колишній керівник ФСБ і колега Путіна по КДБ СРСР, а на сьогодні секретар Ради Безпеки Росії несподівано виступив у пресі з теоретичною статтею щодо аксіологічної проблематики з промовистим заголовком: «Чи потрібні Росії «універсальні цінності»?». Як з'ясувалося, – ні, не потрібні, бо Європа морально занепала, а у Росії є власні, традиційні цінності (мов. оригіналу): *«В частности, к ним относятся приоритет духовного над материальным, защита человеческой жизни, прав и свобод человека, семья, созидательный труд, служение Отечеству, нормы морали и нравственности, гуманизм, милосердие, справедливость, взаимопомощь, коллективизм, историческое единство народов России, преемственность истории нашей Родины»* [3]. Коли в Росії намагаються публічно формулювати власні цінності, то вдаються до відвертого популізму й брехні. Половина позицій в формулі Патрушева є такими, аби прикрити іншу частину. Цінності гуманізму й духовності мало цікавлять російський істеблішмент, ціна людина в Росії зовсім мізерна, а права та свободи людини існують хіба що на папері. Керівна верхівка – гедоністи, державні злочинці, які кримінальними шляхами склали мільярдні статки, потонули у корупції, не підзвітні суспільству. Вони прагнуть відгородитися від цивілізованого світу, стверджуючи, що російському суспільству традиційно притаманні власні цінності. Можливо, це і так, але вони відмінні від того, що декларують представники влади.

Російські діячі, філософи, політологи, почувши заклик з Кремля, захопилися процесом пошуку традиційних російських цінностей. А політичні інституції вносять відповідні здобутки до провідних державних документів. Наприклад, їх можна знайти у «Стратегії національної безпеки Російської Федерації», яка затверджена указом Путіна від 2 липня 2021 р. Там читаємо таке (мов. оригіналу): *«К традиционным российским духовно-нравственным ценностям относятся, прежде всего, жизнь, достоинство, права и свободы человека, патри-*

отизм, гражданственность, служение Отечеству и ответственность за его судьбу, высокие нравственные идеалы, крепкая семья, созидательный труд, приоритет духовного над материальным, гуманизм, милосердие, справедливость, коллективизм, взаимопомощь и взаимоуважение, историческая память и преемственность поколений, единство народов России» [4]. Такий саме суперечливий набір, як і в статті Патрушева. В 2022 р. уряд РФ проявив ініціативу підготувати окремий указ президента зі збереження традиційних російських цінностей. Документ було схвалено на засіданні уряду і відправлено на широке обговорення. В його тексті є спроба дати визначення поняттю «традиційні цінності» (мов. оригіналу): *«Традиционные ценности – передаваемые из поколения в поколение и культивируемые нравственные ориентиры человека, формирующие его мировоззрение, цели и способы жизнедеятельности, лежащие в основании цивилизационной идентичности России...» [5].*

Опозиційні ліберальні спостерігачі, блогери, зі скепсисом сприйняли ідею традиційних цінностей й намагаються висміювати російський партикуляризм. Ось характерна думка (мов. оригіналу): *«В традициях человечества были ценности австралопитеков, ценности рабовладения, ценности открытого гомосексуализма (кстати, в Московии времени Ивана Грозного – иностранцев в первую очередь удивлял именно разгул гомосексуализма во всех сословиях), крепостного права, колхозов, ГУЛАГа. Составьте этот перечень “традиционных ценностей”, хоть пунктов из 15–20, чтобы мы понимали, о чём речь. И обоснуйте, почему такие ценности, а не из традиций другого времени. Может, человек хочет жить традициями своего нещерного предка – с гаремом самок, со своей территорией, не платит налоги и вообще посылать государство куда подальше (потому что государства и даже церкви тогда не было). А другой – жить ценностями помещика, с сотнями крепостных и плантационного хозяйства» [6].* Проте кремлівські діячі розуміють, про що насправді йдеться, їх ціннісне відношення до суспільства, держави і людей потрібно шукати в тому, куди в Росії спрямовують гроші і які завдання від влади отримують системи пропаган-

ди та освіти. Історичною базою, яка не девальвує останні 500–700 років, є ординські цінності, бо вони виражають основні смисли російського імперського ладу. До них, на наш погляд, можна віднести чотири групи ціннісних позицій:

- 1) етатистські цінності, у т.ч. патріотизм, який розуміють як служіння державі;
- 2) авторитаристські цінності – самоцінність автократа, необмеженої влади й дисципліни підданих перед грізними очами правителів;
- 3) мілітаристські цінності – високий статус війська та силових структур, цінність зброї, військових перемог і військового устрою життя;
- 4) церковні цінності – саме не релігійні, а цінність церкви як державної інституції, що «окормляє» російський народ, виконуючи ідеологічну функцію.

Чи релевантні зазначені цінності соціальним (народним) цінностям? Не повною мірою, оскільки прості люди, окрім попів і правителів, також люблять гроші, горілку, матеріальні, плотські задоволення й звичайні сімейні радощі. Але в принципі ординські цінності більшості росіян зрозумілі, як самоочевидні блага, що є частиною московсько-ординської цивілізації. Потрібно констатувати, що «суповий набір», де представлені ординські цінності, є більш близьким серцю пересічного росіянина, ніж абстрактні, з огляду на російську дійсність, європейські цінності.

Ідеологія путінізму еволюціонувала у напрямку все більшого протиставлення «духовної» Росії «аморальному» Заходу. Фіналізація відбулася у 2021 р., коли Путін в черговий раз виступив з промовою на засіданні Валдайського клубу. Вона на половину присвячена критиці західних цінностей й практик, Путін зловтішався з приводу невдач американців у Іраку та Афганістані. Він вкотре повторює мантру про суверенітет в галузі ціннісного вибору й свободу від тих цінностей, які «хтось у своїх цілях назвав «універсальними». З'являється теза про «зворотну дискримінацію», коли більшість дискримінується на догоду меншості. В тексті посилюються мотиви традиціоналізму, Путін скаржиться на руйнацію вікових цінностей, віри, відносин поміж людьми аж до повної відмови від сім'ї, що він,

звісно, спостерігає на Заході. Особливий акцент в критичному дискурсі робиться на нетрадиційних сім'ях, які виникають через одностатеві шлюби в західних країнах. Після розлогої нищівної критики західних цінностей Путін, нарешті, формулює суть російської ідеології (мов. оригіналу): *«формируя свои подходы, мы будем руководствоваться идеологией здорового консерватизма»*. Він кілька разів наголошує на необхідності «здорового», «поміркованого», «зваженого» консерватизму, який, з'ясовується, є позицією оптимістів. І червоною ниткою проходить звернення до західних «партнерів» (мов. оригіналу): *«Мы просим только в наш дом особенно не лезть. У нас другая точка зрения, во всяком случае, у подавляющего большинства российского общества ... мы полагаем, что должны опираться на свои духовные ценности, на историческую традицию, на культуру нашего многонационального народа»* [7]. До широкомасштабного вторгнення в Україну залишилося рівно чотири місяці, саме у ці дні США вперше публічно попереджають про готовність Росії до нападу на Україну. Путін не згадує українську тему, а вважає за потрібне поглиблюватися у ідеологічні питання й заявляє про консервативний розворот, який пояснює як опору на перевірену часом традицію.

Лінія Путіна – Патрушева була підхоплена російськими чиновниками, церковними діячами, пропагандистами. Окрему роль в ідеологічних кампаніях кремля відіграє патріарх РПЦ Кирило. Російська православна церква в усі часи обслуговувала владу: її самостійність придушили автократи ще за часів Івана Грозного і Петра I. В сучасній історії, після відмови від політики атеїзму та за підтримки влади та бізнесу, РПЦ швидко виросла у розгалужену мережу, яку очолює патріарх. Він доволі важлива політична фігура, хоча і не входить до першого владного кола, а грає роль схожу на позицію секретаря ЦК КПРС з ідеології у СРСР. Патріарх транслює пастві актуальні меседжі, які народжуються на ідеологічній кухні Кремля. Тема цінностей – його відповідальність. В наративах ієрарха простежується певна закономірність. На початку він намагався формулювати політично нейтральні цінності у християнському дусі, які б мали об'єднати якомога більше вірян й громадян Росії. До початку президентської ідеологічної кампанії

список нормативних цінностей, за версією Кирила, виглядав таким чином: працелюбність, самообмеження, чесність, національні традиції, мир, жертовність, сім'я, єдність. Такий список був затверджений на зібранні Всесвітнього «руського» народного собору РПЦ у Москві 2011 року. Патріарх Кирило повідомив, що така ціннісна позиція, як «віра» свідомо не вносилася у нормативний ряд, бо церква не хотіла відштовхувати атеїстів [8]. Тоді ще були доволі вегетаріанські часи. Коли Путін сформулював тренд у антизахідному й рашистському дусі, то й позиція патріарха почала еволюціонувати. Він також узявся критикувати Захід за гендерний підхід й наголошувати на традиційних цінностях (мов оригіналу): *«В нынешней обстановке в мировой политике сохранение традиционных ценностей призвано стать стратегическим курсом Российской Федерации»* [9]. В умовах війни з Україною патріарх згадав про жертовність як традиційну цінність (мов. оригіналу): *«история России и благополучие страны построены в том числе на жертвах предыдущих поколений»* [10]. Культ мертвих є характерною рисою фашистської держави. Патріарх підтримав війну проти України (інакше і не могло бути), хоча в числі священиків РПЦ знайшлися дисиденти, які підписали листа на підтримку миру. Натомість патріарх стверджував, що війна набула метафізичного характеру [11], а Путін в промові під час процедури анексії українських територій в Кремлі 11 вересня 2022 р. зізнався, що битва ведеться з сатаною, отже, потрібно розуміти: війна, з точки зору кремлівської верхівки, набуває релігійного характеру.

В Росії виник цілий кластер нових ідеологів, є тенденція до професіоналізації цього роду діяльності. Найбільш радикальна частина ультрапатріотів та традиціоналістів сконцентрувалася на платформі Ізборського клубу, створеного у 2012 р. Якщо Валдай – це місцевість довкола Валдайського озера у Новгородській області, то Ізборськ – місто у Псковській області поблизу Естонського кордону. Клуб за структурою діяльності й системою фінансування (державні кошти) нагадує Валдайський клуб, але він не має інтелектуального лоску й міжнародного формату як клуб №1. Ізборська платформа націлена на створення імперського фронту, який має підтримувати Путіна

й боротися з уявною п'ятою колоною. Путін тут не з'являвся, а от міністр культури Володимир Мединський, губернатори були гостями клубу. Клуб включився у війну проти України, організуючи свої акції на тимчасово окупованих українських територіях, у т.ч. в Криму та Донецьку.

Лідером клубу є письменник Олександр Проханов. Доволі одіозна особистість, навіть за російськими стандартами – сталініст, рашист, імперіаліст, антисеміт, багато років активно пропагує консервативні погляди. Він, що й не дивно, стоїть на позиціях цивілізаціоністського дискурсу і стверджує, що відбувається епічна битва англосаксонської і «русскої» цивілізацій. Проханов мислить не аналітичними категоріями, а літературними й поетичними образами, міфологемами. Англосаксонську цивілізацію уявляє як фортецю на холмі, яка стріляє ядрами на усі боки, а «русскую» – у вигляді церкви на горі, що своїми куполами й хрестами «дістає небесної глазури» і по них на землю «стікає» Божія благодать. В ідеальному «русском» суспільстві, вигаданому силою фантазії письменника, панують гармонія, любов, краса, кожна сутність знаходить тут своє місце: і вовки, і вівці. Лідер клубу вважає, що душа русскої людини є не затьмареною і тягнеться до Царства Небесного. Імперію він боготворить, розглядає її як клумбу, де царить гармонія різних квітів (чим не корпоративна держава?). Проханов вважає Путіна героєм, який створив п'яту за рахунком «русскую» імперію і, звичайно, підтримує усі його війни і злочинства, бо вища мета виправдовує інструменти її реалізації [12].

Проханов вигадав існування духовних кодів «русскої» людини, які за звичайних обставин знаходяться у сплячому режимі, але можуть бути розбуджені загальною бідой. В своїй глибинній душі «русская» людина прагне перемоги, готова працювати для перемоги, вірить у перемогу і може створити «русское чудо», воліє об'єднатися заради спільної праці на перемогу. Це – пасхальний народ, бо прагне відродження і має оборонну свідомість щодо недругів. Саме виявлення духовних кодів, які пронизують усю історію Росії, письменник очікує від війни за українські (він вважає їх «руськими») землі. На думку Проханова, Сталін розумів ці коди і вмів їх розбудити, тому і перемогли. Сталін для нього – це надособисте сакральне явище,

в кожному великому російському правителі в душі нібито був Сталін. Коли чуєш проповіді Проханова, а він отримує широку трибуну і впливає на масову свідомість, то краще розумієш термін «шизофашизм». Абсолютно розколота свідомість: письменник придумав неіснуючу утопічну картину «святої Русі» і готовий благословити вождя вбивати незмірну кількість людей для втілення імперської мрії. Такий собі православний фашист. Російський традиціоналізм і консерватизм в діях клубу набув особливого звучання, як звук крещендо в симфонії.

Можна ще пригадати більш новий Зинов'євський клуб, який створили філософи-консерватори. Вочевидь, він також користується довірою держави, бо має кошти для діяльності і намагається копіювати більш відомі інтелектуальні платформи. Академічні філософи і собі долучилися до розробки ідеології рашизму та намагаються виправдати високу довіру. Під час війни вони проголосили «філософський фронт», аби на рівні метафізичного дискурсу довести правоту Росії перед світовим злом [13]. Доволі швидко філософи в університетах Росії можуть переключитися на викладання ідеології рашизму, отже, набуті підходи в палких суперечках на панелях клубу ще знадобляться. Існує проєкт, розроблений в міністерстві освіти РФ, що передбачає уведення в обов'язкову частину освітніх програм ідеологічну дисципліну, яку будуть вивчати усі студенти країни протягом року; гуманітарії – кілька років; історики й політологи – наскрізно увесь цикл навчання у виші [14].

В епічному повороті до традиціоналізму і консервативної ідеології добре простежується вплив О. Дугіна. Це він заздалегідь почав пропагувати традиціоналізм і консерватизм як інтелектуальні напрями: прочитав відповідний цикл лекцій і видав їх тексти [15]; організував російський з'їзд традиціоналістів. В основі російського традиціоналізму, як зазначає сам Дугін, покладено праці французького філософа Рене Генона (1986–1951), італійця Юліуса Еволи (1898–1975) і радикальна ідеалістична традиція Платона. Сучасний західний технізований капіталістичний світ – це Диявополіс, який відкидають традиціоналісти. *«Если Россия хочет выжить духовно, – робить висновок Дугін, – она должна встать под иные знамена – под знамена Традиции, радикального консерватизма, православ-*

ной веры...» [16]. Головний ідеолог Росії, духовний вождь її народу В. Путін так і робить, хіба що не згадує імені Дугіна.

В листопаді 2019 р. під час проведення чергового Харківського міжнародного безпекового форуму ми здійснили експертне опитування на тему: «Цінності Європейського Союзу, Росії, України». Всього було опитано 50 експертів, які брали участь у роботі форуму. Методика полягала в тому, аби респонденти оцінили за семибальною шкалою вагу цінностей в трьох локаціях. Список цінностей включав тридцять позицій. Результати наведені в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Ієрархія цінностей у трьох локаціях

Ранг	Країни ЄС	Росія	Україна
1	Верховенство права	Перемога у Другій світовій війні	Гроші
2	Права людини	Національний лідер	Свобода
3	Приватна власність	Військо	Військо
4	Демократія	Держава	Діти
5	Людина як така	Водка / Горілка	Мирне існування
6	Мирне існування	Соціальна ієрархія	Сім'я
7	Економічна ефективність	Ідеологія	Земля
8	Самість (Я)	Гроші	Демократія
9	Свобода	Церква	Церква
10	Громадянське суспільство	Насильство	Держава
11	Соціальна відповідальність	Закритість	Перемога у Другій світовій війні
12	Природа, довкілля	Діти	Освіта
13	Освіта	Сім'я	Приватна власність
14	Відкритість	Освіта	Громадянське суспільство
15	Діти	Приватна власність	Водка / Горілка
16	Земля	Економічна ефективність	Людина як така
17	Пізнання	Земля	Відкритість
18	Гроші	Пізнання	Економічна ефективність
19	Одностатеві шлюби	Природа, довкілля	Пізнання
20	Сім'я	Відкритість	Права людини
21	Держава	Самість (Я)	Національний лідер

Продовження табл. 3.1

22	Військо	Мирне існування	Самість (Я)
23	Церква	Соціальна відповідальність	Верховенство права
24	Перемога у Другій світовій війні	Права людини	Природа, довкілля
25	Національний лідер	Людина як така	Соціальна ієрархія
26	Ідеологія	Громадянське суспільство	Соціальна відповідальність
27	Соціальна ієрархія	Свобода	Ідеологія
28	Водка / Горілка	Верховенство права	Насильство
29	Насильство	Демократія	Закритість
30	Закритість	Одностатеві шлюби	Одностатеві шлюби

Підсумок доволі красномовний: українські експерти бачать значний ціннісний розрив поміж Європейським Союзом і Росією, як несхожими цивілізаційними просторами. Пріоритетні позиції (перші десять цінностей) в першій і другій колонці не мають жодного змістовного співпадіння. Україна займає проміжну позицію: частина пріоритетних ціннісних позицій співпадає з колонкою «ЄС», інші – близькі до російського суспільства. Більш докладно результати експерименту містяться в нашій статті [17]. Україна до початку великої війни з Росією ще була на роздоріжжі між двома світами, криваві події суттєво вплинули на масову свідомість у напрямку «геть від Росії».

Сучасний російський ціннісний дискурс зводиться до двох принципових речей: з одного боку, відкидання «універсальних», тобто західних цінностей; з іншого – піднесення так званих традиційних цінностей, які повністю укладаються у соціокультурну матрицю рашизму. Нова російська ідеологія відображає вже знайомі багатовікові ідеї рашизму, які функціонально мають обслуговувати політику розширення імперії, війни, зіткнення цивілізацій. Нормативістський ціннісний ряд стає основою пропаганди, освіти, офіційного дискурсу. Вимушені констатувати, що значною мірою він співпадає з соціально-політичними уявленнями «глибинного народу». Таким чином, ми з'ясували, що ідеологема традиціоналізму є важливою складовою загального поля ідеології рашизму.

Література:

1. The political and social doctrine of fascism. Tr. Jane Soames. London: L. and V. Woolf at the Hogarth Press, 1933.
2. Заседание международного дискуссионного клуба «Валдай». Речь В. Путина. *Сайт Президента России*. 19.09.2013. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/19243>
3. Патрушев Н. Нужны ли России «универсальные» ценности? *RGRU*. 17.06.2020. URL: <https://rg.ru/2020/06/17/nuzhny-li-rossii-universalnye-cennosti.html>
4. Указ Президента Российской Федерации от 02.07.2021 г. № 400 О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации. *Сайт Президента России*. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046>
5. Об утверждении основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей. *Стратегия управления государством*. 29.03.22. URL: <https://strategy24.ru/rf/projects/ob-utverzhdenii-osnov-gosudarstvennoy-politiki-po-sokhraneniyu-i-ukrepleniyu-traditsionnykh-rossiyskikh-dukhovnonravstvennykh-tsennostey>
6. Духовные скрепы. Василий Слонов. URL: https://wikireality.ru/wiki/Духовные_скрепы
7. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай». *ТАСС*. 21 окт. 2021. URL: <https://tass.ru/politika/12727931>
8. Патриарх Кирилл назвал ценности объединения россиян. *DELFI*. 30.05.2011. URL: <https://www.delf.lt/ru/abroad/russia/patriarh-ki-rill-nazval-cennosti-obedineniya-rossiyan.d?id=46062447>
9. Патриарх Кирилл назвал сохранение традиционных ценностей и культуры стратегическим курсом России. *Культура*. 17.05.22. URL: <https://culturavrn.ru/russia/37082>
10. Патриарх Кирилл призвал внести жертвенность в список ценностей России. *НСН*. 26.10.22. URL: <https://nsn.fm/society/patriarh-ki-rill-prizval-vnesti-lubov-k-rodine-i-zhertvennost-v-spisok-tsennostei-rossii>
11. Патриарх Кирилл в Прощеное воскресенье: война идет, потому что на Донбассе не хотят гей-парадов. *Радио свобода*. URL: 7.03.2022. <https://rus.ozodi.org/a/31739794.html>
12. Проханов А. На нас идет враг чудовищной силы. *Русская народная линия*. 5.10.2022. URL: https://ruskline.ru/video/2022/10/05/na_nas_idet_vrag_chudoviwnoi_sily
13. Зиновьевский клуб: Почему Россия права. Новая фронтовая философия. *Зиновьев Инфо*. 23.03.22. URL: <http://zinoviev.info/wps/archives/7297>

14. В вузах России будут преподавать «российскую идеологию» – СМІ. *Укринформ*. 28.10.2022. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/3601175-v-vuzah-rf-budut-prepodavat-russkuu-ideologiu-smi.html>
15. Дугин А. Философия Традиционализма. Серия: Новый Университет. Москва: Арктогея-Центр, 2002.
16. Дугин А. Г. Традиционализм против Дьяволополиса. *Платонизм*. URL: <http://www.platonizm.ru/content/dugin-ag-tradiciona-lizm-protiv-dyavolopolisa>
17. Рущенко І.П. Цивілізаційні цінності країн ЄС, Росії, України (на підставі експертного опитування). Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2020. № 2. С. 72–89.

3.4. РАШИЗМ НА ПЛАТФОРМІ «РУССКОГО МИРА»

Концепт «русского міра» (РМ) став чи не найбільш помітним явищем в ідеології, політиці, пропаганді Кремля путінської доби. Він народжувався під час пошуку так званої національної ідеї Росії. До формування доктрини РМ був причетний В. Сурков. Пізніше він стверджував, що словосполучення було узято у когось з політологів і відразу сподобалося кремлівським стратегам через його змістовний потенціал. Очевидно, йдеться про публікацію П. Щедровицького в «Новій газеті» 11 лютого 2000 р. під назвою «Русский мир. Возможные цели самоопределения». Логіка автора полягала в тому, що еміграційні потоки і розпад імперії залишили за межами Росії мільйони етнічних руських, які зв'язані не вертикаллю державної влади, а у мережевий спосіб (мов. оригіналу): *«Вместе с тем, в течение XX века под воздействием тектонических исторических сдвигов, мировых войн и революций на планете сложился Русский мир – сетевая структура больших и малых сообществ, думающих и говорящих на русском языке»* [1].

Сурков у нульові роки мав велику перевагу в тому, що міг зустрічатися з президентом і «вливати» тому прямо у вуха різні новітні ідеї та смисли. Надалі ідею РМ просував вже Путін, який зрозумів усі переваги, що відкриває концепт, передусім, для зовнішньої політики, пропаганди та експансії. Вперше він публічно заговорив про РМ наприкінці 2006 р. під час висту-

пу у Санкт-Петербурзі на зустрічі з творчою інтелігенцією. Тоді Путін сказав таке (мов. оригіналу): *«Русский мир может и должен объединить всех, кому дорого русское слово и русская культура, где бы они ни жили, в России или за ее пределами. Пожалуйста употребляйте это словосочетание – “русский мир”»* [2]. У подальшому події розвивалися доволі швидко: 21 червня 2007 р. Путін підписує указ №796 про створення Фонду «Русский мир». Його реєструють як громадську організацію з державним фінансуванням, а засновниками виступають міністерство закордонних справ і міністерство освіти та науки РФ. Незмінним керівником фонду є В'ячеслав Ніконов – політичний діяч крайнього консервативного спрямування, депутат Держдуми, онука одіозного сталінського наркому В. Молотова. На перші два роки з бюджету РФ було виділено 1 млрд руб., але, судячи з розмаху діяльності, реальні суми є набагато більшими. Офіційні завдання Фонду спочатку полягали у пропаганді, поширенні російської мови і «русскої» культури у різних країнах світу. Згодом коло завдань збільшилося, тут ми бачимо і створення сприятливої для Росії громадської думки, і підтримка російськомовних ЗМІ за кордоном, і просування експортних російських освітніх послуг, і взаємодія з діаспорами, і багато іншого [3]. Щорічно Фонд проводить Асамблеї «Русского міру» у перших числах листопада, що прив'язується до дня народної єдності, а також щорічно – Педагогічний форум «Русского міру». В світі розгорнута мережа Центрів і Кабінетів «Русского міру». Згідно зі звітом про діяльність Фонду за 2020 р., за кордоном у 52 країнах діяли 119 Русскіх центрів, а у 58 країнах – 139 Кабінетів «Русского міру». Через Фонд прокачуються великі грошові маси, зокрема, шляхом надання грантів на реалізацію різноманітних проєктів [4].

Щось схоже реалізується по лінії організації, яка називається «Россотрудничество». Це – державний орган виконавчої влади, за яким стоїть міністерство закордонних справ; повна назва (мов. оригіналу): «Федеральное агентство по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству». На сьогодні «Россотрудничество» представлено у 81-й країні світу 98-ма представництвами [5].

Таким чином, Росія оперує двома мережами за кордоном, що прикриті вивісками гуманітарних проєктів. Різниця в тому, що проєкт РМ відразу набув ідеологічного забарвлення. Кремлівські проєктанти, очевидно, опиралися на аналогічний досвід творення власних світів великими імперіями. Зразком є *Rex Romana* (Римський світ) і за аналогією – *Rex Britannica*, *Rex Americana*, *Rex Sovietica*. Проте паралелі поміж «Руським міром» і «Римським світом» є доволі умовними. Римляни на територіях, які контролювали, стверджували певний соціальний порядок, несли вищу на ті часи цивілізованість, транслиували власну культуру. Культурні впливи *Rex Romana* відчувалися в Європі та Середземномор'ї сотні років після закінчення римської доби світової історії. Сенс РМ є іншим, концепт розглядається Кремлем як один з інструментів відновлення імперії у форматі «м'якої сили», орієнтуючись на руськіє діаспори. Путін неодноразово підкреслював: за кордонами РФ після розпаду СРСР залишилися 25 млн осіб етнічних руських, що, за його словами, є великою трагедією. Проте кремлівський диктатор дивиться на багатолюдні діаспори не під кутом гуманістичних почуттів, а сприймає людські маси як інструмент власної експансії. Доказом цього є абсолютно варварська й геноцидна військова політика на Сході та Півдні України, де концентрувалася «русская» діаспора. Удари по містах, критичній цивільній інфраструктурі, культурним і освітнім об'єктам, масове вбивство цивільних, підлив Каховської гідроелектростанції на території, яку Путін проголосив частиною Російської Федерації, показують справжнє ставлення до так званих «співвітчизників».

Концепція РМ отримала значний резонанс в експертних колах як в самій Росії, так і за її межами. Чимало науковців присвятили свої праці новому феномену. Їх можна поділити на умовних протагоністів, антагоністів і тих, хто намагається займати нейтральну позицію. Протагоністи – на боці концепції РМ: російські консервативні діячі, академічні кола, що репрезентують державні установи, з ентузіазмом сприйняли новацію Путіна і почали її поглиблювати, розширювати концептуальні кордони, піднімати до рівня головної російської ідеології [6]. Діячі Ізборського клубу узялися розробляти доктрину РМ. Вони вбачають в самому понятті РМ природний фундамент

«історичної Росії» [7]. Війна з Україною активізувала «наукові пошуки», бо *«без идеологии нельзя умирать на территории чужого государства. Без идеологии не ясно, за что воевать с "братским" народом»* [8].

Антагоністи з числа російських лібералів скептично й критично сприйняли нову ідеологію. *«Сейчас "русский мир" – это идеологический конструкт, направленный на обеспечение доминирования путинского режима на постсоветском пространстве и в современном мире в целом. Это имперский и агрессивный конструкт, который я не поддерживаю»* – заявив лідер російського європейського руху Данііл Константинов [9]. Але варто додати, що не кожний росіянин зважиться сьогодні критикувати офіційну ідеологію Кремля, сам Константинов емігрував після кримінального переслідування, тортур у в'язниці, звинувачень у вбивстві; його визнавали політичним в'язнем, а тепер опозиціонер живе у Вільнюсі.

Практично усі дослідники, які спеціалізуються на історії або політичних студіях та вивчають сучасну Росію, так або інакше відрефлексували «руссій мір» у своїх працях. За кордонами РФ є намагання більш нейтрального ставлення до російської ідеології [10]. В Україні концепцію РМ зустріли критично, як прояв імперської свідомості і намагання створити «п'яту колону» на територіях зарубіжних країн [11]. Народні депутати О. Дунда і О. Олексійчук підготували законопроект, що прирівнює ідеологію РМ до комуністичної й нацистської ідеологій. Вони запропонували зробити відповідні зміни у ст. 436-1 Кримінального Кодексу України, яка забороняє поширення символіки і пропаганду цих ідеологій в Україні, додавши через кому «руссій мір» [12]. Нарешті, польський прем'єр Матеуш Моравецький у статті до британської газети The Telegraph висловився більш ніж визначено – «руссій мір» треба знищити як ракову пухлину [13].

Ще до початку активної фази гібридної війни, за даними, які оприлюднив генерал Сергій Савченко на IV Харківському міжнародному безпековому форумі в листопаді 2021 р., на території України звив свої гнізда 671 осередок РМ, що фінансувався з Москви по лініях фонду РМ, Інституту країн СНД, «Росспівробітництва», фонду ім. Горчакова. «Руссій мір» – це війна, руй-

нування, окупація й встановлення поліцейського режиму – така думка є найпоширенішою у громадян України на досвіді багаторічної російсько-української війни. Або вона формулюється трохи інакше: спочатку російське кіно, музика, література, а потім – танки, гармати, ракети. Така-от послідовність, коли «м'яка сила» за рішенням кількох людей у Кремлі трансформується у «жорстку силу», тобто гуманітарний (на початку) проєкт легко перетворюється у криваву безжалісну симфонію. Активісти РМ, як показала історія російсько-української війни, після приходу російських військ швидко перетворювалися на колабораціоністів, їх загарбники цілеспрямовано долучали до окупаційних адміністрацій, пропаганди, поліцейських структур.

Поняття «руський мір» є невизначеним і розпливчастим, і, здається, це абсолютно влаштовує кремлівських ідеологів. Його можна гнучко підлаштовувати під поточні політичні завдання. О. Проханов, головний ізборовець, в інтерв'ю журналісту в 2016 р. дав поетичне визначення (мов. оригіналу): *«Русский мир по существу – это всё. Это даже звёзды на небе, которые высыпают в русской ночи. Русский мир – это всё, что нас окружает: это русские империи, разрастание и убывание этих империй, это русские катастрофы, череда русских лидеров, это реальная политика и русская мечта»* [14]. А що з цього приводу думає ініціатор проєкту РМ, сирій кардинал Путіна, В. Сурков? В неформальній бесіді з російським пропагандистом і засновником ютюб-каналу Сергієм Пеговим Сурков (у той час, коли він формально відійшов від державних справ) дає розлоге й претензійне визначення: *«Это везде, где люди говорят и думают по-русски. Это там, где, может быть, они не говорят и не думают по-русски, но где они очень уважают русскую культуру. Там, где они видят в русской модели развития национального альтернативу для того, что у них есть у себя дома. Там, где люди боятся русского оружия, – это тоже русский мир. Там, где уважают наших ученых, наших писателей, наше искусство; там, где уважают нашего Путина, – это тоже все русский мир...»* [15]. В тираді Суркова відображена типова позиція кремлівських діячів: нас мусять боятися; якщо тінь страху лежить на людях, то це також «руський мір». А що з цього приводу каже головний ідеолог рашизму?

В. Путін, виступаючи на IV Всесвітньому конгресі співвітчизників у 2018 р., вдається до такої сентенції: «...*Форум собрал более 700 граждан из разных стран... Одновременно вы – все вместе – представляете огромную общность российских соотечественников, представляете один большой, огромный Русский мир, который никогда не строился исключительно... по этническому, национальному или религиозному признаку. Он...объединял всех, кто духовно связан с Россией, кто чувствует духовную связь с нашей Родиной, кто считает себя носителями русского языка, культуры, русской истории...*» [16]. Отже, Путін вдається до максимально широкого трактування – нікому не заборонено вхід до «русского міру», був би «духовний зв'язок з Росією».

Ми умисно навели три розлогі цитати адептів РМ, аби показати, що ідеологи сучасного російського націоналізму, імперці, рашисти міцно ухопилися за словосполучення «русскій мір», яке перетворилося на гасло, ідеологему і навіть стрижень зовнішньої політики: світогляд й сигнал до діаспор світу – слідувати курсом Москви. «Русскій мір» має кілька цільових груп, на які орієнтована ідеологія рашизму. Перша – рускіє, які проживають у національних республіках, автономіях на території Росії. Для них в ідеологемі є меседж – ви стрижневий, системотворчий народ російської держави, гордо виконуйте свою місію провідників й панівної верстви. Друга цільова група – етнічні рускіє й так звані «радянські люди» в країнах і регіонах, які належали «історичній Росії» або СРСР. Їм доводиться думка – ні в якому разі не асимілюйтеся, завжди орієнтуйтеся на Москву і чекайте «визволення». Третя цільова група – діаспори по всьому світу, яким пропонується теза – не забувайте нашу мову, дивіться й слухайте наші новини (пропаганду), ви ще зможете прислужитися історичній батьківщині під час великої геополітичної гри.

Як собі уявляють географічні межі РМ російські заангажовані експерти з числа «патріотів»? На порталі РУКСПЕРТ, який себе позиціонує як «довідник патріота», на жаль, невідомий експерт-патріот дає класифікацію країн світу за ступенем інкорпорації до РМ. Тут представлені дев'ять груп країн, а загальне число – 55, враховуючи і РФ. Україна входить до групи з

чотирьох країн (також Естонія, Латвія, Грузія), які віднесені до рубрики (мов. оригіналу): «*Страны со в целом отрицательно настроенным к Русскому миру руководством, но имеющие заметную часть населения, явно к нему относящегося*» [17].

Концепт РМ, на наш погляд, має кілька вимірів. Він використовується у таких контекстах, це водночас:

- ідеологема, яка органічно доповнює ідеологію рашизму, вона несе ідею інтеграції усіх російських сил на платформі агресивного путінізму, критики Заходу та російського традиціоналізму;
- соціологічна доктрина, згідно з якою поняття «русскості» безмежно розширюється і означає велику соціальну групу з вільним входом для усіх, хто вважає Росію своєю батьківщиною, захоплюється русскою культурою, є прихожанином РПЦ, підтримує духовний зв'язок тощо;
- геополітична доктрина, згідно з якою Москва нібито має історичне право контролювати увесь простір московсько-ординської цивілізації (так як цивілізаційні кордони розуміють у Кремлі), принаймні, в дипломатичних суперечках із західними «партнерами» Кремль готовий відстоювати зони впливу, які виходять за межі кордонів Росії, бо то усе є «русскій мір»;
- московське культуртрегерство, змістом якого є поширення мови, зразків «русскої» культури, вплив на медіа, громадську думку фактично в усьому світі в межах Pax Rossica;
- національна імперська ідея, суть якої у збиранні «русских земель», відновленні «історичної Росії» тощо;
- соціальна мережа, яка включає осередки РМ, що фінансуються з Москви через фонд С. Ніконова і може бути використаною, наприклад, спецслужбами РФ в цілях розвідки і гібридної війни.

До пропаганди РМ Путін підключив РПЦ і особисто патріарха Кирила. До справи активно взялися Митрополит Волокамський Іларіон, низка інших ієрархів РПЦ. Тут є очевидна логіка: по-перше, РПЦ вже має готову мережу приходів, яка охоплює країни, що входили до складу СРСР, а також до РПЦ належить певна кількість церковних осередків в інших країнах світу. В Україні на початок великої війни з Росією було близь-

ко 12 тисяч приходів, більш ніж 15 тисяч священників, ченців і черниць [18]. І зосереджувалися вони, головним чином, в зоні театру військових дій. По-друге, ідеологія, пропаганда є тим, чим займаються батюшки по церквах, тепер вони отримують місію працювати на ідеї «русского міру». Прихід в Києві до влади В. Януковича у 2010 р. широко розкрив двері московській церковній пропаганді, особисто патріарх зробив кілька пастирських візитів до України, виконуючи доручення Путіна вживлювати ідеологему РМ у свідомість віруючих. В численних виступах патріарха Кирила на тему РМ простежується кілька ідей: 1) буквальне ототожнення поняття «русского міру» з категорією «русская цивілізація»; 2) розширене трактування простору РМ з обов'язковим включенням України та Білорусі у це поняття; 3) відкидання юридичних обмежень, якими окреслені державні кордони, бо РМ є духовним зв'язком усіх «співвітчизників»; 4) агресивне ставлення до Заходу, націоналістів, церковних дисидентів, які гальмують реалізацію інтеграції РМ під егідою Москви. У промові на IV Асамблеї Русского Міру у 2014 р. він 25 разів у різних аспектах використав поняття «русская цивілізація» у зв'язку з тематикою РМ, розглядаючи останній як особливе цивілізаційне утворення, в якому РПЦ робить свою пастирську працю [19]. Кирило видав кілька книг за тематикою «русского міру», до яких зібрано його публічні виступи та проповіді [20].

В пастирських проповідях Кирила знайшла широке відображення дугінська ідея Росії як особливої цивілізації, що протистоїть Заходу. Але Кирило увесь час її синтезує з ідеологемою РМ та ідеологічною боротьбою на цьому ґрунті (мов. оригіналу): *«Но если говорит о цивилизации, то Россия принадлежит к цивилизации более широкой, чем Российская Федерация. Эту цивилизацию мы называем Русским миром. Одно это понятие – Русский мир – выводит из себя наших противников, в том числе и те националистически настроенные силы на Украине, которые пытаются в России видеть врага, а в Русском мире – страшную политическую доктрину, направленную на ограничение суверенитета Украины, на порабощение Украины Россией»* [21].

Ідеологічна місія московських церковників з поширення ідеологеми РМ зазнала потужного удару з боку України

у 2018 р., коли альтернативні до РПЦ українські церковні осередки об'єдналися і за підтримки президента П. Порошенка заснували Православну Церкву України (ПЦУ), яка отримала канонічний статус через надання Вселенським Патріархом Варфоломеєм Томосу – церковної грамоти, що засвідчує автокефальний статус нової помісної церкви. Це викликало шок і паніку не тільки в церковних колах, але і в Кремлі, бо ускладнювало основне завдання – зламати волю українців до незалежності і будь-яким шляхом приєднати Україну до Росії.

Ідеологема РМ – абсолютна ворожа до народів, яким «пощастило» жити в одному географічному просторі з етнічними «руськими», бо вона не зважає на їх природні інтереси та прагнення до незалежності, гідності й безпечного існування. Під гаслами «руського міру» була розпочата агресія проти України у 2014 р. – захоплення та анексія Криму й наступ на Донбасі. Російська пропаганда у 2014 році через усі медіа, у т.ч. закордонні, доводила, що Україну охопила «русская весна», населення одночасно і раптово усвідомило свою належність до РМ і прагне об'єднатися з одновітцями. А у керівництва Росії нібито немає іншого вибору, ніж задовольнити прохання етнічних «руських» (в дійсності, на Донбасі, це етнічна меншина) захистити їх від злих українців, націоналістів, київських нацистів. Кремль створив міф про громадянську війну в Україні, який поширював до початку 2022 р. Згідно з московською міфологією на Донбасі населення веде боротьбу за цінності РМ. Це приклад, як на початку «мирна» ідеологема зі злої волі правителів імперії стає гострою гібридною зброєю.

Брехня пронизує усі ідеї РМ, бо вони спираються на перекручену історію, фальшування фактів та замовчення того, що не вписується у вигаданий концепт. Рівень соціального цинізму в ідеології рашизму виходить за усі уявні межі. 4 листопада 2022 р. на день державного свята Путін в черговий раз зібрав свій ідеологічний актив – представників РПЦ на чолі з Кирилом і істориків. На дев'ятий місяць повномасштабного вторгнення, після здійснення геноциду й урбоциду, знищення цивільної інфраструктури масовими пусками ракет, усіх смертей та каліцтв він цинічно заявив: *«мы всегда с уважением и теплотой относились и относимся к украинскому народу. Так*

было и есть, несмотря на сегодняшнее трагическое противостояние» [22]. Можливо, це і є шизофашизм, тобто розколота хвороблива агресивна свідомість, яка не відображує реальність, а оперує міфами й ідеологічними настановами.

Чи збагатила концепція РМ вічний рашизм? З одного боку, ми бачимо певне розширення категоріального апарату, якусь родзинку, що доповнила ідеологію путінізму, з іншого – усе це повторення мантр минулих часів про велич Росії, нескінченність її просторів, що виходять далеко за межі кордонів імперії, розділений народ, який має бути знову повернутий у лоно імперії, нарешті, щодо великої місії та надзавдання державної політики на роки вперед. Чим концепт РМ відрізняється від «Третього Риму»? Концептуально нічим суттєвим, бачимо повторення старих тез. Курс на традиціоналізм, узятий в Росії, передбачає, імовірно, відродження старих ідей та тез, а не пошук чогось нового. Ось чому усе, чим «збагатила» концепція русского міру ідеологію рашизму, можна з легкістю знайти у концепції «Третього Риму», у слов'янофілів та почвенників, в одіозних спісах «чорної сотні», навіть в наративах комуністичної доби. Проте ідеологема РМ має для Кремля поточну інструментальну цінність як технологія роботи з діаспорами, проникнення на політичну кухню інших країн, підготовки масової свідомості росіян до колоніальних війн під прапором «русского міру».

Література:

1. Щедровицкий П. Г. Русский мир и транснациональное русское. *Гуманитарный портал*. 28.08.2006. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/2508>
2. Империя постфактум: Русский мир. *BezFormata*. 11.01. 2019. URL: <https://tver.bezformata.com/listnews/imperiya-postfaktum-russkij-mir/19080672/>
3. Сайт Фонда «Русский мир». URL: www.ruskiymir.ru
4. Гранты фонда «Русский мир». URL: <https://ruskiymir.ru/grants/>
5. Сайт Россотрудничество. URL: www.rs.gov.ru/ru
6. Гриценко В. П., Опошнянский А. В. Русский мир как цивилизационный проект. *Вестник Краснодарского университета МВД России*. 2017. № 2 (36); Тимофеев С. В. Идеологема «русский мир» в современном политическом дискурсе. *Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика*. 2018. Т. 9.

- № 1. С. 186–199; Перевезенцев С. В. «Русский мир» в XXI веке: Проблемы идеологического осмысления. *Всемирный Русский Народный Собор*. 8.04.2022. URL: <https://vrns.ru/news/russkiy-mir-v-xxi-veke-problemy-ideologicheskogo-osmysleniya-s-v-perevezentsev/>
7. Доктрина Русского мира / В. Аверьянов. *ACADEMIA*. 26.09.2016. URL: https://www.academia.edu/29079686/Доктрина_русского_мира
 8. Идеология Русского Мира: основные контуры / Е. Балацкий. *Капитал страны*. 24.06.2022. URL: https://kapital-rus.ru/articles/article/ideologiya_russkogo_mira_osnovnye_kontury/
 9. Алейникова С. М. «Русский мир»: белорусский взгляд: монография / С. М. Алейникова. – Минск: РИВШ, 2017. – 240 с. URL: https://istmat.org/files/uploads/58775/russkiy_mir_tekst.pdf; Laruelle M. «The ‘Russian World’. Russia’s Soft Power and Geopolitical Imagination». - Center for Global Interests Papers, May, 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/344222398_The_%27Russian_World%27_Russia%27s_Soft_Power_and_Geopolitical_Imagination_Center_for_Global_Interests_Papers_May
 10. «Русский мир» – все? Какое будущее ждет главную идеологию современной России? *БЕЛСАТ*. 22.04.2022 URL: <https://belsat.eu/ru/news/22-04-2022-russkij-mir-vse-kakoe-budushhee-zhdet-glavnyu-ideologiyu-sovremennoj-rossii/>
 11. Котигоренко В., Рафальський О. Ідеологічний проект «русского мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу. *ЕПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Наукові записки*. 2013. 5 (67). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotyhorenko_Viktor/Ideolohichniy_proekt_Russkoho_myra_i_politychni_perevahy_ta_upodobannia_naselennia_ukrainskoho_Donba; Україна та проект «русского мира» : аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.]; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. – Київ : НІСД, 2014. 80 с. URL: <http://www.niss.gov.ua>
 12. Дунда Олег Андрійович, IX скликання. Законопроекти, подані суб'єктом права законодавчої ініціативи. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/LawmakingActivity/deputies/21042/10>
 13. Russia’s monstrous ideology must be defeated / Mateusz Morawiecki. *The Telegraph*. 10.05.2022. URL: <https://www.telegraph.co.uk/opinion/2022/05/10/russias-monstrous-ideology-must-defeated/>
 14. Александр Проханов. Симфония Русского мира. *ЛИТМИР*. 2016. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=570466&p=1>
 15. Сурков: Русский мир там, где уважают Путина и боятся оружия России. *Daily Storm*. 12.06.2021. URL: <https://dailystorm.ru/news/>

- surkov-russkiy-mir-tam-gde-uvazhayut-putina-i-boyatsya-oruzhiya-rossii_
16. Владимир Путин выступил на VI Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом. *Сайт Президента России*. 31.10. 2018. URL: <http://www.kremlin.ru/catalog/keywords/32/events/59003>
 17. Русский мир. *РУКСПЕРТ*. URL: https://ruxpert.ru/Русский_мир
 18. Українська православна церква (Московський патріархат). *Вікіпедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_православна_церква_\(Московський_патріархат\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_православна_церква_(Московський_патріархат))
 19. Патриарх Кирилл: «Мы определяем, что хорошо, а что плохо, исходя из ценностей Русского мира». *Релігія в Україні*. 3.11.2010. URL: <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/6648-patriark-kirill-my-opredelyaemchto-khorosho-a-chto-ploho-isxodya-iz-cenno-stej-russkogo-mira.html>
 20. Кирилл, патриарх Московский и всея Руси. Семь слов о русском мире / сост. А. В. Щипков. Москва : Всемирный русский народный собор, 2015. 120 с.; Диалог с историей / Патриарх Московский и всея Руси Кирилл. Москва : Абрис, 2019. 256 с.
 21. «Слово пастыря». Выпуск от 6 сентября 2014 года. *Официальный сайт московского патриархата*. 7.09.2014. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3728242.html>
 22. Встреча с историками и представителями традиционных религий России. *Сайт президента России*. 4.11.2022. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/69781>

3.5. РОСПРОПАГАНДА ЯК ТРАНСЛЯТОР ІДЕОЛОГІЇ РАШИЗМУ

Ідеологія і пропаганда – це як рідні сестри, що жодного дня не можуть існувати одна без одної. Ідеологія перебирає на себе роль старшої сестри, яка керує пропагандою. Так влаштовані тоталітарні суспільства. Російська пропаганда (роспропаганда) – окремий, оригінальний феномен, який виник порівняно недавно слідом за ідеологічним поворотом в історії сучасної Росії. В путінській Росії – це важлива державна інституція, що поглинає значну частину державного бюджету. Вона розглядається кремлівською верхівкою як ударна сила проти внутрішніх та зовнішніх ворогів, інструмент впливу на масову свідомість,

привідний механізм, який поєднує ідеологеми рашизму з масовою свідомістю. Роспропаганда вже привернула увагу експертів і дослідників, які вивчають ситуацію в Росії та технології гібридної війни [1]. У певному сенсі вона не має аналогів у сучасному світі, якщо зважити на масштаб явища і швидкість, з якою будувалася система за роки правління Путіна.

Пропагандна стає помітним соціальним явищем за часів Першої світової війни, на досвіді воєнної пропаганди Гарольд Лассвелл (1902–1978) і Едвард Бернейз (1891–1995) створили перші теорії пропаганди [2]. В фашистський і нацистських країнах пропаганда після Великої війни стає затребуваною з боку політичного керівництва: і Ленін, і Муссоліні, і Гітлер прекрасно розуміли її значення, бо йшли до влади, експлуатуючи ефект пропаганди. Головний теоретик нацистської пропаганди Йозеф Геббельс пояснював своїм підлеглим, що цінність пропаганди не в правді (вона може будуватися на міфах і великій брехні), а у ефекті, який вона справляє на громадську думку. Якщо маніпулятор досягає запланованого результату – виникає ефект пропаганди. До нього мають прагнути пропагандисти і кидати усі ресурси на отримання кінцевого ефекту.

Історія виникнення роспропаганди відповідає такій хронології: 1) наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. руйнується стара комуністична пропагандистська система, зокрема тисячі професійних працівників ідеологічних апаратів залишаються без роботи, вони вимушені перефарбовуватися у «демократів», шукати собі місця праці у ринкових умовах, продавати свої послуги новому буржуазному класу; 2) протягом 1990-х рр. виникає ілюзія, що ідеологія остаточно померла як соціальне явище, в російському суспільстві панує свобода слова, усім набридли ідеологічні штампи, а на комуністів дивляться як на «вічно учорашніх» (націоналісти на той час ще не отримали від держави мандат довіри); 3) на початку «нульових років» до влади приходить Путін і непомітно крок за кроком починає відроджувати ідеологічні апарати, пропаганда поволі стає затребуваною і першорядною соціальною інституцією.

Для відродження пропаганди у форматі 2.0 Путіну потрібно було вирішити важливе стратегічне завдання – зламати свободу слова і незалежні медіа. За кілька перших місяців свого

правління він впорався з цим завданням, прикриваючись тезою про боротьбу з олігархами, які контролюють медіа. Громадянське суспільство відреагувало, були спроби організувати мирні масові протести у Москві, але «глибинний народ» ініціативу не підтримав, а з інтелігенцією і бізнесменами Путін «розібрався», використовуючи нехитрі поліцейські прийоми. Свобода слова в Росії була здобута дуже легко, фактично так волів останній генсек М. Горбачов, але і впала свобода непристойно швидко, коли черговий правитель відмовив країні у цій привілеї. «Глибинний народ», як завше, прагнув двох речей – «хліба та видовищ». Путіну вітер долі почав «дути у вітрила» – ціна на нафту підскочила, він міг укласти договір з основною масою підданих: підвищення рівня життя в обмін на свободу. І народ майже одностайно пристав на широку пропозицію. Епоха демократії закінчилася, телевизор і кіно почали відверто розважати і лоскотати нерви трилерами на тему бандитських 1990-х років, яких пропаганда назвала «лихими». Путіна позиціонували як рятівника вітчизни, що подавав період хаосу. І це важливий урок: пропаганда і свобода слова – несумісні. Пропаганда завжди програє чесній журналістиці, а щоб такого не трапилося автократи знищують незалежні медіа.

Розрив у 10–15 років між двома ідеологічними епохами – не такий вже і великий, багато старих ідеологічних кадрів швидко ще раз «перевзулися у повітрі» і почали власну історію ультрапатріотів, консерваторів, націоналістів, борців «за велику Росію». Путін милостиво давав їм місце під сонцем. Кар'єра В. Ніконова – абсолютно показова. В молодості він був ідейним комсомольцем з родини соратника Сталіна В'ячеслава Молотова, потім переодягнувся у шати борців за перебудову і демократію (за часів Горбачова) і, нарешті, еволюціонував у суперконсерватора й націоналіста, отримав з рук Путіна важливу ділянку ідеологічного фронту на ниві фонду «Русского міру». Така саме еволюція спіткала Євгена Примакова, дід якого був прем'єром за часів Єльцина. У 1990-ті рр. – журналіст різних демократичних прогресивних медіа, а потім, коли зрозумів загальний політичний тренд, почав відверто працювати на ідеологію Кремля; і ось, зрештою, Путін довірив йому (червень 2020 р.) «Росспівробітництво» – величезну машину для закор-

донного впливу та формування п'ятої колони. Ці «онуки» – ідеально освічені і нібито сучасні люди з елітарних родин, добре знають історію, політику, мистецтво, постійно бувають в різних країнах світу, але легко продали свої душі дияволу і старанно відпрацьовують високу довіру у сфері пропаганди. Вони одночасно творять і повторюють пропагандистські дурниці, відшкодовуючи Путіну свої призначення й гонорари. 24 лютого 2022 р., через кілька годин після нападу на Україну, Примаков вже виступає із заявою про повну підтримку СВО, хоча лицемірно каже про справжній «кошмар» воювати з українцями; тиражує фейк про нацистів, які нібито захопили Україну; не погоджується з тими, хто вимагає зупинити війну, бо (мов. оригіналу): *«В результате этой военной операции Украина будет избавлена от банд вооруженных нацистов, будет обеспечена безопасность наших границ, в надежде на то, что украинцы очнутся от морока»* [3].

Місце пропаганди у системі рашизму можна відобразити на схемі, яка у спрощеному вигляді показує інституційні зв'язки на полі пропаганди (див. рис. 3.1).

І – державна ідеологія
(в сучасній Росії – набір
рашистських ідеологем).
СБ – силовий блок (військо,
спецслужби, поліція тощо).
ДА – державний апарат,
державні службовці, чиновники.
О – освіта.
МС – масова свідомість як сума
фактів колективної свідомості.
ТМ – тоталітарне мистецтво:
література, музика, кіно, що фі-
нансуються і спрямовуються
державою.

Рис. 3.1. Інституційні зв'язки на полі пропаганди

Всередині зазначеної моделі існують усталені зв'язки. Так, ідеологія визначає наративи пропаганди, а вимушеними спо-

живачами пропагандистської продукції є і державні структури, і маси громадян. Освіта, мистецтво розглядаються як інструменти пропаганди, проте мистецтво є додатковим джерелом для порядку денного пропагандистів, які підхоплюють та поширюють корисні для держави образи, меми, естетичні зразки, що генерують придворні митці.

В СРСР була чинною тріада: ідеологія – пропаганда – агітація. Відповідно будувалася структура ідеологічної роботи і групувалися кадри. Ідеологія була нібито визначеною на віки вічні – марксизм-ленінізм; проте це не виключало потреби трактувати догми, робити актуальні акценти, додавати якісь наративи у «скарбницю» безсмертного вчення, і головне – прилаштовувати марксистські тези до поточних політичних завдань. Після Сталіна, який був спроможний самостійно формулювати ті або інші стрижневі ідеї, генеральні секретарі КПРС користувалися послугами спічрайтерів й професійних ідеологів. В апараті ЦК КПРС були групи високоосвічених працівників, які брали на себе відповідальність писати промови для перших осіб на актуальні теми; аналогічну експертну функцію в разі потреби виконували установи – Інститут марксизму-ленінізму і Академія суспільних наук при ЦК КПРС. До ідеологічної роботи залучалося певне коло особливо довірених докторів наук, професорів, академіків. Вони користувалися суттєвою перевагою перед усіма простими смертними в країні, бо мали доступ до так званих «спецхранів» – особливих відділів в кількох бібліотечних установах Москви, де в одиничних екземплярах концентрувалася література «буржуазних» авторів і заборонені видання тих комуністичних ідеологів, хто був свого часу вилучений зі списку живих. Тобто Збігнева Бжезинського або Льва Троцького могли прочитати в оригіналі лише кілька десятків осіб на багатомільйонну країну, а усі інші «ідеологи», пропагандисти, викладачі університетів довіряли тому, що «обрана каста» переказувала у своїх книгах, які мали приблизно такий порядок назви: «Критика буржуазної (ревізіоністської) концепції...».

Ідеологічна система СРСР мала тотальний характер. Ідеологи-практики були присутні на всіх рівнях територіальної й галузевої структури країни завдяки інституту заступників секретарів парторганізацій з ідеологічної роботи. В кожному

трудовому колективі, університеті, військовій частині, колгоспі тощо були партійні організації, отже, так звані «ідеологи». Ідеолог-практик мав організовувати пропагандистську роботу в межах своєї компетенції, користувався правом залучати усіх фахівців та активістів, здатних на цю працю. Агітаторами називалися ті особи, кому доручалося працювати безпосередньо з людьми, вести усну пропаганду, займатися наглядною агітацією. Сотні тисяч радянських громадян так чи інакше залучалися до ідеологічної роботи, абсолютна більшість на безоплатній основі, хоча в центральних, обласних, міських, районних комітетах комуністичної партії були професійні посади заступників першого секретаря з ідеологічної роботи. На чолі вертикалі стояв секретар ЦК КПРС з ідеологічної роботи, який мав чималий штат працівників. За часів Хрущова і Брежньєва без зміни багато років поспіль посаду секретаря ЦК з ідеології займав сталінський кадр Михайло Суслов (1902–1982), який був видатним комуністичним ортодоксом. З його смертю класичні часи радянської ідеологічної системи «канули в літа».

Путін не спромігся побудувати таку ж потужну й розгалужену систему пропаганди, як у колишньому СРСР. Але система роспропаганди також має пірамідальну внутрішню структуру. Верхівку піраміди особисто посідає Путін, оскільки саме він намагається формулювати основні сенси рашизму. Вождь має кількох наближених осіб, які відповідають за пропаганду в засобах масової інформації, інтернеті, силових структурах, системі освіти, за кордоном. На умовно середньому рівні ідеологічної піраміди знаходяться топ-пропагандисти, імена і образи яких знає більшість населення РФ, бо це публічні особи, які віщають з телеекранів або займають позиції в інтернеті. Зірки роспропаганди – це справжні генерали інформаційних військ, їх імена так само розкручені, як і образи найбільш популярних кіноакторів чи попмузикантів. Їх сумнівна слава перекинулася через кордони Росії і стала предметом спостережень експертів на Заході [4]. На нижчих щаблях – регіональні пропагандисти, приватні блогери, військові кореспонденти, які працюють в межах загальних завдань і трендів.

Аналогом Комуністичної партії, за планом Путіна, мала стати нова правляча партія «Єдина Росія», яка фактично

контролює органи законодавчої влади по усій країні і має завданням здійснювати ідеологічну функцію. Але це доволі бліда тінь КПРС. І хоча з центра партійним осередкам на місцях доводиться завдання здійснювати ідеологічну роботу, проте через корупцію, цинізм та безідейність партійних функціонерів справа пробуксовує. Путін зробив ставку на інше – долучає до створення й поширення пропагандистського контенту професійні організації: медіа, державний кінематограф, видавничу діяльність, і, перш за все, пропагандистську функцію, закріплену за російським телебаченням. Молодь і значні прошарки інтелігенції уникають телебачення, не дивляться пропагандистські програми, «сидять» в інтернеті, але це не обходить Путіна, бо його електорат, «глибинний народ», як і раніше, прикутий до телеекранів. Роспропаганда як інститут працює за принципом: ми вам сплачуємо гроші й визначаємо цілі, а ви творите професійний продукт на замовлену тему, критерій якого – ефект пропаганди. Це стосується і телевізійних проєктів, і замовного кінематографа, і масових публічних акцій з пропагандистською метою. Інститут освіти слухняно іде в руслі пропаганди, бо не має жодного ступеня захисту від держави. Ректори вишів, директори шкіл мусять виконувати ідеологічні розпорядження, влаштовувати пропагандистські акції, вже не кажучи про шкільні програми, які з кожним роком усе більше наповнюються ідеологічним контентом.

Технічна база радянської і російської пропаганди не збігаються, оскільки пропаганда завжди використовує технічні новинки. В СРСР у 1920–1960 рр. абсолютно домінувало дровове радіо як інструмент пропагандистського впливу. Це був геніальний винахід, який вирішував кілька завдань: синхронне поширення контенту по всій величезній країні, уніфікація пропаганди, русифікація населення національних республік (трансляції здійснювалися російською). І головна цінність – відрізаність від світового радіопростору, неможливість стороннім (ворожа пропаганда) вклинюватися у трансляцію сигналу. Прокладення ліній зв'язку вважалося важливою державною справою, з центром було з'єднано усі населенні пункти, а в будівельні стандарти СРСР потрапила норма щодо обов'язкового підключення багатоквартирних будинків і кожної індивідуальної осе-

лі до загальної мережі. В результаті пересічна радянська сім'я тримала вдома (як правило, на кухні) нескладний прилад без електроніки, що мав лише одну ручку управління – потужність звуку. З шостої ранку до півночі велися трансляції з Москви. По суті таку саме ціль мав на меті і Й. Геббельс в Німеччині, але технічно пішов іншим шляхом, враховуючи індустріальні можливості країни. За його ініціативи, був прийнятий п'ятирічний план масової радіофікації населення з використанням сучасних електронних пристроїв. І вже до початку Другої світової війни завдяки програмі купівель на виплату близько 70 % німецьких сімей мали радіоприймачі, які відчиняли двері пропагандистській роботі «за місцем проживання» [5]. Проте стратегія Геббельса виявилася до певної міри програшною, адже електронні пристрої в німецьких оселях мали змогу приймати трансляції британських радіостанцій, які розгорнули цілеспрямовану військову пропаганду на німецькій мові після початку бойових дій у 1940 р. Щоправда, прослуховування британських станцій у Німеччині тягло за собою кримінальне покарання.

Оскільки ефірне радіо отримало розвиток в СРСР після Другої світової війни, а західні країни і пропагандистські центри намагалися дістатися радянських радіослухачів, використовуючи короткі хвилі, перед урядом СРСР постало складне завдання: як відрізати країну від «згубного» контенту? Проблема вирішувалася у технічний спосіб: по всій країні було збудовано мережу радіовеж, які в побуті звалися «глушилками»; вони налаштовувалися на частоту ворожих радіостанцій й випромінювали в ефір перешкоди. Слухачі чули нудний гул, який перешкоджав трансляціям. Глушіння «радіоголосів» було припинено за рішенням політбюро у 1988 р. в рамках кампанії перебудови і гласності. В країні почалася епоха свободи слова. З цього моменту руйнування системи радянської пропаганди набуло незворотного і швидкоплинного характеру.

З 1960-х рр. абсолютним пріоритетом в царині медіа стає телебачення, тепер телевізор виконує роль магніту, що притягує увагу мас і поглинає вільний час. Поступово пропаганда пересунулася з радіоефіру до телевізійних студій, хоча д्रोкове радіо залишалося у використанні фактично до початку ХХІ ст. Ера домінування телебачення тривала приблизно до десятих

років ХХІ ст., а потім медіапростір почав захоплювати інтернет. Роспропаганда намагається використовувати і перше, і друге. За традицією, «глибинний народ», провінція, люди старшого віку та особи з невисоким освітнім цензом продовжують користуватися телевізорами й мають до нього довіру як до «інстанції істини». В дискусіях такі люди наводять як аргумент – «вчора по телевізору сказали...». Основним провідником ідеології путінізму в Росії залишається державне телебачення. Проте пропагандистська робота усе активніше зміщується в сторону інтернету. Переваги світової мережі як засобу комунікації швидко зрозуміли і пропагандисти, і представники спецслужб. В інтернеті створюються медіаплатформи, де відображаються і традиційні телевізійні програми, і пресові матеріали, а також розвиваються специфічно інтернетівські можливості – пропаганда через соціальні мережі, пабліки, месенджери, створення й запуск вірусного контенту тощо [6]. Інтернет-ресурси створюють ідеальні можливості для пропаганди: абсолютна швидкість поширення матеріалу, онлайн-режим; можливість глобалізації пропаганди, порушення інформаційного суверенітету країн; анонімність джерел, що дозволяє з легкістю вкидати в інформаційний простір фейки, займатися тролінгом, множити інформаційні віруси тощо.

Спецслужби РФ, які до певної міри є кураторами пропагандистських проєктів, оцінили нові можливості й узяли курс на опанування інтернет-технологій. Для цього у структурі ФСБ 2006 р. створено так званий «18-й центр». Пізніше під керівництвом Є. Пригожина, довіреної особи Путіна, у Санкт-Петербурзі було засновано «Агентство інтернет-исследований», що отримало неформальну назву «Ольгінські тролі». Агенція розгорнула активну підпривну діяльність в інтернет-комунікаціях, соціальних мережах, використовуючи відносно нові прийоми платного тролінгу. Тролі залишають неформальні анонімні пости на сайтах, в пабліках відповідно до настанов, які вони отримують від керівництва організації на початку робочої зміни.

Роспропаганда розпочала масову інформаційну інтервенцію у глобальному масштабі. Починаючи з 2013 р. (до початку активної фази гібридної війни проти України) Росія встигла розгорнути мережу телеканалів, які мали доносити глобаль-

ному світу московські оцінки поточних подій. До «глобальних медіа» належать: Life News – новинний сайт і 24-годинний телеканал; Russia Today (розпорядження Путіна від 9 грудня 2013 р.) – багатомовна інформаційна агенція; інформаційна агенція «Супутник» (30 мов), що контролюється Russia Today (створено у 2014 р.). У цьому сегменті широко використовувалися супутникові технології трансляції телеканалів. Паралельно контент розміщується на власних сайтах компаній в інтернеті. Мережа зарубіжних каналів спрацювала під час захоплення Криму й наступу на український Донбас. Світова opinio до певної міри виявилася дезінформовано щодо подій в Україні.

У спеціальному звіті Державного Департаменту США визначаються 5 стовпів розпропаганди [7]:

- офіційні урядові ресурси РФ (пресслужби Кремля, урядові акаунти у мережах);
- міжнародні теле- та радіотрансляції за державний рахунок (державні ЗМІ, міжнародні соціокультурні інституції);
- розвиток проксіресурсів (поширення наративної інформації, мовні центри);
- використання соціальних мереж як зброї;
- дезінформація у кіберпросторі.

Отже, розпропаганда опанувала нові технічні можливості, пов'язані з діджиталізацією медіа та інтернет-простором. Також у підірваних цілях вона активно експлуатує демократію у вільних країнах. Тут є не до кінця вирішена проблема: зіткнення тоталітарних країн з демократіями, коли базові умови не є рівними. Тоталітарні режими, за можливістю, зачиняють свої інформаційні простори, у т.ч. обмежують користування інтернетом. Такі правила встановлює Китай, КНДР, деякі мусульманські країни і Росія. Але тоталітарні режими намагаються максимально використати свободу слова, свободу зібрань, недоторканість медіа в демократичних країнах для поширення дезінформації й пропагандистських впливів. Цим шляхом іде, зокрема, Росія, намагаючись втрутитися у внутрішні справи незалежних країн, використовуючи «слабкі місця» демократії.

Завдання й тактика розпропаганди певним чином видозмінюються залежно від аудиторій. Внутрішня пропаганда

має завдання працювати на імідж першої особи, підтримувати політику президента, у т.ч. рекламувати воєнні кампанії, піднімати на щит велич Росії та різноманітні досягнення, які «не мають аналогів у світі», а також критикувати Захід, західний спосіб життя, демократичні традиції та європейські цінності. Верховному вождю роспропаганда приписує сакральні риси. В російських ЗМІ заборонено не тільки критика Путіна, але й не можна згадувати його ім'я без потреби. Путін за такої масованої підтримки ідеологічного апарату й вродженої тиранофії росіян може правити вічно, як і належить великому хану.

Назовні пропаганда концентрується на протиріччях і проблемах західного світу. В принципі те ж саме робила і радянська пропаганда, але є певні нюанси. Методологія роспропаганди змінилася в бік більшої агресивності, цинізму, аморальності. Радянська пропаганда мала свої червоні лінії. Не можна було, наприклад, ображати національні почуття людей, закликати до геноциду, пропагувати ядерну війну, відверто й цинічно брехати. Для роспропаганди подібних «червоних ліній» не існує. Вона опанувала технології постправди, коли усе може бути і ніщо не є забороненим; факти можна не брати до уваги і власну думку перетворювати на неспростовний факт. Брехня не вважається чимось відразливим, якщо вона працює на ефект пропаганди. Наведемо яскравий приклад цинічної пропагандистської брехні – сюжет на російському телебаченні, коли зірка роспропаганди Ольга Скабеева намагалася очорнити пам'ять королеви Єлизавети Другої під час траурних днів у Британії з приводу її смерті. Сам підхід був не припустимий для радянських часів, коли керувалися, імовірно, правилом: в таких ситуаціях про мертвих або щось гарне, або нічого. А російське ТБ підготувало фейковий інформаційний привід. Ведуча програми демонструвала кадри чорно-білої кінохроніки, де нібито молода королева кидає африканським дітям на землю їжу (саме так коментувала пропагандистка), а бідолахи хапають шматки, мов голодні собаки. Паралельно Скабеева різким безапеляційним тоном проголошувала тираду, що африканці ніколи не пробачать Англії епоху колоніалізму і не будуть вшановувати пам'ять королеви. Звісно, брехня, бо королеву поважали в усьому світі і, передусім, у Британському Співтоваристві, що

охоплює 54 країни, у т.ч. низку африканських держав. Російські пропагандисти доволі часто забувають, що світ уже живе в умовах інформаційного суспільства і є технології фактчекінгу. Швидко з'ясувалася підміна: на екрані демонструвався фільм, відзнятий у В'єтнамі майже за 30 років до народження королеви. На старих кадрах – дружина французького губернатора Індокитаю; дійсно, вона щось кидає дітям, але то були монети. Фальшивка шита білими нитками, адже біля входу до оселі чітко видно написи ієрогліфами, чого не могло бути в Африці, і діти – типові азіати, а не африканці.

Технологи в надрах роспропаганди винайшли новий дієвий формат: політичні ток-шоу на ТБ, які ведуть московські зіркові пропагандисти. Особливістю таких шоу є їх агресивний, навіть істеричний характер; такі вистави ще називають годиною ненависті; іноді дійові особи в студії починають битися на кулаках; а ведучий за власним вибором може вигнати зі студії того, хто говорить щось, на його думку, неправильне, ніби він суддя на футбольному матчі. Подібні сценарії продумані й зрежисовані, їх завдання – пробудити у телеглядачів негативні емоції, викликати ненависть або страх, закріпити пропагандистські стереотипи та накладені на противника стигми емоційним підсиленням й переживанням глядачів. Так звані «експерти», запрошені до студії, не цураються геноцидної лексики, апелюють не до фактів та розуму, а до інстинктів, підсвідомості, колективних архетипів рашистського смислового поля. Зазначимо, що радянська пропагандистська традиція була іншою – політичні коментатори на ТБ робилися доволі освіченими фахівцями-міжнародниками, вони намагалися апелювати до фактів, орієнтуючись на рацію й логіку аудиторії. Поводили себе стримано й солідно. Вважалося, що комуністичні ідеї є потужними і не потребують фальсифікації реальності, оскільки завжди знайдуться правдиві аргументи на їх користь, хоча, звісно, пропагандисти підтасовували факти. Проте стилістика радянської пропаганди мала вселяти в людей оптимізм, а не заряджати ненавистю.

Епоха постмодерну у розумінні російських теоретиків та практиків пропаганди дає їм відчуття вседозволеності і абсолютної влади над громадською думкою. Найбільш глибоко

цей бік роспропаганди розкрив у своїх працях Пітер Померанців – британський журналіст і спеціаліст з російської пропаганди, який народився в радянській Україні і у дитячому віці потрапив на Захід разом з батьком (Ігор Померанцев), політичним дисидентом, а в подальшому – журналістом ВВС. Він зазначає: *«Россия пришла к постмодернизму через постсоветский цинизм. Прошла своим странным путем к чувству полной относительности всего, и этот путь по времени совпал с западным постмодернизмом, поэтому мы видим некие параллели»* [8]. Британський фахівець з медіапростору доводить, що мета роспропаганди – максимально забруднити інформаційний простір, аби пересічний мешканець остаточно був збитий з пантелику і приймав будь-яку версію або відкидав усі, а ще краще – користувався конспірологічними теоріями. П. Померанцев в інтерв'ю формулює таку думку (мов. оригіналу): *«место идеологии в мировоззрении замещается конспирологией. Мир весь объясняется через матрешку теории заговора. Конечно, это не случайно, что главная любимая фраза Дмитрия Киселева: «Совпадение? Не думаю». Это главный мем этой псевдоидеологии. А в мире конспирологий, конечно, вы ничего и не можете поменять. Вы ничего не понимаете. Вы должны сидеть дома, вам нужен Путин или Трамп, или Болсонару, и они будут вам помогать в этом сложном мире, который вы никогда не поймете»* [9]. Американський фахівець з роспропаганди Ксенія Кирилова вважає, що на відміну від комуністичної пропаганди, інформаційні операції Кремля взагалі не потребують конкретної ідеології. Для підтримки пропаганди використовується маса образів та станів, які викликаються цими образами, настільки яскравими, що вони діють на людей сильніше за раціональні аргументи. Російська пропаганда створює не систему поглядів, а відчуття, кореспондує напряму до емоцій, до інстинктів, до рефлексів, сплетіння яких дає потрібні Кремлю результати [10]. В цілому, погоджуючись з думкою К. Кирилової, вважаємо, що ідеологічний дискурс в сучасній Росії існує. Ідеологія рашизму як сума ідеологем, сформульованих в сучасній Росії на базі вічних рашистських ідей та почуттів, стоїть за зовнішніми пропагандистськими наративами.

Також розпропаганда виконує прямі доручення вищого військово-політичного керівництва, якщо треба готувати населення до аморальних й злочинних акцій. За місяць-два до початку тотального знищення критичної цивільної інфраструктури українських міст на московських ток-шоу почалося обговорення геноцидної тактики. Запрошені «експерти» емоційно ставили питання: до якого часу ми будемо проявляти гуманізм і щадити українців? – Треба відкинути їх у XVIII століття (!?), забрати блага цивілізації – електрику, світло, тепло, водопостачання. Злобні тиради користувалися підтримкою аудиторії, громадська думка відстежувалася. Нарешті, 10 жовтня 2022 р. Росія почала масовані ракетні обстріли електростанцій, водозаборів, електропідстанцій по всій території України. Пропаганда сформувала у внутрішній аудиторії думку про справедливість і доцільність геноцидних дій. Бомбардування, блекауту в українських населених пунктах викликали піднесення суспільних настроїв в Росії, адже на фронтах значних успіхів не було, а «глибинний народ» бажав крові українців.

Стратегія пропаганди назовні полягає в тому, аби роз'єднати західний світ, підтримати проросійських політиків й радикалів, що виступають проти інтеграційних об'єднань, сприяти загальному хаосу і посилювати недовіру до інститутів демократії. Російська агентура в інтернет-мережах підтримувала Брекзит, каталонських і шотландських сепаратистів, Д. Трампа під час виборчих перегонів, ініціаторів масових заворушень в США через убивство Джорджа Флойда (2020 р.). Головною мішенню пропаганди російське військово-політичне керівництво обрало США і американських громадян як своїх стратегічних ворогів. Використовується технологія штучного розпалювання внутрішніх конфліктів. Вона передбачає таке: 1) обирається певний громадянський конфлікт з того або іншого питання (виборчі перегони, користування вогнепальною зброєю, ставлення до емігрантів, расові стосунки тощо), 2) легендовані інтернет-тролі «чіпляються» за обговорення на форумі й починають поглиблювати розбіжності у поглядах; 3) тролі, за наказами кураторів, розподіляються на дві групи, аби підтримувати кожну зі сторін і підвищувати градус дискусії, або отримують завдання залишати пости й коментарі на користь і пер-

шої, і другої сторони конфлікту. Головна мета – конфлікт має посилитися, емоцію суперечок треба підняти якомога вище. Дослідження The New York Times показало, що російські тролі працювали цілеспрямовано з аудиторією афроамериканців, аби не згасали расові конфлікти [11]. Коли, наприклад, у черговий раз відбувається стрілянина (з'являється новий масовий вбивця, а таке періодично відбувається), тролі за командою куратора миттєво переключаються на останній випадок й коментують таким чином, аби розпалювалося протиріччя між прибічниками заборони зброї й тими, хто за існування права на володіння вогнепальною зброєю. Звісно, російські тролі ховаються за анонімними ніками та удають з себе зацікавлених громадян країни.

Найбільш резонансна інформаційна операція на американському напрямку – втручання у вибори президента США. Ніколи і ніхто не втручався у цю суто внутрішню американську справу, але завдяки світовій павутині й новим можливостям масових комунікацій така теоретична можливість з'явилася, і в Москві було прийняте рішення щодо початку інформаційної атаки. Втручання у 2016 р. здійснювалося на користь республіканця Дональда Трампа. Паралельно відбулися хакерські атаки й викрадення службової документації з комп'ютера конкурентки – демократки Хіларі Клінтон. Її листування було оприлюднене, що вдарило по шансам кандидатки стати президенткою. У 2020 р. історія з втручанням у вибори повторилася. Події стали предметом розслідувань спецслужб США, вони довели факт спецоперації з боку Росії, докази містяться у доповіді спецпрокурора Мюллера (2019 р.) і доповіді спецслужб сенату США [12].

Власне, розпропаганда є доволі органічною частиною російського суспільства, заснованого на ідеях «вічного рашизму». Вона артикулює те, що більшість росіян хочуть почути і лише чекають яскравої і переможної форми подачі матеріалу. Пропагандисти це розуміють і вміло відпрацьовують надвисокі гонорари. Це стосується і тих письменників, сценаристів режисерів, які свідомо працюють на пропагандистській ниві.

Центральну позицію у «мистецькій» ніші розпропаганди займає кінематограф. Ленін свого часу повчав наркома осві-

ти Луначарського, що з усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно. Вождь вбачав у кінострічках великий ідеологічний, пропагандистський потенціал, оскільки кінематограф є наймасовішим мистецтвом, яке доступне навіть неграмотним робітникам та селянам. Сучасне російське керівництво мислить і діє в рамках ленінської парадигми, сприяючи так званому патріотичному кіно.

Пропагандистський кластер російського кінематографу можна поділити, по-перше, на замовні кон'юнктурні картини, по-друге, виокремити творчі авторські роботи, що віддзеркалюють дух рашизму, ба більше – створюють естетику рашизму. Держава фінансує і замовляє пропагандистські картини з першого кластеру. Як правило, це історичне кіно, аби підкріпити російську версію минулого. Більшість замовного кіно, яке створюється за підтримки міністерства оборони, присвячене або Другій світовій війні, або сучасним війнам, які веде Росія. От кілька відомих стрічок за останні роки: «Брестська фортеця» (режисер О. Котта, 2010); «Білий тигр» (режисер К. Шахназаров, 2012); «Сталінград» (режисер Ф. Бондарчук, 2013 р.); «Битва за Севастополь» (режисер С. Мокрицький, 2015); «Т-34» (режисер А. Сидоров, 2018); «Подільські курсанти» (режисер В. Шмельов, 2020); «Льотчик» (режисер Р. Давлетьяров, 2021). Чим далі у часі від Другої світової війни, тим більше фільмів на цю тематику. Для режисерів та продюсерів такі стрічки – безпрограшна ставка, бо є запит і від держави, і від кіноглядача, якого вже занурено у контекст рашизму. Подібне кіно для частини росіян мов наркотик, воно лише підтверджує вже сформовані пропагандистські стереотипи.

Також створюються кінострічки на сучасні сюжети, аби піарити участь Росії в різних війнах. В цих картинах російські солдати й офіцери постійно когось визволяють, захищають, несуть мир і справедливість. Вони є справжніми лицарями – відкриті, чесні, надійні. Фактично кінострічки відіграють роль апології російського мілітаризму, вони є важливою складовою військово-політичного виховання, фінансуються доволі щедро з державного бюджету: звичайні бюджети: 3–10 млн дол. Для ілюстрації в табл. 3.2 наведено кілька прикладів подібних патріотичних фільмів на тематику сучасних війн.

Таблиця 3.2

Замовне патріотичне кіно на військову тематику

Фільм	Тема (предмет апології)
«Август восьмого», режисер Дж. Файзієв, 2012 р.	Війна проти Грузії у 2008 р.
«Крим», режисер А. Піманов, 2017 р.	Захоплення Криму Росією.
«Кримський міст. Зроблено з любов'ю», режисер Т. Кеосаян, 2018 р.	Анексія Криму, будівництво кримського мосту.
«Русскій характер», режисер О. Якимчук, 2014 р.	Обґрунтування «русської весни».
«Небо», режисер І. Копилов, 2021 р.	Війна в Сирії.

Окремо треба виділити фільми на військову тематику, де малюються образи українців як зрадників, пособників нацистів і загалом негарних людей порівняно з рускими. Є два стереотипні образи українця в російському кінематографі: 1) карикатурна постать, несуб'єктна, потребує зовнішнього керівництва, розмовляє спотвореною мовою, хитруватий і обмежений персонаж; 2) жорстокі карателі, нацисти, гітлерівські посіпаки. Якщо у фільмі з'являється персонаж, що розмовляє суржилом, то чекайте або перше, або друге. Підступні українські націоналісти, карателі з Української Повстанської Армії з'являються у фантастичній драмі «Ми з майбутнього 2» (режисери О. Самохвалов, Б. Ростов, 2010 р.); ксенофобський фільм було заборонено до показу в Україні, хоча потім у 2012 р. його транслював телеканал ICTV з купюрами. В українців викликав відразу фільм «Матч» (режисер А. Малюков, 2012) на тему відомих подій 1942 р. в Києві (серія матчів українських футболістів проти команд окупантів). Ті ж самі причини – ксенофобський показ українців. Після перегляду подібних стрічок в головах пересічних росіян формується думка, що вбити українця – це не такий собі і великий гріх.

Російські митці будують художню естетику агресивного рашизму під гаслом «ми рускіє – нам усе можна». Показовими є ті автори, хто формально не заангажований владою, але за власними переконаннями, використовуючи свій талант, фактично визначають ідеологічні сенси і художні форми рашизму. В колі літераторів найбільш помітними є твори епатажних авторів на кшталт Едуарда Лімонова (1943–2020) та Захара Прилепіна, а в кінематографі – стрічки Олексія Балабанова (1959–

2013). Постмодернізм, абсурдизм, лівацтво, націоналізм, езотерика гарно вписуються у соціокультурну матрицю постправди, яку використовує ідеологія путінізму. Е. Лімонов і З. Прилепін, як лідери націонал-більшовицької партії, активно займалися політикою і антиукраїнською діяльністю. Прилепін брав у руки зброю на Донбасі, розповідав про вбитих українців, збирав гроші для сепаратистів. Але вплив літераторів, навіть епатажних, поступається за силою впливу кінодискурсу.

Олексій Балабанов створив дилогію «братів» – «Брат-1» (1997) і «Брат-2» (2000), які перетворилися на культове рашистське кіно. Естетика рашизму – це маніфестація брутальної сили, реваншизму, агресивної національної ідеї, образу ворога, а також неприйняття західних цінностей й презирство до буржуазного способу життя. Балабанов інтуїтивно вихоплює ті наративи, які є безпрограшними у російському середовищі. Головний герой обох фільмів – простий російський хлопець Данила Багров (актор – Сергій Бодров), який заблукав у світі бандитів, гангстерів, злиднів 1990-х рр., але нібито він є носієм іманентної «русської» правди. Його «правда» – це расизм, гомофобія, антифемінізм, сексизм, і, звичайно, українофобія.

Коли на екрані російський бандит з фільму «Брат-2» розстрілює українців у американському ресторані зі словами – «ви мені, гади, ще за Севастополь відповісте», за свідченням спостерігачів, зали в Росії вибухали оплесками. Автор фільму створює ілюзію місії росіян виправляти світ за власними лекалами. Фільми побудовані таким чином, що не завжди зрозуміло, чи автор щирий, чи це є гротескна сатира на російську мрію «усіх мочити». Але «глибинний народ» сприйняв кіно як істину; гаслами і мемами з «Брат-2» російські військові обмальовували танки і бронемашини під час вторгнення до України – «сила у правді», «руссіє на війні своїх не кидають», «руссіє не здаються». Журналіст Сергій Морфінов у статті для BBC News так визначає поточну ситуацію: *«“Рашизм” – це дивна постмодерністська суміш, куди увійшли шовіністський “великоросійський” світогляд давно померлої Російської імперії, ностальгія за Радянським Союзом, реваншистські настрої пострадянських силовиків, псевдоісторичні екскурси Путіна, а також православ’я з одночасним вшануванням Миколи II і Сталіна,*

і на додачу – цитати з фільму “Брат-2”, нанесені на шеврони російських військових» [13].

Російська пропаганда є зловісною лакуною рашизму, яка намагається подібно до левіафану охопити своїми щупальцями той простір, який в Москві визнано «руським міром». Систематичне промивання мізків дає свої отруєні сходи. Ані сам режим Путіна, ані його криваві війни не були б можливими без цього компоненту рашистської системи.

Література:

1. The failure of Russian propaganda / Dr Jon Roozenbeek. *University of Cambridge*. 2015. URL: <https://www.cam.ac.uk/stories/donbaspropaganda>; Giorgio Bertolin, “Conceptualizing Russian Information Operations: Info-War and Infiltration in the Context of Hybrid Warfare,” *IO Sphere, Summer 2015*. ; The Russian “Firehose of Falsehood” Propaganda Model / Christopher Paul, Miriam Matthews. *Rand Corporation*. 2016. URL: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE198.html> ; Pomerantsev, Peter. “Inside Putin’s Information War”. URL: politico.com. Archived from the original on 2019-06-02. Retrieved 2017-01-05; Inside Putin’s Propaganda Machine / Masha Gessen. *The New Yorker*. 18.05.2022. URL: <https://www.newyorker.com/news/annals-of-communications/inside-putins-propaganda-machine>
2. Lasswell Harold D. (1927) Propaganda technique in the World War. New York. 235 p. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015000379902&view=1up&seq=21>; Bernays Edward (1928). Propaganda. New York: Horace Liveright. 159 p. URL: https://www.voltairenet.org/IMG/pdf/Bernays_Propaganda_in_english_.pdf
3. Помним, на чьей стороне правда / Евгений Примаков. *ВЗГЛЯД*. 24.02.2022. URL: <https://vz.ru/opinions/2022/2/24/1145443.html?fbclid=IwAR1-DvTuxGPIm4zLiCYlLjAw5QgWxy-wk3Rp7vqhnDVWvELzBsetE72md4FU>
4. Faces of Kremlin Propaganda: Margarita Simonyan. *U.S. Department of State*. URL: <https://www.state.gov/disarming-disinformation/faces-of-kremlin-propaganda-margarita-simonyan/>
5. «Мы добиваемся не правды, а эффекта пропаганды!» *2 Города*. 2.11.2014. URL: https://www.znak.com/2014-10-29/desyat_pravil_gebbelsa_kotorye_rabotayut_i_seychas
6. Information Warfare in Russia’s War in Ukraine. The Role of Social Media and Artificial Intelligence in Shaping Global Narratives / Christian Perez, Anjana Nair. *FP*. 22.08.2022. URL: <https://foreignpolicy.com/2022/08/22/information-warfare-in-russias-war-in-ukraine/>

7. GEC Special Report: Pillars of Russia's Disinformation and Propaganda Ecosystem. August 2020. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/08/Pillars-of-Russia's-Disinformation-and-Propaganda-Ecosystem_08-04-20.pdf
8. Померанцев Питер: Цель российской пропаганды – чтобы никто никому не доверял. *Українська правда*. 31.03.2015. URL: https://ukrrudprom.ua/digest/Piter_Pomerantsev_TSel_rossiyskoy_propagandi__chtobi_nikto_nikomu_ne_doveryal.html
9. Главный принцип пропаганды Кремля. Что внушают россиянам. *НВ*. 2.06.2021. URL: <https://nv.ua/opinion/anatoliy-shariy-kak-on-poluchil-status-bezhenca-novosti-ukrainy-50163489.html>
10. Kirillova Kseniya. Countering Russia's 'Ideologies for Export' Propaganda and Disinformation War. *Homeland Security Today*. 23.09.2019. URL: <https://www.hstoday.us/subject-matter-areas/intelligence/perspective-countering-russias-ideologies-for-export-propaganda-and-disinformation-war/>
11. Russia Reactivates Its Trolls and Bots Ahead of Tuesday's Midterms / Steven Lee Myers. *The New York Times*. 6. 11. 2022 URL: <https://www.nytimes.com/2022/11/06/technology/russia-misinformation-midterms.html>
12. Report of the Select Committee on Intelligence United States Senate on Russian Active Measures Campaigns and Interference in the 2016 U.S. election volume 5: Counterintelligence Threats and Vulnerabilities URL: https://www.intelligence.senate.gov/sites/default/files/documents/report_volume5.pdf
13. Морфінов С. «Рашизм»: історія «російського фашизму» від теорій Дугіна до ідеології «Брата-2». *BBC News в Україні*. 1.10.2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-63072100_

3.6. ЛАКУНА «ПОБЕДОБЕСІЄ»

«Побєдобесіє» (гра слів «перемога», «божеволіти», «беси») є квінтесенцією рашизму й путінізму. Приклад того, як державна пропаганда може спотворити колишнє світле свято, перетворивши травневі дні на колективну істерію та великодержавний шабаш.

Перемога над нацизмом за часів СРСР трактувалася і святкувалася по-різному. Сталін визначив день перемоги над Гітлером не 8 травня, як скрізь в Європі, а 9 травня, коли акт капіту-

ляції на його вимогу було підписано повторно у Берліні. Проте кремлівський диктатор з цього приводу не розгортав грандіозних офіційних святкувань, бо його попередні плани на світову війну справдилися лише частково; він в останні роки свого життя готував країну до нової битви за панування комунізму у світовому масштабі. Європа мала в майбутньому не частково, а повністю потрапити під його контроль.

За часів Брежнєва, коли провалився амбіційний план побудови комунізму в СРСР, компартія починає змінювати вектор ідеології та пропаганди від майбутнього до минулого. В країні починається череда святкувань різних «ювілейних дат», які пов'язані з радянською історією. 9 травня у 1965 р. (20-річний ювілей перемоги над нацизмом) було проголошено неробочим святковим днем. Така традиція ствердилася і надалі. Відтепер у Москві круглі дати перемоги відзначаються військовими парадом на Красній площі. Проте в ті роки були ще живими великі маси фронтовиків, свідків страхітливої війни; практично кожна родина мала свій рахунок з війною. Ветерани війни святкували доволі стримано, не було вихваляння, вони скупко згадували минуле, одягали у цей день бойові нагороди, випивали фронтові «сто грамів», щось не домовляли, добре розуміли, де правда, а де брехня. Їм багато років поспіль вночі снилася лише війна, вибухи, бомбардування, бойові побратими, образи загиблих, жахіття руйнувань; від воєнного стресу вони відходили тривалий час і не воліли вплутувати у свої переживання молодь, дітей, онуків. Саме в цей день відбувалися неформальні акції пам'яті, коли люди спонтанно з квітами (бузок, тюльпани) йшли до військових поховань. Неформальні дії в СРСР не віталися, але цей день був виключенням. І точно не було танців на кістках, влада усвідомлювала кордони пристойності.

В Російській Федерації з 1995 р. відновили традицію військових парадів на 9 травня, з кожним роком святкуванням надавався більший масштаб. Путін перетворив історичну подію на сакральну дату, тепер святкування набуло статусу головного державного дня. Градус святкування збільшувався з кожним роком, до події втягувалися нові покоління, які гадки не мали про справжню війну. Старе покоління, яке поволі відходило у вічність, мало свою головну приказку: «головне, аби не було ві-

йни». Вони були готові миритися зі складнощами радянського побуту, нестачею їжі й товарів широкого вжитку, бо з досвіду війни розуміли, що може бути і набагато гірше. Минуле покоління радянських керівників, яке пройшло крізь війну, також дотримувалося філософії збереження миру, хоча і пускалося в імперські авантюри. Подібного щеплення не мали нові генерації, які сприймали свято як шоу, карнавал і нагоду випити спиртне.

Напруження святкових днів зростало і почалася трансформація народного свята, яке було, передусім, пам'яттю про загиблих і про ціну перемоги, в колективне божевілья тих, хто не мав відношення до Другої світової війни. Новому культурному феномену дав визначення російський православний священик, протоієрей Георгій Митрофанов (професор Санкт-Петербурзької духовної академії); він назвав те, що відбувається щорічно в Росії, – «победобесієм». Неологізм видався гострим і вдалим, він прижився у середовищі критиків путінської політики експлуатації історії.

Зі свого боку, Путін вбачав у «победобесії» інструмент реалізації власних імперських планів і шлях підготовки населення до війни. По-перше, він приватизував «Велику Перемогу», заявив, що саме Росія внесла головний внесок у перемогу над Гітлером, вона могла би обійтися і без інших країн та народів, бо «росіяни є народом переможцем». В Москві більше не згадують про антигітлерівську коаліцію, а багато молодих людей вважають, що СРСР і США були по різні боки фронту. Приватизація свята завершилася у 2021 р. прийняттям закону РФ, яким, зокрема, забороняється заперечувати «вирішальну роль» Радянського Союзу «в розгромі нацистської Німеччини». Це було оформлено як нова стаття до вже прийнятого закону «Про увічнення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років».

По-друге, не обійшлося без фальсифікації історії. В новій статті № 61 вже згаданого закону підіймається дуже дошкульна для Москви тема – співпраця з гітлерівським режимом; тепер норма закону виглядає таким чином: *«Заборона публічного ототожнення цілей, рішень і дій керівництва СРСР, командування та військовослужбовців СРСР з цілями, рішеннями і діями керівництва нацистської Німеччини, командування та*

військовослужбовців нацистської Німеччини і країн осі в ході Другої світової війни, заперечення вирішальної ролі радянського народу у розгромі нацистської Німеччини і гуманітарної місії Союзу РСР при звільненні країн Європи», – йдеться в документі, яким російська влада хоче підфарбувати історію [1]. Незаперечний факт, що з вересня 1939 р. до червня 1941 р. СРСР був союзником Третього Рейху, а потім зник з публічного дискурсу.

По-третє, Путін намагався принизити роль українців у перемозі. Російська Федерація мала статус однієї з 15 радянських республік, що складали СРСР на момент торжества над німецьким нацизмом. 7 млн українців воювали на фронтах Другої світової війни проти нацистської Німеччини, але Путін переконує, що Росія могла без них обійтися. Ось фрагмент щорічного спілкування у прямому ефірі з громадянами Росії у 2010 р.: *«Тепер з приводу наших відносин з Україною. Я дозволю собі з вами не погодитись, коли ви зараз сказали, що якби ми були розділені, ми не перемогли б у війні. Ми все одно перемогли б, тому що ми – країна переможців»* [2]. Цю тезу він обіграє постійно. Путіна запросили на роковини визволення Аушвіцу (виповнилося 60 років у 2015 р.), він в палкій промові жодного разу не згадав євреїв і слово «холокост», але весь час возвеличував історичну місію російських солдат-визволителів [3].

По-четверте, «побєдобєсіє» перетворилося на інструмент промивання мізків та підготовки до нових війн. Останнє і є головним завданням масового божевілья у травневі дні. З кожним роком святкування набувало більш зловісного характеру під гаслом: «якщо потрібно, то повторимо знову» (мається на увазі похід країнами Європи та штурм Берліна). Це відповідало антинатовській риториці Кремля і сприяло збудженню традиційних рашистських антизахідних настроїв.

Путін почав виконувати роль головного диригента щорічної події. До травневого свята вся країна готується заздалегідь, святкування триває кілька днів; принагідно демонструються «м'язи» і агресивний оскал «ведмедя». Держава щедро фінансує різноманітні заходи, а відмова брати в них участь розглядалася як ознака нелояльності до режиму. Якщо опозиція з наростаючою тривогою слідкувала за розвитком подій, то «глибинний народ» радісно й щиро включився до святкових акцій

і почав привносити до дійства елементи «творчості». Несмак, абсурд, гротескні й божевільні винаходи, аби задовольнити великодержавні почуття, вітаються. Чоловіки встановлюють на своїх машинах (часто німецького виробництва) майже справжні танкові башти і замальовують кузов різними провокаційними гаслами, на кшталт, «На Берлін!», «Трофей з Берліна» тощо. Якщо немає авто, то з фанери і картону споруджуються головні убори у вигляді танкової башти, а обличчя замальовувалося в кольори російського прапору. А ще – масове перевдягання дітей, жінок у військову форму червоноармійців Другої світової війни; дитячі візки, стилізовані під танк; виготовлення кулінарної продукції, шоколаду у вигляді зброї, медалей й військових атрибутів; реклама алкоголю, майонезу, засобів гігієни й інших товарів з логотипами свята; реклама нічних клубів і стриптизу в цьому ж стилі тощо. Саме тут, в картині «победобесія» відбулося справжнє єднання цілей Путіна і бажань широких мас. Рашизм нарешті вирвався на вільне повітря як джин з пляшки. Власне народ отримав нагоду демонструвати не стільки згадку про колишню війну, якої не знає по суті, скільки традиційні інтенції російської масової свідомості – відчуття державної величі, намагання залякати інших, претензія на велику світову місію, ненависть до західної культури.

«Победобесіє» мало сприяти інтеграції імперської нації на емоціях власної величі та гордості за країну, тобто грати роль «скріпи», яка поєднує громадян поміж собою. «Скріпа» – це важливе поняття в ідеологічній системі путінізму й винахід його спічрайтерів. Вперше поняття було використано в Посланні президента В. В. Путіна до Федеральних Зборів Росії 12 грудня 2012. Тема «скріп» розвивається патріархом Кирилом в контексті пошуку традиційних російських цінностей. Під духовними скріпами в Росії розуміють вищі цінності, інституції, традиції, які об'єднують народ, зокрема мова, культура, традиції. Для імперської нації це є надважливим моментом – знайти щось таке, що духовно єднає представників різних народів й соціальних верств, які не є солідарними в інших відношеннях. Таким чином, початкове значення свята як пам'ять про перемогу, що оплачена неймовірними жертвами та стражданнями народу, непомітно змістилося у бік танців на кістках з метою

підняти престиж останньої імперії й надихнути суспільство на підготовку до війни. Влада на місцях, в національних республіках, областях, містах в цілому позитивно дивиться на ініціативи «зверху» і «знизу», бо це означає державне фінансування, можливість відмити кошти, показати себе перед центром, вислужитися і отримати подяку. Гарним тоном вважається проявити ініціативу, зробити щось особливе, чого не робили сусіди, потрапити у телевізійні новини. Тим більше, народні маси з ентузіазмом беруть участь в спектаклі. Опозиція потихеньку критикує, але може наразитися на великі неприємності, отже, вільними у своїх думках є хіба ті, хто за кордоном. За бортом «победобесія», як правило, залишаються справжні ветерани Другої світової, які вже не мають фізичних сил та ясного розуміння ситуації, аби висловитися з приводу вихолощення свята.

Сценарій свята з року у рік вдосконалювався і технологізувався. Центральна подія – військовий парад на Красній площі, в рамках якого з 2008 р. демонструються зразки важкого озброєння й ракетних систем. А це вже традиційна демонстрація сили, яку використовували ще зі сталінських часів, але робили на інші державні свята. Парад в Москві – це бенефіс одного актора, вождя і властителя імперії. Подібні масові акції є характерною рисою усіх тоталітарних, фашистських, нацистських систем. Під час грандіозних парадів і демонстрацій відбувається те, що У. Еко визначив як якісний або квалітативний популізм: є одна особистість – це вождь, до персони якого прикута увага; він бере на себе репрезентацію мас. Для підсилення ефекту в Москву на святкування запрошувалися світові лідери. За часів Єльцина, коли у 1995 р. була започаткована традиція щорічних військових парадів, на трибунах перебували більше 50-ти світових лідерів, 6 керівників міжнародних організацій. Але після нападу на Україну у 2014 р. відмовилися бути присутніми спочатку західні лідери і, врешті-решт, навіть азійські і африканські друзі Путіна. У ювілейний рік, 2020 р. – 75 років від дня закінчення війни – на трибуні стояли лише очільники Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Сербії, Молдови, Узбекистану, Таджикистану; 2021 р. самотність кремлівського диктатора розділив хіба що президент Таджикистану Емомалі Рахмон [4].

Символом «победобесія» стала так звана «георгієвська стрічка», а акція з її розповсюдження перетворилася на соціальну технологію. Кампанія стартувала 2005 року з ініціативи групи журналістів державних медіа. Владним колам ідея дуже сподобалася. Стрічка стилізована у кольори ордена Святого Георгія, який було встановлено 1769 р. російською імператрицею Катериною II за мужність на полі бою. Стрічка не вважається нагородою, а лише має нагадувати про свято «великої перемоги»; фактично є скринькою з подвійним дном: під чужим прапором відбувається поєднання двох традицій: імперської і радянської. Впродовж двох тижнів щорічно у травні безкоштовно розповсюджувалося кілька мільйонів стрічок; їх пришпилюють на одяг, волосся, вішають на автомобілі й мотоцикли; зображують на білбордах, плакатах, поштівках; зображення поширюють в інтернеті тощо. Після вдалого запуску акції владні структури й громадські об'єднання потурбувалися, аби нову традицію перенести в інші країни; синхронно акції відбувалися у кількох десятках країн світу, де існують російські діаспори. Технологія виявилася ефективною, ідея російської імперії у поєднанні з концептом «руського» міру й великою перемогою створювало потрібний для Кремля мікс, який виражав велич Росії і широту символічних кордонів. Це була частина ідейної підготовки відновлення імперії, що матеріалізувалася 2014 р., коли російські зелені чоловічки і колабораціоністи використовували стрічку як розпізнавальний знак, а українці почали її називати «колорадкою» через схожість ліній з розмальовкою відомого шкідника, з яким веде вперту боротьбу кожний, хто має город. У 2017 р. Верховна Рада України заборонила публічне використання стрічки шляхом внесення відповідної статті до Адміністративного кодексу.

Популярною технологією, яка також експортується в інші країни, є акція «безсмертний полк». Технологія була ініційована томськими журналістами у 2012 році і набула за підтримки влади великого масштабу. Сутність в тому, аби зробити великий фотопортрет члена сім'ї, який загинув у Другій світовій війні, закріпити його на дерев'яній підставці з ручкою і нести над головою в колоні під час спеціальної ходи. Масові акції у травні проходять по багатьох містах Росії; до колон на певний час під-

ключаються керівники держави і особисто Путін; усе це транслюють телеканали. Проте місцева бюрократія, аби зробити свій полк наймасовішим, механічно заготовлює фотографії, роздає їх учасникам, яких залучають з числа так званих «бюджетників» і студентів. Це дійство – прекрасна ілюстрація того, що У. Еко назвав «культ мертвих» як риса фашистської свідомості [5].

В Росії ціна життя є незначною, а якщо йдеться про звичайну людину – то й зовсім її душа нічого не вартує. Натомість створюються й культивуються міфи про загиблих героїв. Тіла воїнів під час Другої світової війни ховали у так званих братських могилах нашвидкуруч: копали рів, укладали тіла і загортали землею, оскільки люди розглядалися як витратний матеріал. На багатьох похованнях немає навіть імен загиблих. Але потім на цих місцях будувалися дорогі меморіали, проводилися публічні акції, зароджувався «культ мертвих».

Мертві – краще за живих, з ними немає мороки, можна вкласти в їх образи будь-які сенси й наративи. Яскравий приклад – історія про «безсмертний подвиг 28 героїв-памфілівців», які, у канонічному наративі, прийняли бій під Москвою у 1941 р., знищили силу-силенну німецьких танків, усі загинули, але не пустили ворога до сакральної столиці. Це був один з визначальних міфів Другої світової війни, який знала чи не кожна радянська людина. Після війни з'ясувалися прикрі обставини: загинули не усі, один боєць з безсмертного списку не тільки залишився живим, а й ще подався на службу до окупаційної адміністрації, служив у німецькій поліції, був 1947 р. заарештований прокуратурою Харківського гарнізону; потім з'ясувалося, що залишилися живими ще четверо учасників бою, а той боєць, котрий нібито перед смертю розповів про деталі бою, взагалі загинув за два дні до події. Це був серйозний прокол пропаганди, особисто Андрій Жданов, який відповідав за ідеологію, призначив розслідування. З'ясувалося, кореспондент «Красной Звезды» Василь Коротєєв, який першим написав про подію, особисто на передовій не був, про бій почув у штабі полку від політрука; списки загиблих для нагородження «Зіркою Героя» на вимогу військового начальства складали поспіхом і навмання, навіть загальну чисельність роти ніхто достеменно не знав, і кореспондент число 28 фактично вигадав [6]. Тоді у 1941 р.

військовій пропаганді вкрай були потрібні міфи, які б піднімали дух солдатів. Мертві – найкращий матеріал, з ними немає проблем, від їх імені можна скласти будь-яку історію. Але у випадку панфіловців деякі «мертві» виявилися живими, і то була погана історія для пропаганди й міфотворення. Усі обставини, здається, з'ясовані, але міф почав жити своїм життям. Радянське керівництво вирішило нічого не відмінити і результати розслідування не оголошувати. Сьогодні матеріали розслідування нарешті опубліковані, але це не зупинило творців чергового військово-патріотичного блок-бастеру «Двадцять вісім панфіловців» (режисери А. Шальопа, К. Дружинін, 2016 рік), адже російські наративи про війну творяться у стилі постправди. Яка різниця, як було насправді? Головне не правда, а пропагандистський ефект.

Головним об'єктом мілітаризації країни, пропаганди війни (і її жертвами) стають діти й молоді люди, а це є рисою фашистських країн, де нову генерацію вожді розглядають як результат цільового виховання. У 2016 р., за ініціативи міністра оборони РФ С. Шойгу, створено «Юнармію» (Всеросійський дитячо-юнацький військово-патріотичний громадський рух) – практично копію відомого Гітлерюгенду. Штаб організації розмістився в столиці у будинку офіцерів Московського військового округу. Дітей по усій країні вчать поводитися зі зброєю, стріляти, організують для них вчення на природі, створюються літні табори. З липня 2022 рух «Юнармія» включено до санкційного списку ЄС. Проте Росію це не обходить, фашистська система розвивається усебічно. Діти розглядаються як майбутні солдати, а офіцери у генштабі вже підраховують мобілізаційний потенціал країни, скажімо, на 2030 або 2035 роки. Проте діти затребувані вже тепер. 15 березня 2022 р. С. Шойгу видав наказ №132, де йшлося про оцінку можливості залучення членів Юнармії у віці 17–18 років до проведення СВО. Механізм передбачався такий: призов юнаків на дійсну військову службу, а потім перевід на контракт і відрядження до зони бойових дій [7]. Ось тут вже повне співпадіння з функцією Гітлерюгенду, скажімо так, 1945 року.

Огляд лакуни рашизму, яку ми присвятили «победобесію», наштовхує на такі міркування: 1) в Росії штучно відбулася під-

міна сенсу й пафосу свята перемоги над німецьким нацизмом; 2) нове свято припало до душі «глибинному народу» як носію вічного рашизму, бо дає можливість сублімувати ідеї рашизму назовні у моделі показної агресивної поведінки; 3) девіантами стають ті, хто не бере участі у «победобесії»; 4) емоції «победобесія» певним чином гуртують імперську націю й підсилюють антизахідні, антиукраїнські настрої; 5) влада маніпулює святом, аби досягти власних утилітарних цілей.

Як тут не згадати вагомі слова Льва Толстого про інструментальний патріотизм, практики, які він щиро критикував, спостерігаючи як влада різних країн через патріотичні акції сприяє загостренню міжнародної ситуації й намагається мобілізувати громадську думку проти мирного існування народів і задля ксенофобії. Класик літератури висловлював свою думку таким чином (мов. оригіналу): *«Патриотизм в самом простом, ясном и несомненном значении своем есть не что иное для правителей, как орудие для достижения властолюбивых и корыстных целей, а для управляемых – отречение от человеческого достоинства, разума, совести и рабское подчинение себя тем, кто во власти. Так он и проповедуется везде, где проповедуется патриотизм. Патриотизм есть рабство»* [8].

В Росії мілітаристський угар як форму колективного божевілья важко було уявити у 1990-ті рр.; потрібні були два десятиліття промивання мізків, аби «глибинний народ» сприйняв повідомлення про вторгнення в Україну з ентузіазмом. Військовий запал, породжений пропагандою війни й «победобесієм», мав знайти свій вихід, а агресія – канал сублімації. Українці, США, НАТО в контексті «победобесія» поступово заміщали у свідомості росіян ворогів середини ХХ ст. Сьогодні пересічний росіянин вже не знає, що в боротьбі з фашизмом США і Велика Британія були разом з СРСР. Якщо населення гуртується в імперську націю шляхом розкручування військової істерії, то рано чи пізно нова війна має трапитися. Так і сталося.

Література:

1. Федеральный закон от 01.07.2021 № 278-ФЗ. Сайт президента России. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/7872>
2. Путін: Росія перемогла б у війні і без України. Радіо свобода.

- 16.12.2010. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/putin-2010-12-16-112019064/237398.html>
3. «Путіну нема що робити в Аушвіці» – Ліхачов. *Радіо Свобода*. 27.01.2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26814725.html>
 4. Кто из иностранных лидеров приезжал на Парад Победы в Москве? *Русская служба Голоса Америки*. 7.05.2022. URL: <https://www.golosameriki.com/a/dignitaries-in-attendance-moscow-parade/6556344.html>
 5. Umberto Eco. Ur-Fascism. *The New York Review of Books*, v. XI. 2; № 11, June, 22, 1995.
 6. 28 героев-панфиловцев: почему миф популярнее реальности? / Михаил Поплавский, Ольга Алисова. *BBC NEWS. Русская служба*. 9.07.2015. URL: https://www.bbc.com/russian/society/2015/07/150709_tr_panf_lovs_myth_demise
 7. У Росії планують залучити у війні проти України неповнолітніх з «Юнармії» – ГУР / Я. Лепеха. *Суспільні новини*. 20.03.2022. URL: <https://suspilne.media/219595-u-rosii-planuut-zaluciti-u-vijni-proti-ukraini-nepovnolitnih-z-unarmii-gur/>
 8. Толстой Л. Христианство и патриотизм. Москва, 17 марта 1894. URL: <https://ru.citaty.net/tsitaty/2046698-lev-nikolaevich-tolstoi-patriotizm-v-samom-prostom-iasnom-i-nesomnennom-zn/>

3.7. ІДЕОЛОГІЯ РАШИЗМУ І ВІЙНА

Напад Росії на Україну не був випадковістю, збігом обставин або результатом тільки хворобливої свідомості Путіна. Рашизм не може миритися з незалежною, демократичною і успішною Україною, адже це підриває його основу. Зокрема, це спростовує низку ідеологем, на яких тримається рашизм: історичні міфи, тезу про єдиний народ, наратив «історичної Росії», імперське право на керування «руським міром» тощо. Військова агресія є культурним кодом московсько-ординської цивілізації в цілому, і з того моменту, коли Путін зняв обмеження на рашистське мислення, війна з Україною стає неминучою.

Усі фашистські режими готуються до війни, мілітаризують суспільство і прищеплюють масовій свідомості елементи шовіністичної істерії та фатуму війни, яка обов'язково трапиться, а з ким саме – визначить вождь. Ідеалом фашизму є суспільство як

військовий табір або фортеця, оточені ворогами. Це дає великий бонус з точки зору маніпуляції масами. Ніщо так не поєднує людей і не наближує до верховного правителя, як зовнішня загроза, потреба готуватися до битви з ворогами, вирішувати геополітичні завдання, відвойовувати у сусідів землі, які «по праву належать імперії». Відсутність зовнішнього конфлікту, спірних територій не є приводом для заспокоєння, оскільки ідеологи знайдуть об'єкти інвазії й намалюють образи зовнішніх ворогів. Жодним чином Ефіопія, Албанія, Греція не загрожували Італії у 1930-х рр., але Муссоліні була потрібна героїчна переможна війна і противник, якого можна легко здолати, перетворити Італію на імперію й особисто прославитися як військовий вождь. В його схибленій уяві Середземномор'я мало стати Італійським простором як за часів Римської імперії, отже, громадяни фашистської держави отримали надцінну ідею – військова боротьба за велику Італію. В цьому сенсі режим Путіна є повністю тожний тоталітарним фашистським системам XX ст.

Фашизм на будь-який стадії свого існування вагітний війною. Кожна військова перемога є тріумфом злої волі й сходинкою до нових військових авантур. В хронологічній послідовності виникає спіраль ідеологічного підсилення, бо на кожному витку нібито підтверджується геніальність вождя, справедливість його гасел, незаперечність базових настанов фашизму. І ця спіраль розкручується до моменту зламу й катастрофи, бо жодний агресивний фашистський режим не забезпечив проголошеного вічного панування своєї системи. Гітлер обіцяв німцям тисячу років панування нацизму й Третього Рейху, а режим проіснував не повні тринадцять років. Подібну спіраль ми бачимо в історії путінізму. Кожного разу після відносно успішних військових дій на Кавказі, Сирії, Україні в очах росіян Путін ставав могутнішим. Українська кампанія мала перетворитися на справжній тріумф волі вождя й торжество рашистської ідеології. Але переможна спіраль Путіна наштотувалася на перепону у вигляді героїчного спротиву українців і солідарності західних країн.

Рашизм як усталена форма масової свідомості у поєднанні з ідеологією путінізму фатальним чином наближали велику європейську війну. Ми маємо свідчення того, що напад на Україну не був імпульсивним рішенням, Росія невпинно руха-

лася у цьому напрямку багато років поспіль. В 2015 р. в мережі з'явилася доволі розлога монографія двох російських авторів: «Мир и война в XXI веке: опыт долгосрочного прогнозирования развития международных отношений». У цій книзі в кількох місцях фігурують дати, на які має припадати початок повномасштабної війни Російської Федерації із «західною локальною людською цивілізацією» (ЗЛЦ) – термінологія й аббревіатура авторів зазначеної книги. Початок війни нібито мав припасти на 2021–2022 роки. Автори посилялися, звісно, не на стратегічне планування російського військово-політичного керівництва, а нібито вони розуміють плани західних країн, які їм «достеменно відомі» (мов. оригіналу): *«можно констатировать, что за 2015–2021 годы должен завершиться подготовительный этап глобального военного конфликта, в ходе которого западная ЛЧЦ предполагает создать максимально благоприятные условия для будущей войны с другими ЛЧЦ»* [1 с. 301]. А далі більш конкретно щодо війни Росії із Заходом: *«Начальный этап этой войны против России уже в самом разгаре, но его апогей наступит именно после 2021–2022 годов, когда смена старой парадигмы международных отношений вызовет уже не локальное, а масштабное использование военной силы»* [1, с. 329]. Звідки цивільні політологи знали плани Путіна і військових щодо підготовки до великої війни? По-перше, такі плани, дійсно, розроблялися заздалегідь, вони існували і вчасно виконувалися, як ми пересвідчилися у 2022 році. По-друге, пояснення полягає в тому, що Олексій Подберьозкін (один з авторів книги) – людина, наближена до вищих політичних кіл, був депутатом Держдуми, балотувався у президенти Росії 2000 р., до 2015 р. працював проректором Московського державного інституту міжнародних відносин; він очолює Центр військово-політичних досліджень, який засновано, зокрема, концерном «Алмаз-Антей» (провідна корпорація військово-промислового комплексу РФ). Тобто автор має неформальні стосунки з представниками вищого військово-політичного керівництва і чув про обраний рубіж великої війни з перших або других вуст. А в книгах він, як завжди в Росії, перелицьовує інформацію і видає агресивні плани Кремля за підступні наміри колективного Заходу. Головне для нас те, що

за 7 років (можливо, і раніше) до початку повномасштабної війни, Москва вже обрала приблизну дату широкомасштабного зіткнення із Заходом. І театром воєнних дій (на першому етапі) не випадково була обрана Україна. Паралельно відточувалися ідеологеми війни і розкручувався маховик воєнної пропаганди.

Російсько-українська війна є не тільки традиційною колоніальною загарбницькою війною, це водночас – ідеологічна та міжцивілізаційна війна. Звідси впливає її жорстокий і непримиримий характер, використання терористичної тактики й прояви геноциду. Концептуалізація війни відбувалася кілька років поспіль. Було знайдено ідеологічний стрижень – війна під прапором «ДЕНАЦИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ». Ця концепція була покладена на робочий стіл Путіна, він її схвалив і озвучив у телевізійному зверненні в ніч на 24.02. 2022 р. Сьогодні важко прослідкувати, хто першим подав ідею про нацистську Україну, яку треба денацифікувати. Але меми «нацисти», «фашисти», «бендеровці», «терористи» почали широко використовуватися російськими пропагандистами з моменту Революції Гідності (зима 2013–2014 рр.). Вони перетворилися на невід’ємну частину інформаційної війни в рамках російської гібридної інвазії, яку Москва трансформувала з латентного режиму у стан відкритих дій, коли відбувалося захоплення територій Півдня і Сходу України навесні 2014 р.

Отже, в Росії певний час розвивалася концепція війни проти України під гаслом денацифікації. Першою публічною ознакою виявилася книга московського журналіста, автора кількох історичних праць Армена Гаспаряна: «ДеНАЦИфікація України. Країна невивчених уроків» [2]. Автор формулює три тези, які потім будуть розкручуватися теоретиками «денацифікації»: 1) «денацифікація» має бути поширена не тільки на еліту і політичну верхівку, але й на увесь український народ; 2) варто використати досвід денацифікації німців після Другої світової війни (офіційно процес було закінчено тільки у 1992 р.); 3) самі українці не здатні це зробити, прийдеться над цим працювати росіянам. У такому контексті в Росії відбувалася легітимізація прийдешньої війни з Україною.

Розгорнута концепція «денацифікації» готувалася у закритому режимі як технологія майбутньої війни. І коли Путін

визначив цілі СВО – денацифікації і демілітаризація – він мав доволі чіткий алгоритм, що має бути зроблено на окупованих територіях України. Завісу таємності над планами РФ частково підняв Тимофій Сергейцев – московський політтехнолог, який, зокрема, раніше залучався українськими олігархами для організації електоральних кампаній в Україні. За його сценарієм було знято скандальний фільм «Матч», де цілеспрямовано спотворювалися образи українців. 3 квітня 2022 р. він публікує на сайті державної інформаційної агенції «РИА Новости» статтю «Что Россия должна сделать с Украиной» [3]. Публікація, очевидно, з'явилася не випадково і мала значний резонанс. Розрахована вона була на внутрішнього споживача, російських військових, апарат ФСБ, аби розкрити ідеологічну природу війни з Україною і слугувати певним методичним посібником для окупантів. Президент В. Зеленський висловився з приводу статті, що її геноцидний зміст буде доказом майбутнього трибуналу [4]; німецький депутат бундестагу від Християнсько-демократичного союзу (ХДС) Томас Хайльман подав в скаргу в берлінську прокуратуру на Сергейцева з приводу публікації, оскільки, на думку депутата, пропагандистська стаття порушує Конвенцію про попередження геноциду [5]. В Україні проти А. Гаспаряна і Т. Сергейцева були відкриті кримінальні провадження.

Стаття, очевидно, є вижимкою з більш широкого й ґрунтовного документу, який розроблявся перед війною і був схвалений Путіним. В тексті чітко, без зайвої води й непотрібної аргументації викладається план так званої «денацифікації», яким передбачено повна руйнація архітектури українського суспільства, проведення планового геноциду, знищення державності тощо. Зміст статті Сергейцева настільки важливий, що його варто нарізати за пунктами. Отже, російська концепція «денацифікації» включає такі положення:

1. *«Нацистская, бандеровская Украина, враг России и инструмент Запада по уничтожению России нам не нужна»* – починає Сергейцев. Кому «нам»? Можна здогадатися, що йдеться про путінську Росію, яка почала окупацію українських територій.
2. Умовою «денацифікації» є окупація, знищення українських сил опору, повний контроль з боку Росії; сторона, яка про-

грала, не має жодної суб'єктності і можливостей оскаржувати дій окупантів: *«В этом отношении денацифицируемая страна не может быть суверенна. Денацифицирующее государство – Россия – не может исходить в отношении денацификации из либерального подхода. Идеология денацификатора не может оспариваться виновной стороной, подвергаемой денацификации».*

3. Активні українські меншини, політики, патріоти, військові, громадські діячі мають бути знищені: *«Бандеровская верхушка должна быть ликвидирована, ее перевоспитание невозможно».*
4. «Денацифікація» – це політика стосовно основної маси українського населення: *«Денацификация – это комплекс мероприятий по отношению к нацифицированной массе населения, которая технически не может быть подвергнута прямому наказанию в качестве военных преступников».* Тобто мільйони людей технічно не можна покарати одночасно, їх треба перевиховувати у жорстокий спосіб. Автор концепції пропонує презумпцію винності – українець це потенційний нацист, якого треба ламати: *«виновна и значительная часть народной массы, которая является пассивными нацистами, пособниками нацизма. Они поддерживали нацистскую власть и потакали ей. Справедливое наказание этой части населения возможно только как несение неизбежных тягот справедливой войны».* Автор пропонує не підтримувати захоплені території економічно, ніяких «планів Маршалла», аби завдати більше страждань й відкинути території України на століття назад: *«Социальное “болото”... должно пережить тяготы войны и усвоить пережитый опыт как исторический урок и искупление своей вины».*
5. Для успішної «денацифікації» на окупованих територіях створюються спеціальні уповноважені органи, яким надається потрібна правова база; проводиться суцільна люстрація населення. Виявлені пособники «нацистів» караються відповідно до нових законів: *«Дальнейшая денацификация этой массы населения состоит в перевоспитании, которое достигается идеологическими репрессиями (по-*

давлением) нацистских установок и жесткой цензурой: не только в политической сфере, но обязательно также в сфере культуры и образования» – пише Сергейцев.

6. Термін «денацифікації» – не менше одного покоління. За цей час потрібно позбавити українців європейських ілюзій: «денацификация Украины – это и ее неизбежная деевропеизация» та інсталяція російського інформаційного простору. Отже, українців планувалося тримати у полоні, за залізною завісою, подалі від Європи.
7. Україна як єдина країна перестає існувати, а термін «Україна» більше не використовується. На Сході, Півдні, в Центрі штучно створюються квазіреспубліки, де господарюють росіяни, а на Заході автор концепції милостиво дозволяє мати територію, де не будуть проводитися репресивні заходи з деукраїнізації, але яка теж буде примусово демілітаризована й, можливо, там буде постійна військова присутність Росії.
8. Нарешті сама Росія також повинна змінитися, назавжди розірвати зв'язки із Заходом. І на завершення опусу автор буквально фонтанує рашистським месіанізмом, який не зрозумів Захід, і хай йому від того буде гірше: *«Россия сделала все возможное для спасения Запада в XX веке. Она реализовала главный западный проект, альтернативный капитализму, победившему национальные государства, – социалистический, красный проект. Она раздвинула немецкий нацизм – чудовищное порождение кризиса западной цивилизации. Последним актом русского альтруизма была протянутая Россией рука дружбы, за что Россия получила чудовищный удар 1990-х. Все, что Россия сделала для Запада, она сделала за свой счет, приношением величайших жертв. Запад, в конечном счете, отверг все эти жертвы, обесценил вклад России в разрешение западного кризиса, решил отомстить России за ту помощь, которую она бескорыстно предоставила. Дальше Россия пойдет своим путем, не волнуясь о судьбе Запада, опираясь на другую часть своего наследия – лидерство в глобальном процессе деколонизации»*.

Варто зазначити, що Сергейцев не вперше висловлювався з приводу «денацифікації» українців. Попередній опус, опу-

блікований рівно за рік, розкриває сутність російського розуміння нацизму українців. Варто процитувати повністю: *«Ликвидация такого нацистского сообщества потребует не только срезать верхушку его руководства, но очистит сам нацифицированный народ от нацистского влияния и вовлечения в нацистскую идеологию и практику. Именно такой случай представляет собой Украина, принявшая массовую нацистскую присягу через на первый взгляд благообразный политический вектор “стремления в Европу”»* [6]. Отже, провина більшості українців в тому, що вони підтримали курс на зближення не з Росією, а з Європою. Це автоматично робить українців «нацистами», з якими треба боротися військовим шляхом. В цьому пафос першої статті, а друга перетворилася на маніфест окупації.

Ось і настав той час, коли фашисти почали себе називати антифашистами й чіпляти ярлик нацизму демократичним країнам і вільнолюбним народам. Раніше фашисти й нацисти не приховували своєї суті й пишалися своїми ідеологічними брендами. Т. Снайдер вважає, що *«це не перший випадок, коли Україна стала об'єктом фашистської війни. Завоювання країни було головною метою війни Гітлера в 1941 році. Гітлер вважав, що СРСР, який тоді панував над Україною, був єврейською державою. Він хотів замінити радянське правління своїм власним і привласнити родючі українські землі»* [7]. Свою війну Гітлер пояснював ідеологічними причинами, необхідністю знищити комуністичну державу й осередок небезпечного для німців єврейства. Те, в чому Росія звинувачує Україну, також має ідеологічний характер. Сергейцев про це пише відверто.

А якщо подивитися ще глибше, то збувається пророцтво С. Гантінгтона, війна проти України набула міжцивілізаційного характеру. І на перше місце виходять культурні ознаки, проблема ідентичності, ідеологічні питання й те, як групуються країни у сучасному світі. Україна вирішила демократичним шляхом зробити геополітичний вибір не на користь Росії, і ображена сусідка не знайшла іншого виходу, як жорстоко покарати тих, кого в Кремлі називають «братнім народом» або навіть «єдиним» з росіянами народом. Вся геноцидна концепція Сергейцева буквально просякнута цивілізаційними ідеями та ідеологічною

підкладкою політики «денацифікації». Колонізувати Україну росіянам здається вже недостатнім кроком, потрібно – зламати цивілізаційний код, культурну основу українців. «М'яка сила» не спрацювала, Путін вдався до геноцидної по суті війни; «денацифікація» – словесна обгортка детально проробленого плану зі знищення української європейської ідентичності.

Ідеологічний й геноцидний характері війни підтверджується політикою на окупованих територіях. У аналітичному дослідженні Королівського об'єднаного інституту оборонних досліджень (RUSI) за перші шість місяців російсько-української конвенціональної війни, зокрема на основі вивчення захоплених документів та реальних подій, робиться висновок, що агресори поділили українців на чотири категорії: 1-ша – ті, хто має бути відразу знищений; 2-га – знаходяться під підозрою, проходять фільтраційні табори, а потім вирішується їх доля; 3-тя – основна маса «нейтрального» населення, яке можна використовувати, перетворювати на громадян РФ, переселяти на територію РФ тощо; 4-та – колабораціоністи, які долучаються до управління захопленими територіями [8]. Фактично поділ співпадає з методологією Сергійцева і підтверджує, що публікація його статті була не випадковою, а її зміст не є маячнею політтехнолога.

Окупанти не чекали повного захоплення території України і встановлення контролю над Києвом, аби розпочати реалізацію плану «денацифікації». Першим кроком було відкриття так званих «підвалів». Це спостерігалось без винятків скрізь по населених пунктах на окупованих територіях. У великому місті, яким є Херсон, облаштували відразу чотири «підвали» [9]. «Кинути на підвал» – мем, що знайомий українцям з 2014 р. «Підвал» – не просто закриті приміщення, яке використовувалося для утримання заручників та катувань громадян, це інструмент політики на окупованих територіях, ба більше – інституція, котра мала свої зловісні практики, про які швидко дізнавалося населення. «Підвал» – неформальне право окупантів репресувати будь-кого на власний розсуд. Жодні формальні норми не діють там, де з'являються озброєні росіяни: людина з автоматом стає вищою інстанцією. Ані сам факт затримання й приводу «на підвал», ані терміни ув'язнення, ані правила три-

мання заручників, ані доля ув'язнених – ніщо не визначено наперед, а залежить від злочинної волі тих, хто здійснює терористичну політику. Апелювати не можна, як і немає інстанції, яка б розглядала скарги, інститут адвокатури відсутній. Саме таке і передбачала концепція «денацифікації» – українці полишені жодних прав і передаються на поталу денацифікаторам.

«Підвал» – це технологія тероризування населення, якою окупанти мали зламати волю до спротиву та зупинити вираження незгоди з діями окупантів; вона є символом режиму «руського міру». Проте росіяни залишилися у цій ситуації самі собою, використавши інструмент «підвалу» для збагачення: в певних випадках родичі нещасного ув'язненого після певних переговорів отримували нагоду за хабар інквізиторам забрати людину з імпровізованої в'язниці. Кілька тисяч доларів були ціною свободи і життя людини, якщо її ім'я не значилося у спеціальних списках на знищення. Через підвали окупантів пройшли тисячі українців і українок, дорослих і дітей. Абсолютна більшість зазнавала фізичних і психологічних катувань. Є підозра, що окупанти, які працювали з ув'язненими, мали садистичні відхилення, і саме за цією ознакою вони відбиралися до адміністрації катівень.

Хто виступав у ролі катів? Від першого дня вторгнення в російських колонах були присутні силовики, які спеціалізуються на поліцейських функціях – загони Росгвардії, підрозділи ФСБ та ГРУ. Останні мали списки тих, кого потрібно було знищити, репресувати, розшукати тощо. Ці списки складалися кілька років поспіль ще до війни, використовувалися агентура на місцях, відкриті джерела, соціальні мережі, де збиралася інформація щодо українських громадян. Списки доповнювалися даними, які російські спецслужбісти отримували від місцевих колабораціоністів вже після захоплення населених пунктів; активно використовувалися доноси. До списків вносилися ветерани АТО/ООС, українські активісти, місцеві громадські й політичні діячі, члени їх сімей.

Саме за цією логікою було вбито українського дитячого письменника Володимира Вакуленка, який мешкав у селі Капітолівка біля Ізюму. Його окупанти забрали 24 березня 2022 р. з власного дому, розстріляли (в тілі знайдено 2 кулі від пістолета

«Макарова»); Вакуленка було поховано у безіменній могилі за номером 319 у відомому лісі. Після звільнення Ізюму залишки письменника було ідентифіковано й перепоховано у Харкові [10]. В. Вакуленко мав інвалідність, фізично окупантам нічим не загрожував, але, очевидно, його прізвище знаходилося у 1-й категорії громадян, які підлягали негайному знищенню. Його провина була в тому, що він був українцем, говорив українською, писав українською дитячі казки, ніколи не приховував своїх патріотичних поглядів. Він підходив під рубрику, яка окреслена окупантами як «бандерівський актив».

Після звільнення населених пунктів українськими військовими починався процес документування злочинів окупантів, проводилося опитування свідків і постраждалих, відбувалася ексгумація залишків тих, хто був вбитий у катівнях. Українські юристи, прокурори, слідчі кваліфікують дії окупантів як воєнні злочини, злочини проти людяності, злочини геноциду, матеріали щодо яких будуть надані спеціальному трибуналу, який має розслідувати події російсько-української війни. Отже, пункт плану «денацифікації», який передбачав «ліквідацію бандерівського активу», здійснювався буквально з перших днів окупації.

Окупанти використали звичну для росіян технологію ротації населення: українців під різними приводами евакуювали до Росії, а з території РФ привозили «переселенців». Евакуйованих українців намагалися перекидати якомога далі, навіть на Далекий Схід, прагнучи таким чином вирішити демографічну проблему на теренах Російської Федерації. Цей механізм був добре відпрацьований в російській імперії на усіх етапах її існування. З 2014 р. він активно використовувався для опанування Криму: близько 800 тис. російських громадян від 2014 р. переїхали на постійне місце проживання з областей РФ, натомість кримчанам під різними приводами (служба, робота на новому місці) пропонувалося переселення до материкової Росії. За кілька місяців окупації, починаючи з лютого 2022 р., росіяни встигли перекинути з території РФ до окупованих районів адміністраторів, різних спеціалістів, сім'ї військових і офіцерів ФСБ тощо; тим більше, що багато українців або виїхали на контрольовану Україною територію, або

відмовлялися (наприклад, вчителі) працювати в окупаційних установах. Особливим завданням окупаційної адміністрації було полювання за українськими дітьми, це увійшло в історію як «полювання за ДНК». Діти слов'янського походження мали поповнити збіднілу за останні роки кров росіян. Під різними гуманітарними приводами українських дітей організовано перекидали на територію РФ. Це не залишилося непоміченим у світі. 17 березня 2023 р. Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт президента Росії Володимира Путіна і уповноваженої при президенті РФ з прав дитини Марії Львової-Бєлової. Їх звинувачують у депортації українських дітей з окупованих територій України.

Ідеологічний характер війни проявлявся у ставленні окупантів до української культури, мови, національних цінностей, історії тощо. Стратегія міжцивілізаційної війни полягає не тільки в захопленні території, але й у тому, аби, образно кажучи, накласти на них власну соціокультурну матрицю. Водночас окупанти мали зламати український цивілізаційний код, і це чітко відображено у тактиці їх дій. По-перше, знищувалося усе, що є цінним для українців: символіка, монументи, музейні колекції, назви міст й вулиць (повернення радянських назв). Натомість у брутальній формі насаджувалася російська символіка, кольори, стилістика. Під Харковом, у селі Сковородинівка, росіяни високоточною ракетою знищили музей знаменитого філософа Григорія Сковороди, якому саме у 2022 р. виповнювалося 300 років від дня народження. Музей знаходиться у сільській живописній місцевості, жодних промисловий і військових об'єктів довкола немає. Отже, московські генерали, які визначали цілі запуску ракети, свідомо нищили старовинну садибу, де закінчив свій життєвий шлях видатний українець. Навіщо цей акт варварства? Очевидно, такими є закони ідеологічної війни: якщо є щось цінне для противника (навіть якщо росіяни і не розуміють, за що так цінують Сковороду українці), то це «законна» військова ціль. Насправді, Сковорода точно не вписується у концепт «руського міру» – він був теоретиком індивідуальної свободи людини і демонстрував це особистим життям філософа-мандрівника, а Росія влаштована на принципах рабської системи.

По-друге, окупанти відразу взялися за систему освіти. Вони насильно почали впроваджувати російські навчальні програми, завозити підручники з Росії. Українська мова на уроках і лекціях підпала під заборону. Українські підручники, книжки, навіть дитячі казки вилучалися і спалювалися. Окупантів хвилювало те, аби українські діти таємно не вчилися в українських школах онлайн, на захоплених територіях вони практикували раптово вламуватися у приватне житло українських сімей і перевіряти гаджети дітей. Перед початком освітнього процесу в Херсонській області окупанти погрожували виселенням і конфіскацією майна батькам, які не хотіли віддавати дітей на навчання в захоплених школах за російськими програмами [11].

По-третє, активно переносилися на територію України російські традиції, свята, діяльність громадських організацій і, відповідно, накладалася заборона на все українське. Навіть була спроба розгорнути по школах рух «Юнармії» [12]. В цьому відношенні далеко просунулися ідеологічні й пропагандистські структури «ДНР» і «ЛНР», які вже мали семирічний досвід впровадження рашизму. Так звана «денацифікація» за фактом обернулася деукраїнізацією; і це є справжня мета Путіна: знищення українства й заміщення його «руським міром». Отже, маємо війну за цінності, свідомість людей і культурні коди.

Агресивному рашизму не вистачало символів, які так цінують фашисти усіх країн. І війна народила центральний символ, російську свастику у вигляді латинської букви **Z**. Вийшло кумедно, бо зупинилися на літері ворожого алфавіту, а не використали який-небудь «скріпний» символ, наприклад дореволюційну літеру «ять», чи щось з цього ряду. Процес був запущений за стихійним збігом обставин. Колони танків, автомобілів, бронемашин, які сунули з різних боків на Україну, маркувалися певними символами, зокрема знак **Z** використовували військові західного військового округу, **V** – східного; трикутник – південного. Ура-патріоти в Росії в перші дні інвазії почали наносити знак **Z** на свої приватні автомобілі, стіни будинків, речі, аби виявити солідарність з війною проти українців. І це був як перший камінець в горах, що викликає

каменепад. Далі флешмоб підхопили органи влади, освітні заклади, тепер **Z** складали з георгіївських стрічок (поєднання рашистських традицій), чіпляли на одяг; у формі літери шикували автомобілі і такі інсталяції фільмували з дронів; робили живі інсталяції з школярів та студентів; наносили як логотип на продукцію підприємств і, як завжди в Росії, пустилися берегів, бо літеру почали малювати навіть на жіночій білизні [13]. Якби російські патріоти й пропагандисти були розумнішими й читали книжки, то мали б знати, що подібну символіку використовували різні підрозділи СС та Вермахту під час Другої світової війни, зокрема, 4-та дивізія СС, яка воювала під Ленінградом.

Також путінські війська використовували символ **V**, який також не можна назвати російським. В знакових гаслах і висловах літери російського алфавіту замінювалися на **Z** та **V**, аби утворити патріотичні хештеги, на кшталт: «ЗаПобеду», «ЗаПацанов», «СилаVПравде» тощо. Про «Брата-2», як бачимо, не забули, в Росії відбулося цікаве поєднання національної ідеї з кримінальними гаслами і так званою «воровською ідеєю». Мобілізація до лав агресорів кримінальних елементів з місць позбавлення волі тільки посилила цей доволі органічний зв'язок. Рашистська свастика виявилася абсолютно безідейною і беззмисловою, але її моментальне поширення дозволяє висунути гіпотезу, що «глибинний народ» чекав на щось подібне, і наразі отримав.

У міжцивілізаційних війнах завжди треба шукати культурну різницю й методи її компенсації сторонами. Різниця в загальній культурі закономірно відбивається на військовій культурі, моральному стані військових й мотивах виконання бойових завдань, озброєнні й тактиці ведення бою. Кожна зі сторін намагається використати свої цивілізаційні переваги. Для росіян перевага полягає у кількох соціально-психологічних феноменах: 1) нечутливість до втрат, 2) масовість й намагання подати противника за рахунок кількості, а не якості, 3) військова вертикаль й дисципліна, що в ідеалі має працювати як автомат. Більш детально концепт міжцивілізаційної війни ми виклали в книзі «Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту» [14].

Україна за 30 років незалежності, особливо в останні вісім років, значно еволюціонувала, відкидаючи спільні радянські військові зразки й традиції. Принципи НАТО геть інші, масами солдатів, ціною загибелі особового складу, використанням не підготовлених бійців країни НАТО не воюють; цього немає у західній філософії війни. Україна також стала на цей шлях. Принципи війни сил оборони більше нагадують мережеві практики, де командири усіх ланок можуть приймати важливі рішення, виходячи з конкретної ситуації і особистої відповідальності за стан справ в їх секторах. Українці в організації спротиву, бойових діях виявляють властиві їм цивілізаційні ознаки – індивідуалізм, раціоналізм, винахідливість, свідоме ставлення до реальності всупереч російським рисам – колективізму (філософія загальної долі, яку не може змінити окрема людина), ірраціоналізму й властивості жити в уявному світі, де уявні наслідки не збігаються з фактичними причинами.

У ході бойових дій виявилися й інші ознаки культурної різниці, передусім ставлення до живих та загиблих. Росіяни на полі бою не цікавилися тілами власних загиблих солдат, не йшли на відповідні обміни; полишали на полі бою поранених. Навіть українські селяни відчували цивілізаційну різницю, коли зіштовхнулися з масами «орків», багато з яких ніколи не бачили благ цивілізації, були брудні, голодні, схильні до алкоголізму й насильства, не використовували вбиральні тощо. Таким шляхом руйнувалася картинка красивого життя в Росії, яку поширювали телевізійні серіали останніх років, що мали виконувати функцію «м'якої сили». Війна прискорила цивілізаційний розкол між Україною і Росією, і це є фундаментальним наслідком, що буде мати стратегічне значення для існування України на тривалий період у майбутньому.

Міжцивілізаційна ідеологічна імперська війна спричинила кризу міжнародних відносин і породила тенденцію до війни цивілізацій. Згідно з теорією С. Гантінгтона, подібні війни мають трирівневу структуру. Перший рівень складають ті країни, які вступили у бойовий контакт і воюють на кінетичному рівні. Це Україна і Росія. Другий рівень – країни, що безпосередньо допомагають кожній зі сторін. Україну фізично підтримують країни західної цивілізації; найбіль-

ша допомога надходить від США, Сполученого Королівства, Польщі, країн Балтії, Чехії, Словаччини. А у форматі «Рамштайн» підтримку Україні надають пів сотні країн. Це нагадала солідарність європейців та тих, хто належить до західної цивілізації. Хто підтримує Росію? Прямих союзників небагато: Білорусь, Іран, КНДР, Сирія. Проте обсяги військової допомоги доволі обмежені. На третьому рівні – групуються країни-симпатики, ті, хто надає політичну або моральну підтримку. Безперечно, Китай є заангажованим на боці Росії, хоча зовні намагається демонструвати нейтралітет. Україну, якщо узяти результати голосування в ООН на підтримку резолюції із засудженням анексії чотирьох областей України, підтримало 143 країн світу. Чотири країни, які голосували проти резолюції, виявилися на боці РФ – Білорусь, КНДР, Нікарагуа та Сирія [15]. Росія покладає надію на країни Азії, Латинської Америки, Африки, з якими вона співпрацює у межах міжнародних організацій ШОС, ОДКБ, БРІКС, але там не спрацьовує принцип цивілізаційної спорідненості, імовіріше, загальні мотиви опозиції Заходу.

Ідеологія рашизму й ментальні настанови росіян максимально проявили себе у війні. Ідеологічний підтекст полягає в тому, аби замінити європейські цінності та ідеали, до яких в останні роки схилилася абсолютна більшість українців, культурними сенсами «руського міру». Власне, це і є «деєвропізація», про яку пише Сергейцев, і яку має на думці Путін. Отже, війна ведеться за свідомість людей, і рашисти діють безцеремонно, нахрапом, намагаючись репресіями і терором досягти поставлених завдань. Сподіваємося, що російський фашизм (агресивний рашизм) сягнув останнього витка спіралі й не має шансу на продовження.

Ця війна має закінчитися поразкою ідеології рашизму, як свого часу програли ідеології німецького нацизму й італійського фашизму. Чи змінить це ситуацію в самій Росії, оскільки, за нашими спостереженнями, рашизм не є випадковістю? Питання залишається відкритим, але європейці мають винести урок для себе, аби не плекати марних сподівань, що сучасна Росія у незмінному форматі може чудодійним способом змінитися, і тоді ось Європа простягнеться від Лісабону до Владивостока.

Такого не станеться ані у близькому майбутньому, ані на перспективу. А от нова залізна завіса є більш вірогідним сценарієм. Для українців надзавданням є залишитися по той бік, де є свобода і європейська цивілізація.

Література:

1. Подберезкин А. И., Харкевич М. В. Мир и война в XXI веке: опыт долгосрочного прогнозирования развития международных отношений. Издательство «МГИМО–Университет», 2015. 521 с.
2. Гаспарян А. ДеНАЦИфикация Украины. Страна не выученных уроков. Санкт-Петербург: ООО «Питер», 2017.
3. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. 3.04.2022. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
4. Одно из доказательств для будущего трибунала. *Українська правда*. 4.04.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/04/4/7337177/>
5. Німецький депутат подав позов на автора статті про денацифікацію України: з'ясувалися подробиці. *OBOZREVATEL*. 8.04.2022. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics-news/nimetskij-deputat-podav-pozov-na-avtora-statti-pro-denatsif-katsiyu-ukraini-zyasuvalisya-podrobitsi.htm>
6. Сергейцев Т. Какая Украина нам нужна. *РИА Новости*. 10.04.2021. URL: <https://ria.ru/20210410/ukraina-1727604795.html>
7. Росія – фашистська держава, час про це сказати вголос. *ZN,UA*. 19. 05.22. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/nyt-rosija-fashistska-dezhava-chas-tse-skazati-vholos.html>
8. Conventional Warfighting from Russia's Invasion of Ukraine: February – July 2022. *RUSI*. 30.11.2022. URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/special-resources/preliminary-lessons-conventional-warfighting-russias-invasion-ukraine-february-july-2022>
9. ОГП: у Херсоні встановили місця катівень у чотирьох будівлях. *Радіо Свобода*. 21.11.22. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kherson-kativni/32141103.html>
10. «Видали свої ж. Як жив і загинув від рук росіян письменник Володимир Вакуленко / О. Нечепоренко». *BBC News Україна, Харків*. 6.12.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63863965>
11. Окупанти в Херсонській області перевіряли, чи навчаються діти онлайн в українських школах – ОВА. *Гордон*. 21.11.2022. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/society/okupanti-na-hersonshchi>

ni-perevirjali-chi-navchajutsja-diti-onlajn-v-ukrajinskih-shkolah-ova-1637042.html

12. Сакральні жертви та юнармія: як російський фашизм використовує дітей. *Українська правда*. 1.09.2022. URL: <https://spravdi.gov.ua/sakralni-zhertvy-ta-yunarmiya-yak-rosijskyj-fashyzm-vykorystovuye-ditej/>
13. Что такое буква Z: “новая свастика” или кремлевский флешмоб? *BBC News. Русская служба*. 9.03.2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-60670375>
14. Рущенко І. П. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 436 с.
15. Генеральна асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка засуджує незаконну анексію росією тимчасово окупованої території 4 областей України. *Слово і Діло*. 13. 10. 2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/13/novyna/svit/henasambleya-onn-zasudyla-aneksiyu-rf-okupovanyx-terytorij-ukrayiny>

ПІДСУМКИ

За час праці над книгою тема рашизму вийшла з площини суто наукового інтересу, вона перетворилася на об'єкт уваги шановних політичних інституцій. Верховна Рада України у заяві від 2 травня 2023 року «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких» офіційно визнала рашизм державною ідеологією Росії та закликала міжнародні організації та уряди демократичних країн підтримати засудження цієї політики. У заяві народні депутати звернулися до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, урядів та парламентів іноземних держав із закликом підтримати засудження ідеології, політики та практики рашизму. Заклик українських парламентаріїв було почуто, Парламентська асамблея НАТО на сесії в Люксембурзі одностайно визнала злочини Росії проти України геноцидом, а режим в РФ – рашизмом.

Рашизм через агресію проти України розкрив свою природну антиєвропейську сутність. В Москві її не приховують і, здається, радіють через свій розрив з європейською цивілізацією. Історик, професор Сергій Караганов, який є почесним головою Президіуму ради із зовнішньої та оборонної політики – громадської організації, яка об'єднує впливових російських політиків, бізнесменів, інтелектуалів, що активно працюють на Путіна, – в інтерв'ю (червень 2023 р.) висловився про кінець «західного ігра». Власне, він точно сформулював ідеологію путінізму і настрої у найближчому до Путіна експертному колі. Росію Караганов порівнює з криголамом, який розколює п'ятисотрічну кригу західного панування, а вже за Росією до справжньої незалежності

ті й свободи крокує більшість народів світу. Війну в Україні він трактує як битву із Заходом і не сумнівається у перемозі Росії та занепаді західної цивілізації. Караганов – рашист, і його думки є маніфестом рашизму. Притаманна рашистам пихатість і віра у власну могутність дозволяють йому зробити сумнівний висновок (мов. оригіналу): *«Россия – страна-воин, выбившая из-под Запада основы его доминирования в политике, экономике, военном деле, культуре»* [1]. Факти свідчать про зворотнє: Росія виявила свою відсталість, військове варварство і зазнала низки поразок на різних фронтах глобальної війни із західною цивілізацією. Путін не досяг своїх цілей в Україні, не спрацювала газова зброя, Росія зазнала фіаско у основних міжнародних організаціях, відбулася низка юридичних поразок, економіка країни після вжитих санкцій на межі розпаду. Але чому країна, яка 500 років так званого «західного іга» була виключно реципієнтом щодо європейської цивілізації, запозичувала на заході усе, що було потрібно: від гасової лампи до атомної бомби, від класичної німецької філософії до французького балету, який потім в Росії назвали «русским», від класичної до рокмузики, від університетських традицій до ватерклозету, і тепер відплачує на манер хама? А це і є рашизм, і він не лікується.

Ми, здається, знайшли відповідь на загадки російської історії й «руської душі». Ментальність народних мас, так званого «глибинного народу», фундаментальні основи соціально-політичної організації, ідеологія рашизму не піддаються принциповим змінам, оскільки вони є соціокультурною основою специфічної московсько-ординської цивілізації. Ми, звісно, не знаємо усіх задумів Господа, але соціальна історія включає присутність соціальних одиниць, період існування яких вимірюється переважно у 1000 років (можливо, більше або менше). Протягом історії кожної такої соціальної одиниці, яку називають цивілізацією, зберігається соціокультурна константа, ядро усієї системи. І під кутом цього наукового погляду треба розглядати феномен рашизму. Консерватизм і традиціоналізм є рисами російської цивілізації. Її соціокультурне ядро склали від самого початку ординські цінності й ординський світогляд, вона є дочірньою гілкою Монголосфери, цивілізації Великого Степу, не пов'язаної історично, антропологічно, духовно з євро-

пейською цивілізацією. Масова ординська свідомість має імунітет на умовно генетичному рівні від тиску зовнішніх впливів, що і зумовлює незмінність базових ідей й настанов росіян, які б нові ідеї й течії не виникали в світі.

Самі московити після здобуття політичної незалежності зробили усе можливе, аби викреслити з історичної пам'яті згадки про Орду. Їм це майже вдалося, але ніякі німецькі вчені або власні просвітителі, яким Катерина II довірила написати нову історію держави, не мали сил змінити іманентну рашистську систему цінностей. В системі рашизму значущими були від самого початку і залишилися досі чинними: 1) етатистські цінності, ідея служіння державі, автократичне мислення й любов до великого одноосібного правителя, якщо він є «грізним» й виконує функцію розширення державного простору; 2) прагнення державної величчї й смутні ідеї щодо особливої історичної місії, яка нібито випала на долю країни та її народу, відчуття власної виключності у світі як небесного воління, покладеного на «русских», виправляти інших й диктувати власну волю; 3) схильність до традиції, патріархального устрою і страх соціальних змін; 4) агресивність і жорстокість; 5) ксенофобія і вестернофобія, боязнь, що зовнішні контакти зруйнують природний стан соціуму. Усе це разом визначає рашистський світогляд, який є вічною константою, що присутня в головах і двірників, і академіків.

Рашистський світогляд – унікальне національне явище, яке не може поширюватися світом на манер новітніх релігій, факел яких несли проповідники й місіонери. Проте московити й росіяни завжди вперто намагалися розширювати свій соціокультурний простір; вони виробили певні технології просування рашизму в світі. Перший крок – військова агресія і завоювання територій або встановлення політичного контролю через шантаж й зовнішній примус; другий – праця державних інституцій на опанованій території, перш за все, колоніальна діяльність РПЦ, закладів освіти й адміністративних органів, формування п'ятої колони, яка сприяє колонізації території; третій – зміна ідентичності, нав'язування «русскості». Мільйони аборигенів Євразії були змушені змінити свою ідентичність й перетворитися на «русских людей». Спостерігається очевид-

на закономірність – в регіонах, де місцеві народи мали невисокий початковий культурний рівень і нерозвинуту ідентичність, процес асиміляції просувався більш впевнено. На сьогодні десятки мільйонів новообернених «руських» мешкають від західних кордонів колишнього СРСР до Далекого Сходу і Китаю. Їх предки мали інші ідентичності, власні мови, місцеві імена. Це є результатом політики культурного колоніалізму. Більш великі й згуртовані етнічні групи й досі зберігають свої ідентичності, хоча і потерпають від русифікації, а це не тільки мова, але також прищеплення ординського менталітету. Намагання просувати цивілізаційні кордони на Захід, приєднувати європейські спільноти та впроваджувати технології накидання цивілізаційної матриці породило значний культурний спротив з боку східноєвропейських народів. Війна проти України, як свідчать факти, має очевидний цивілізаційний вимір; з боку Росії – намагання «остаточно вирішити українське питання», тобто зламати цивілізаційний код українців і «перепрошити» його відповідно до ментальності росіян.

Рашизм, починаючи від старця Філофея, мав своїх ідеологів. Кожний богослов, філософ, історик, який брався за ідеологічне огранювання рашизму, так чи інакше повторював попередників, ходив довкола тих самих ідей та тез. Ніхто з цієї шеренги навіть не дивився у бік ідей природних прав людини, свободи особистості, демократії та прав людини, які відстоювали мислителі епох Відродження, Просвітництва, Модерну. На думку ідеологів рашизму, усе це – від лукавого та «католицьких бісів». З цього погляду старі теорії слов'янофілів, почвенників, чорносотенців, і більш сучасні – євразійців, Гумільова або Дугіна не сходяться лише у деталях. Усі вони виражають дух «вічного рашизму». І тут річ не в спадковості теорій, а в існуванні «глибинного народу» як носія ординського світогляду. Російські маси завжди підставляють свої плечі Сталіну чи Путіну, але не Керенському або Горбачову. Кілька разів в історії Росії були періоди, коли через потужні соціально-політичні кризи до влади приходили так звані демократи, тобто групи політиків, які сповідували не рашистські цінності та ідеї, а схилялися до західних традицій та новацій. Кожного разу їх очікував швидкий провал, а російське суспільство поверталось до звичних цивілі-

заційних рамок. З глибин народу приходили Мініни й Пожарські, які перемогали «демократів» і казали: усе буде як раніше, не будемо голити бороди, будемо спати після обіду, спалимо бісівські латинські книжки і усім миром під церковні дзвони молитимемося «Нашому Богу».

Від часів правління Петра I рашизм так чи інакше знаходився під контролем держави, навіть до певної міри репресувався. Імітація європейськості вимагала від правителів Росії стримувати внутрішні націоналістичні рухи в їх найбільш одіозних формах прояву. Центральні уряди зі співчуттям ставилися до слов'янофілів, почвенників, навіть, чорносотенців, але офіційно не ставали на їх бік. В колишньому СРСР спостерігалася схожа картина: Москва стримувала великодержавний шовінізм й рашистські тенденції, побоюючись, що вони зруйнують конструкцію федерації. За часів Путіна відбулася, чи не вперше за період російської історії, розконсервація рашизму та його ідеології. Путіну фактично була не потрібна цілісна (завершена) теорія рашизму, аби просувати країну по шляху фашистської держави. Рашизм буквально випромінювали різні лакуни російського життя в останні два десятиліття. Путіну залишалося лише управляти процесом занурення країни у архаїчний контекст, залишаючись в його центрі.

Ми дослідили, як рашизм вийшов на вулиці у вигляді маргінальних рухів російських ультраправих, бритоголових, імперців, націоналістів. Напочатку вони копіювали європейських неофашистів й неонацистів – одягалися у чорні однострої, зігували, розповсюджували відповідну літературу й музичні зразки; потім прийшло усвідомлення того, що Росія має власну відповідну традицію. Нарешті, «глибинний народ» отримав путінізм, справжню імперську війну і символ **Ζ** як російську свастіку. «Інтелектуальний» рашизм очолив безпосередньо Путін, в своїх опусах, які претендують на створення ідеологічної системи, він спирається на консервативних ідеологів минулого й сучасності, обстоює ідеї незалежності Росії від західних ідейних впливів, висуває ціль повернення до російських традицій, цінностей, «скріпів». Одна з найбільш розкручених ідей, яку було висунуто за роки «довгого правління», є концепція «русского міру». Вона активно просувається патріархом Кирилом і РПЦ,

зокрема на територіях країн, де Москва бачить можливість посилити свій ідеологічний вплив. Після краху марксизму-ленінізму і марного пошуку національної ідеї, саме на концепцію «русского міру» Кремль покладав певні сподівання. Загальним захопленням нових ідеологів є пошук традиційних російських цінностей, які б не копіювали західні пріоритети. Проте вони мають скоріше номінальний й декларативний характер, а чим живе «глибинний народ», що цінує і які у нього мрії, можна хіба що здогадуватися. Війна виявилася тестом на світогляд народних мас, який розколовся на покірну більшість, що, як і належить рашистам, сліпо йде за поводитирем, і меншість, яка у пасивний спосіб опиралася війні, зокрема через втечу за кордон.

Масову рашистську свідомість активно формує пропаганда. Кремль відродив пропаганду як ідеологічний апарат, що мусить просувати ідеї рашизму й політичні цілі Путіна в Росії та світі. Російська пропаганда перетворилася на самостійний соціальний феномен, який якісно відрізняється від радянської пропаганди саме тим, що не має червоних ліній, експлуатує рашизм і базові ментальні характеристики росіян – схильність до брехні без обмежень і вибачень, жорстокість, відсутність емпатії та будь-яких моральних обмежень. Пропагандисти закликають вбивати дітей, руйнувати міста, застосовувати ядерну зброю, чого не робили пропагандисти СРСР. Апофеозом розпропаганди й соціального божевілья є «победобесіє», яке циклічно занурює росіян у стан мілітаристського афекту, культивує ненависть до інших народів, проповідує хибний утопічний месіанізм. Держава вкладає великі кошти у так зване військово-патріотичне виховання, яке включає не тільки публічні акції й військову підготовку дітей та молоді, але й створення художньої продукції на військову тематику. Констатуємо появу естетики рашизму завдяки творчості заангажованих літераторів, кінематографістів, музикантів, в яких пропагується насильство, вестернофобія, українофобія, право «росських» не зважати на закони та загальноприйняті моральні норми.

Велика війна Росії проти України максимально пришвидшила цивілізаційний розлом. Навіть триста років поспіль культурного тиску на українців (на Лівому березі) не зламали їх внутрішній цивілізаційний код, ідентичність і нахил до сво-

боди. Це почало проявлятися у мирні часи, коли ідеологічний контроль Кремля впав до мінімуму. Українці це довели під час Майданів, відстоюючи ідеали свободи і національної гідності, натомість росіяни не спромоглися консолідувати сили для відсічі авторитаризмові і на захист власних громадянських прав. Але саме війна довела тенденцію розлому до цивілізаційного розриву; і не релігійного змісту, як передбачав Гантінгтон, а на основі ідентичності іншого порядку. Це добре видно із спостережень за росіянами і білорусами, які перейшли на бік України і ведуть війну проти путінської орди. Отже, усі роки війни, ще з 2014 року, боротьба точилася не за принципом етнічного розлому (як на Балканах), а за критерієм європейської ідентичності, тобто не стільки за інтереси, скільки за цінності. Сучасна Україна уособлює європейський вибір, який для більшості українців є зрозумілим і таким, що відповідає їх національним ціннісним настановам. Усі, хто за ідеї свободи, людської гідності, демократії, долучаються до ЗСУ, на іншому боці воюють неоординці, як вони кажуть, за «батьківщину», тобто за «руський мір», імперію, вожда і «вічний рашизм».

Ідеологія рашизму доки не побудована як цілісна концепція, очевидно, цього не станеться у найближчій перспективі, хоча багато російських націоналістів, консервативних мислителів намагалися зробити щось подібне, і такі експерименти тривають надалі. Загальна думка правого і лівого флангів політичного спектру – Росії потрібна власна ідеологія. А за фактом вона вже є, В. Сурков назвав її «ідеологією путінізму». На наш погляд, це набір ідеологем, які відображають «вічний рашизм». До їх числа можна віднести історичну міфологію, ідею євразійства і «русского міру», постулат щодо традиційних православних цінностей, концепт історичної Росії, теорію «руської» цивілізації, російський месіанізм тощо. Ці ідеологеми не потребують глибокої раціоналізації, вони гарно входять у масову свідомість на емоційному рівні, актуалізують те, що вже існує, на рівні підсвідомості.

Сучасний агресивний рашизм за усіма критеріями побудови соціальної системи та панівної ідеології відповідає фашизму. Рашизм є набагато віків старшим за фашизм, йому не потрібно копіювати системи Муссоліні або Гітлера. Спільним є те, що

усі ці системи виражають тоталітарний спосіб організації соціального життя. Путін відчинив скриньку Пандори, зробивши ставку на ті сили й духовні основи, які мали б йому забезпечити позиттєве правління. За рашистським світоглядом, автократ (цар, імператор, генсек, президент), дійсно, має природне право бути на троні так довго, як це роблять англійські монархи. Але є умова: від російського автократа «глибинний народ» вимагає величчї держави, військових успіхів, приниження ворогів, до яких громадська думка і пропаганда легко заносить усіх незгодних з російським месіанізмом. Україна перетворилася на камінь спотикання на шляху Путіна до ареопагу «збирачів руских земель». Якщо він не отримає перемоги, то буде знищений, і усе піде по колу, бо «глибинний народ» шукатиме нового Сталіна. Як розірвати це страхітливе коло? Тільки поразка Росії і накладання обмежень на мілітаризацію країни може дати певні гарантії. Це не є вічна гарантія, але на 15–20 років може убезпечити Європу від нових ексцесів на сході.

Після Другої світової війни країни-переможці намагалися побудувати систему міжнародної безпеки, яка б зберігала мир на майбутнє. І ось тепер вона добігає кінця через те, що на шлях злочину агресії й міжнародного тероризму стала держава, яка мала б гарантувати міжнародне право. Можливо, складеться нова система безпеки, але є і гірший варіант – всесвітньої спільноти мешканців планети Земля не буде як такої, де-факто зникне міжнародне право, світ на невизначений термін розійдеться за цивілізаційними домівками, а по лініях глобальних розломів будуть точитися міжцивілізаційні війни.

Російсько-українська війна має залишити корисний урок для організації національної безпеки: кожна реальна загроза має стримуватися адекватним реагуванням іншої сторони або колективним реагуванням союзних країн. Перед вторгненням російських збройних сил 24 лютого 2022 року в Україні та світі точилися активні дебати: буде чи не буде вторгнення, ризикне Путін, чи ні; а чи його приготування, шантаж або щось реальне? Не можна заборонити обговорення подібних ситуацій в демократичному світі, де на подібні дискусії громадяни, політики, медіа мають законні права. Але відповідальні особи, державні діячі, голови урядів й профільних міністерств мають не втягу-

ватися у дискусії, а діяти за дзеркальним принципом: кожна реальна фізична загроза має породжувати своєчасні реальні матеріальні відповіді. Масштаб рефлексії не мусить поступатися обсягу загрози. Дії на упередження є єдиним розумним шляхом попередити агресію, адже бездіяльність, слабка реакція лише підштовхує агресора розпочати наступ. Ситуацію вже не можна повернути на вихідні позиції, але, принаймні, потрібно засвоїти принцип безпекової еквівалентності, закарбувати його в усіх відповідних підручниках і державних дискурсах, за якими мають вчитися нові генерації політиків та державних діячів.

Рашизм є антагоністичною сутністю щодо переважаючої свідомості європейців; ця духовна субстанція не розумілася тими, хто помилково вважав росіян природними європейцями, яким через збіг обставин не таланти з політичними лідерами. Сподіваємося, що наш аналіз ідеології рашизму буде сприяти, з одного боку, розвінчуванню московських міфів і туману, який, умовно кажучи, окутує російські фізичні й метафізичні простори, а з іншого – дасть більш глибоке розуміння загроз та ризиків, які консолідована Росія несе сучасному світу.

Література:

1. Караганов С. «Мы сбрасываем западное иго...» / Интервью. *Россия в глобальной политике*. 07. 06. 2023. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/my-sbrasyvaem-zapadnoe-igo/>

Наукове видання

Рущенко Ігор Петрович

ІДЕОЛОГІЯ РАШИЗМУ

Монографія

Коректор *О. В. Пікалова*
Комп'ютерне верстання *Н. О. Ваніна*
Макет обкладинки *Н. Є. Пруднік*

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 12,84. Наклад 300 пр. Зам. № 9/23.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.02.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32